

*Національна спілка краєзнавців України
Хмельницька обласна організація Національної спілки краєзнавців України
Хмельницька міська організація Національної спілки краєзнавців України
Центр дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України
Хмельницький обласний краєзнавчий музей*

ХМЕЛЬНИЦЬКІ КРАЄЗНАВЧІ СТУДІЇ

НАУКОВО-КРАЄЗНАВЧИЙ ЗБІРНИК

ВИПУСК 4

Хмельницький
2015

УДК 908 (477.43)
ББК 26.891 (4 Укр-4Хме)
Хме 65

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України
Протокол №3 від 23.04.2015 р.*

Рецензенти:

Григоренко Олександр Петрович, доктор історичних наук, професор;
Місінкевич Леонід Леонідович, доктор історичних наук, професор.

Голова редакційної колегії:

Баженов Лев Васильович, доктор історичних наук, професор, голова Хмельницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України (голова).

Редакційна колегія:

Байдич Володимир Григорович, кандидат історичних наук, директор Хмельницького обласного державного архіву, член Національної спілки краєзнавців України;

Брицька Олена Миколаївна, директор Хмельницького обласного краєзнавчого музею, Заслужений працівник культури України;

Блажевич Юрій Іванович, кандидат історичних наук, доцент, голова Хмельницької міської організації Національної спілки краєзнавців України, Почесний краєзнавець України (співголова);

Єсюнін Сергій Миколайович, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Хмельницького обласного краєзнавчого музею, член Національної спілки краєзнавців України, Заслужений працівник культури України (відп. секретар);

Погорілець Олег Григорович, директор історико-культурного заповідника «Межибіж», член Національної спілки краєзнавців України;

Синиця Надія Миколаївна, директор Хмельницької обласної універсальної наукової бібліотеки ім. М. Островського, Заслужений працівник культури України, член Національної спілки краєзнавців України;

Телячий Юрій Васильович, доктор історичних наук, доцент, проректор Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, член Національної спілки краєзнавців України.

Хме 65 **Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник**
/ [редкол. Баженов Л.В. (голова), Блажевич Ю.І. (співголова),
Єсюнін С.М. (відп. секр.) та ін.] – Хмельницький, 2015. – Вип. 4. – 184 с.

Збірник містить наукові та краєзнавчі дослідження членів Хмельницької міської організації Національної спілки краєзнавців України та матеріали їх колег з інших регіонів.

Матеріали друкуються в авторській редакції.

НАШІ ЮВІЛЯРИ

ТРЕМБИЦЬКИЙ АНАТОЛІЙ МИХАЙЛОВИЧ

*Блажевич Ю.І.
м.Хмельницький
Візнюк В.
сmt.Меджибіж*

ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ АНАТОЛІЯ ТРЕМБІЦЬКОГО

Цього року святкує своє 60-річчя науковець, знаний дослідник Поділля, історик Анатолій Михайлович Трембіцький. Народився в с. Скіпче-Городоцького району на Хмельниччині. Ще з дитинства від батьків успадкував любов до рідної землі, до України, до української мови. Ця любов і почуття гордості за свій народ, за його героїчне минуле вплинули на вибір життєвого шляху, викликали бажання відкрити невідомі сторінки історичного минулого Подільського краю.

Тетяна та Михайло Трембіцькі намагалися виховувати своїх дітей в дусі християнської моралі, в повазі до людей, навчили їх шанувати рідне українське. В родині не затихала народна пісня, співали батько, мати і вся дружна родина. Тетяна Павлівна записувала зразки української народної творчості від людей, що її оточували. Під час перебування в Німеччині на примусових роботах записала майже півсотні «невільницьких пісень» українських «остарбайтерів», в яких відображені переживання й почуття людей: кохання, радість, туга за рідним краєм, прагнення свободи, добра, справедливості і сприяла збереженню, вивченню та систематизації цих надзвичайно цінних етнографічних матеріалів. Тож любов до народної пісні, закладена батьками, запала в дитячу душу назавжди.

В 1962 році Анатолій Михайлович почав навчання в Скіпчанській восьмирічній школі. Вчився добре, був учасником районних олімпіад з математики, фізики, географії, історії, районних змагань з шахів (мав III дорослий розряд). Під час навчання в школі був головою учнівського драматичного гуртка, брав активну участь у військово-спортивній грі «Зірниця» як член шкільної команди. Цікавими також були заняття в історичному гуртку «Червоних слідопитів».

Після закінчення восьмирічної школи з 1970 по 1974 рр. навчався в Кам'янець-Подільському будівельному технікумі, далі 2 роки проходив строкову військову службу на Івано-Франківщині та в Семипалатинській області (Казахстан).

В 1983 році закінчив Український інститут інженерів водного господарства у Рівному, став інженером-будівельником. В 1985 році – Вищі юридичні курси в Києві, 1987 р. – Другі Київські міські державні кур-

си іноземних мов (німецька мова). Працював техніком-будівельником в селі, в колгоспі імені В. Чкалова, потім – в Хмельницькому облрембудтресті інженером групи підготовки та організації робіт, головним інженером ремонтно-будівельного управління, головою профкому тресту. З 1983 по 1999 рр. був військовослужбовцем; з 2000 по 2004 рр. – менеджером, керівником Хмельницького регіонального відділення Дочірнього транспортно-експедиційного підприємства «IST-Захід» (Львів); з 2004 по 2005 рр. працював викладачем історії України та політології, завідувачем відділом науково-методичної роботи та завідувачем заочного відділення Хмельницької філії Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна»; з 2006 року – старший викладач, а з 2008 року – доцент кафедри комерційного та трудового права Хмельницького інституту Міжрегіональної Академії управління персоналом.

Де б не працював Анатолій Михайлович, він проявляв себе як добрий фахівець, вмів не просто керувати людьми, а згуртувати їх та створити для них можливість ефективно працювати і відчувати задоволення від улюбленої справи. Він людина, що має багатий життєвий досвід, може порадити, підтримати своїх близьких, друзів, колег, коли важко, до нього завжди можна звернутися за допомогою.

Вражають його енциклопедичні знання, напевно немає такого питання, на яке він не зміг би відповісти, спілкуватися з ним завжди цікаво. Як дослідник він намагається знайти щось нове, те, що ще не було відкрито науковим світом, тому його статті базуються на глибоких знаннях різноманітних джерел. Довгий час Анатолій Михайлович досліджує життєвий шлях, громадсько-просвітницьку діяльність видатного українського історика та краєзнавця, поділлєзнавця, протоієрея Євфимія Йосиповича Сіцінського. В 2006 році він успішно захистив кандидатську дисертацію на тему: «Наукова та громадська діяльність Євфимія Йосиповича Сіцінського (70-ті рр. XIX – 30-ті рр. XX ст.)» за спеціальністю історія України. Через три роки, в 2009 році вийшла в світ монографія «Євфимій Сіцінський (1859-1937): наукова та громадська діяльність», в якій були розкриті дослідження історії України, подільського регіону, мистецтвознавчі, народознавчі напрями його діяльності, участь в науково-краєзнавчому і громадсько-просвітницькому житті України.

Крім історії України та історичної регіоналістики в своїх статтях торкається тем, пов'язаних з історією друкарства, лірництва, кобзарства. Цікавиться етнографією, історичною біографістикою, просопографією, історією філософії, правовими аспектами в бізнесі.

У 2005 році Трембіцький став завідувачем Хмельницьким міським відділом Центру дослідження історії Поділля, з 2006 – дійсним членом Подільського осередку Інституту Української археографії та джерелознавства

ім. М. Грушевського НАН України; з 2008 – дійсним членом Хмельницького відділення Українського історичного Товариства, членом президії і правління обласної організації НСКУ. Він є автором понад 470 наукових праць, опублікованих у фахових та періодичних виданнях Бару, Бердичева, Білої Церкви, Вінниці, Володимира-Волинського, Дніпропетровська, Дунаївців, Житомира, Кам'янець-Подільського, Києва, Ковеля, Луцька, Львова, Меджибожа, Миколаєва, Могилів-Подільського, Новоград-Волинського, Одеси, Полтави, Старокостянтинова, Тернополя, Ужгорода, Хмельницького, Чернівців, Праги (Чехія), Пряшева (Словаччина), Гомеля, Міра (Беларусь). З 2002 по 2014 рік взяв участь у роботі більше 200 конференцій різного рівня: Міжнародних наукових, Всеукраїнських науково-методичних, регіональних науково-практичних, круглих столах.

З 2009 року Анатолій Михайлович працює заступником директора з наукової роботи Державного історико-культурного заповідника «Межибіж». Він був запрошений на цю посаду директором заповідника Олегом Григоровичем Погорільцем. З приходом Трембіцького, завдяки потужному тандему двох науковців, в заповіднику «завирувало» наукове життя. Відбуваються дві наукові конференції в рік: в червні та жовтні, започатковані щорічні археологічні читання в грудні (проводилися тричі). Учасниками конференцій є науковці, краєзнавці, музейні працівники, освітяни з Києва, Хмельницького, Вінниці, Житомира, Чернівців, Одеси, Умані, Кам'янець-Подільського, Летичева, Меджибожа, Самчиків та інших міст і сіл України. Під час роботи присутні отримують матеріали конференцій, сертифікати, що засвідчують участь в роботі форумів. Дослідниками, науковцями подаються цікаві матеріали з історії містечка Меджибожа та перлини Поділля Меджибізької фортеці, археологічних досліджень на теренах Поділля.

Хочеться відзначити успішну діяльність Анатолія Михайловича як видавця. Видавнича справа вимагає вміння зібрати необхідний матеріал, скомпонувати його, перевірити достовірність вказаних фактів, зробити його цікавим для читача, оформити світлинами та ілюстраціями. Все це він робить сам і те, що виходить в кінцевому результаті – це завжди фундаментально, з гарним авторським коментарем.

За час роботи в заповіднику була перевидана праця Михайла Орловського «Историко-статистическое описание местечка Меджибожа Летичевского уезда» (2009 р.), Алоїзія Орановського «Исторический очерк местечка Меджибожа» (из посмертных записок генерала Орановского)» (2009 р.), книга Григорія Логвина «Замок в Меджибожі (Пам'ятник архітектури XVI ст.)» (2009 р.), праця відомого дослідника Поділля Євфимія Сіцінського «Муровані церкви на Поділлі» (2009 р.). Також в 2009 р. була написана передмова до перевидання книги «Приходы и церкви Подольской епархии

под редакцией Е. Сецинского». В 2010 році перевиданий історичний нарис Олени Апанович «Козацтво – збройні сили України (до 10-річчя від дня її смерті), виданий бібліографічний покажчик, присвячений науковій, викладацькій діяльності Анатолія Михайловича. В 2011 році – книга про дослідника історії Меджибожа, першого директора музею Ягодзінського М.Й. «Ягодзінський Михайло Йосипович (1923-2008): історик, археолог, музейник».

Завдяки Анатолію Михайловичу в 2012 році була створена праця «ДІКЗ «Межибіж»: десять років поступу. Історія, матеріали і документи» (до речі подібна праця була опубліковано Євфимієм Сіцинським у 1926 р. – «Наукова робота в Кам'янці на Поділлі за останнє десятиріччя. (1914-1924 рр.)»). В ній розкривається історія створення та десятилітнього становлення Державного історико-культурного заповідника «Межибіж», подано матеріали і документи, що висвітлюють основні напрямки діяльності установи, показано внесок колективу у справу дослідження, популяризації, збереження та охорони пам'яток національного значення, які входять до замкового комплексу і мають особливу культурну, історичну та наукову цінність.

У 2013 році до 5-річчя з часу відкриття на території Меджибізької фортеці Музею пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років на Хмельниччині, виданий науковий збірник, в якому можна знайти багато унікальних матеріалів про створення музею, авторський колектив, який втілює в життя ідею, відгуки преси про цю подію, статті наукових співробітників музею, запис екс-президента України Віктора Ющенка на 1-й сторінці книги відгуків та ознайомитися з враженнями гостей, які 4 жовтня 2008 року приїхали до старовинного Меджибожа з різних куточків Хмельниччини, щоб побачити нову експозицію.

В минулому 2014 році вийшло в світ видання спогадів Олени Корсовської «И вот я итожу то, что прожито...», що має відношення до історії с. Ставниці, містечка Меджибожа і його околиць та історико-біографічна повість Анатолія Григор'єва «Наша малая Родина на Хмельниччине», що охоплює історію життя кількох поколінь родини Григор'євих та Логой, жителів с. Ставниці.

Не залишилися поза увагою Анатолія Михайловича і ювілеї колег по роботі. В 2010 році до 20-ліття праці на музейній ниві в Меджибізькій фортеці В. Г. Візнюк виданий збірник «20 літ служіння Клію», у 2013 році з'явилося видання у 2-х книгах «Берегиня скарбів народних...» про 33-літню працю провідного наукового співробітника заповідника Г. К. Медведчук, а в 2014 році – збірник «Стежками історичного минулого рідного краю» до 60-річчя від дня народження головного зберігача фондів О. О. Гончар, в 2015 році – збірник «Стежками служіння Клію» до 50-річ-

чя від дня народження провідного наукового співробітника В. Г.Візнюк. В 2015 році вже опубліковано збірник праць колишнього співробітника Меджибзького музею О. Марущака – «Марущак Олександр: наукова спадщина», вчителя історії Меджибзької школи І. Лазаренка – «Історія Меджибожа в матеріалах та особистостях [Іван Степанович Лазаренко]». А також спільна збірка В. Пономаря і А. Трембіцького – «Ми пам'ятаємо... 1932-1934! Спогади про Голодомор...».

Ще одна справа, якій присвятив себе Трембіцький – це викладацька робота. Він – талановитий педагог, його лекції відзначаються змістовністю, насиченістю багатим матеріалом, логічністю викладу. Студенти поважають свого викладача за ерудицію, інтелігентність, доброту і вимогливість. Багато років є членом комісії Малої академії наук України, надає консультаційну та методичну допомогу школярам для написання робіт з історії України.

За період науково-педагогічної роботи видав навчально-методичні посібники «Порівняльне правознавство»(2011, 2014), «Прокурорський нагляд в Україні»(2015) і курси лекцій: «Історія України», «Політологія», «Правові основи захисту комерційної таємниці», «Організаційно-правові проблеми безпеки підприємництва», «Митне право», «Державне (конституційне) право зарубіжних країн», а також розробив і упорядкував 52 методичні рекомендації з історії України, політології, антимонопольно-конкурентного права, державного (конституційного) права зарубіжних країн, корпоративного права, митного права, організаційно-правових проблем безпеки підприємництва, спеціальної охоронної техніки, організації судових та правоохоронних органів України, судових та правоохоронних органів України, транспортного права, порівняльного правознавства, правового регулювання антимонопольної діяльності, правового регулювання захисту економічної конкуренції, правового захисту комерційної таємниці, правових основ захисту комерційної таємниці, прокурорського нагляду, діяльності туристської самодіяльної організації, туристських ресурсів України, методичних рекомендацій до оформлення навчально-методичного комплексу дисципліни для викладачів, наукової роботи студента, самостійної роботи студента.

Свою мудрість і життєві цінності Анатолій Михайлович передає власним дітям і внукам. Разом з дружиною вони виростили двох чудових дітей і тішаються улюбленим внуком Юрчиком. Донька Лілія – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри Хмельницького інституту моделювання і конструювання швейних виробів, син Андрій – історик, закінчив Кам'янець-Подільський національний університет ім. І. Огієнка та інженерно-механічний факультет Хмельницького національного університету.

Любов до українського слова, до історії рідної землі, отримана від батьків, знаходить свій вияв в поетичних рядках, написаних ювіляром. В

його віршах відображена громадянська позиція, патріотизм, гордість за те, що народився, виріс і живе в рідній Україні. Пише також про красу навколишнього світу, про світлі і ніжні людські почуття.

За створення циклу наукових статей (*62 публікації*) про Є.Й. Січинського та В.Ю. Січинського, упорядкування й перевидання раритетних праць Є.Й. Січинського та М.Я. Орловського нагороджений **Грамотою Інституту історії України НАН України (2005)**.

За наукові дослідження родини Січинських-Січинських та упорядкування і видання раритетних книг з історії Поділля нагороджений **Грамотою Хмельницького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти (2005)**.

За організацію наукової конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України», присвяченої 575-й річниці першої згадки про Хмельницький (Плоскирів, Проскурів) в історичних документах, за участю іноземних та українських науковців, істориків і краєзнавців нагороджений **Почесною грамотою Хмельницького міського голови (2006)**.

За активну участь та організацію Всеукраїнської наукової конференції «Видатні діячі визвольних змагань українського народу (1917-1920 рр.)» нагороджений **Грамотою Управління освіти виконавчого комітету Хмельницької міської ради (2007)**.

За вагомий внесок у дослідження історії Дунаєвеччини, з нагоди 85-річчя з дня заснування Дунаєвцького району та 605-річчя м. Дунаївці нагороджений **Грамотою Дунаєвцької районної ради і районної державної адміністрації (2008)**.

За багаторічну працю по дослідженню життєдіяльності і творчості Євфимія Січинського і Володимира Січинського та активну участь в організації і проведенні Міжнародних і Всеукраїнських науково-краєзнавчих конференцій на Хмельниччині нагороджений **Почесною грамотою Хмельницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України (2009)**.

За сумлінну працю та вагомий внесок у розвиток кафедри комерційного та трудового права нагороджений **Грамотою Хмельницького інституту Міжрегіональної Академії управління персоналом (2010)**.

За значні досягнення в науково-дослідній, культурно-освітній діяльності, видавничу, виставкову і пам'яткоохоронну роботу та її висвітленням і пропагуванням у засобах масової інформації, у зв'язку з відзначенням ювілейної дати – 55-річчя від дня народження відзначений відомчою нагородою і вручено диплом «**Почесний працівник Державного історико-культурного заповідника «Межибіж» та одноразову грошову винагороду (2010)**».

За багаторічну сумлінну працю, високий професіоналізм, вагомий внесок у розвиток музейної справи області та з нагоди святкування Міжнарод-

ного дня музеїв нагороджений **Грамотою управління культури, туризму і курортів Хмельницької обласної державної адміністрації (2010).**

За сумлінну працю на освітянській ниві, особистий внесок у реалізацію національної політики в галузі освіти, розбудову навчального закладу, навчання та виховання студентської молоді та з нагоди 15-ти річчя від Дня заснування навчального закладу нагороджений **Грамотою управління освіти і науки Хмельницької обласної державної адміністрації (2011).**

За плідну працю, наполегливість, особистий внесок в збереження історичної та культурної спадщини та з нагоди святкування 865-річчя Меджибожа нагороджений **Грамотою виконкому Меджибзької селищної ради (2011).**

За особистий внесок у науково-дослідницьку роботу Державного історико-культурного заповідника «Межибіж», сприяння просвітницькій роботі з пропагування визначних пам'яток Меджибожа та району нагороджений **Грамотою Летичівської районної державної адміністрації та районної ради (2011).**

За багатолітню співпрацю на ниві Подільського краєзнавства та у зв'язку із ювілеєм Державного історико-культурного заповідника «Межибіж» нагороджений **Грамотою Інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (2011).**

За вагому науково-дослідницьку роботу по вивченню історії та культури Поділля, активну творчу та громадську діяльність присуджено **Хмельницьку обласну премію імені Юхима Сіцінського в галузі історико-краєзнавчої роботи, збереження історико-культурної спадщини (2011).**

За плідну і творчу працю на царині історичного поділлязнавства, активну участь у міжнародних, всеукраїнських і регіональних наукових конференціях та з нагоди 580-річчя писемної згадки про Плоськирів (нині м. Хмельницький) нагороджений **Почесною грамотою правління Хмельницької міської організації Національної спілки краєзнавців України (2011).**

За сумлінну працю, високий професіоналізм, вагомий особистий внесок у розвиток туристичної галузі області та з нагоди відзначення Дня туризму нагороджений **Почесною грамотою управління культури, туризму і курортів Хмельницької обласної державної адміністрації (2011).**

За сумлінну та працю на освітянській ниві, вагомий внесок у справу навчання та виховання студентської молоді та з нагоди Дня працівника освіти нагороджений **Грамотою Хмельницького інституту Приватного акціонерного товариства «Вищий навчальний заклад «Міжрегіональної Академії управління персоналом» (2011).**

За високі наукові досягнення, професіоналізм, та з нагоди Дня науки

нагороджений **Почесною грамотою Хмельницького інституту Міжрегіональної Академії управління персоналом (2012).**

За подвижництво у збереженні та популяризації історико-культурної спадщини Подільсько-Волинського регіону та вагомий внесок у дослідження творчості Юхима Сіцінського присудженої авторитетнішу **громадську премію Хмельниччини «Скарби землі Болохівської» в номінації краєзнавство Подільсько-Волинського регіону (2012).**

За багаторічну сумлінну працю, високий професіоналізм, вагомий особистий внесок у розвиток музейної справи області та з нагоди Міжнародного дня музеїв нагороджений **Почесною грамотою Хмельницької обласної державної адміністрації (2013).**

За високий професіоналізм, плідну наукову роботу та з нагоди Дня науки нагороджений **Грамотою Хмельницького інституту Міжрегіональної Академії управління персоналом (2013).**

За багаторічну сумлінну працю, високий професіоналізм, вагомий внесок у розвиток музейної справи та з нагоди 5-річчя від дня відкриття «Музею пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років на Хмельниччині» нагороджений **Грамотою управління культури, національностей та релігій Хмельницької обласної державної адміністрації (2013).**

За сумлінну працю, високий професіоналізм та багаторічне сприяння проведення обласного етапу Всеукраїнського конкурсу-захисту науково-дослідницьких робіт учнів-членів Малої академії наук України нагороджений **Грамотою Департаменту освіти і науки, молоді та спорту Хмельницької обласної державної адміністрації (2013).**

За активну участь у дев'яти науково-краєзнавчих конференціях «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України» в 2009-2013 рр. відзначений **Дипломом II ступеня оргкомітету Х-ої (ювілейної) конференції (2013).**

За значний внесок в співпрацю між Державним історико-культурним заповідником «Межибіж» і Подільським осередком Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, високий професіоналізм, багаторічну сумлінну і плідну працю на ниві історичного краєзнавства Хмельниччини, популяризацію наукових досліджень та здійснення археографічних публікацій історичних джерел до історії Поділля нагороджений **Грамотою Подільського осередку Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України (24 жовтня 2014 року)**

За значний внесок у розвиток краєзнавчого руху України нагороджений **Грамотою Національної спілки краєзнавців України (1 жовтня 2014 року).** Присвоєно звання **«Почесний краєзнавець України» (15 квітня 2015 р.).**

*III Археологічні читання. 2014 р.
Зліва направо: В. Косаківський, А. Трембіцький, П. Болтанюк.*

*А.М.Трембіцький презентує науковий вісник «Межибіж» 1'2014, ч.1
на XII науково-краєзнавчій конференції «Стародавній Меджибіж
в історико-культурній спадщині України: історії релігії
на теренах Поділля та Південно-Східної Волині» (24 жовтня 2014 р.)*

З поетичного зошита

*На причілку батьківської хати,
Розпустились мальви повесні.
Тут учили мене батько й мати:
- Ти не зраджуй рідної землі!*

*Бо того, хто рідну мову зрадив,
Й ніжні квіти мальви потоптав.
Будемо ми вічно пам'ятати,
Він не українець, а – варнак!..*

(Анатолій Трембіцький, 14. 08. 2008)

Скіпче чи Скитче

*Правильно Скіпче чи Скитче,
Достеменно сьогодні не знаємо ми.
Встановлено точно лиш те,
Що з прадавніх часів тут люди жили.*

*Якушевський сад, біля Явдоні,
Біля Каролька, чи біля Луки.
Ці топоніми рідного Скіпча,
Нам з дитинства знайомі були.*

*Свідками тих далеких часів,
Є величні скитські кургани,
Що постали з прадавніх віків,
Там, де воїни-скити жили.*

*В прадавніх урочищах Млаки,
В стародавньому Цінчиковому яру
І досі знаходимо ми артефакти,
Де пращури ставили хату свою.*

*Неподалік від Дуба у давньому Кадубі,
Чисте й правічне б'є джерело,
Що безіменну наповнює річечку,
Яка споконвіку тече крізь рідне село.*

(Анатолій Трембіцький, 2010)

НАУКОВІ СТАТТІ

*Блажевич Ю.І.
м. Хмельницький*

САКРАЛЬНІ СПОРУДИ ПОДІЛЛЯ: МАЛІ ФОРМИ (історія і сучасність)

У статті висвітлено питання щодо наявності на теренах Поділля малих сакральних споруд – каплиць, каплиць-церков, фігур, хрестів, арок, купалень, пам'ятних знаків Небесної Сотні тощо в їх історичному вимірі і сьогоденні. Водночас виокремлено такі типи каплиць як придорожні, водосвятні, поховальні, меморіальні та богослужбові, подано їх описи, розміщення та функції. На численних прикладах та фактах з духовної спадщини і сьогодення різних регіонів Поділля і їх населених пунктів показано місце, роль і значення таких сакральних об'єктів у духовному житті мешканців краю.

Особлива увага у статті приділяється таким культовим спорудам, що збудовані останнім часом на основних шосейних трасах Хмельниччини, зокрема Хмельницький – Кам'янець-Подільський, Кам'янець-Подільський – Чернівці – Городок – Ярмолинці, Хмельницький – Лeticів, Хмельницький – Старокостянтинів – Шепетівка – Полонне, Хмельницький – Красилів – Теофіполь тощо. Детально висвітлено ситуацію з водосвятними та богослужбовими сакральними спорудами, які розташовані біля цілющих джерел, інших природних феноменів в Деражняському, Лeticівському, Дунаєвецькому, Шепетівському та інших регіонах краю. Цікавий матеріал подано щодо капличок-стацій комплексу «Хресної Дороги», яка була збудована останнім часом в Шаргороді Вінницької області. У статті зазначено, що протягом останнього періоду (2014-2015 рр.) у зв'язку з Революцією Гідності та проведенням АТО на Сході України, на Хмельниччині проєктуються і споруджуються меморіальні пам'ятні знаки, стели, каплиці на честь Небесної Сотні, загиблим воїнам-землякам в зоні АТО.

Ключові слова: *християнство, малі культові споруди, каплиці, фігури, хрести, арки, усипальниці, купальні, пам'ятні знаки Небесної Сотні.*

Актуальність проблеми, висвітленої в цій статті, не викликає сумнівів. Адже сьогодні, в умовах глобальних перемін і реформ в усіх сферах життя українського народу, зокрема й мешканців Поділля, одним із національних пріоритетів є збереження здобутків матеріальної культури на-

ших близьких і далеких предків – батьків, дідів і прадідів. Це насамперед стосується носіїв етнокультурної інформації, яка передається від покоління до покоління у повсякденних речах: одязі, житлі, кулінарії, ремеслах, промислах, хатньому начинні, спорудженні житлових і господарських будівель, в різноманітних культових спорудах.

Серед останніх особливе місце посідають каплиці, хрести, фігури, арки, склепи, стели, пам'ятні і меморіальні знаки тощо, тобто, малі культові або сакральні споруди. Їх описи, малюнки, розміщення та функції ми знаходимо у працях дослідників Д. Антоновича, Ф. Вовка, В. Січинського, Є. Сіцінського, М. Теодоровича, Д. Щербаківського, М. Моздиря, Д. Крвавича, А. Задорожняка, О. Болюка, М. Сидора та інших. Однак, як показало вивчення цього питання, цілісного дослідження щодо історії і сучасного стану вищезазначених об'єктів на Поділлі ще немає. Автор цієї статті намагався започаткувати серію матеріалів, щоб більш ґрунтовно висвітлити цю проблему.

Споруди малої сакральної архітектури, на нашу думку, виразно репрезентують багатовіковий досвід української матеріальної історії, духовну, релігійну й мистецько-творчу самобутність нашого народу, регіонів країни, зокрема й Подільського краю. На жаль, в роки богоборчої влади в ХХ ст. чимало таких споруд, якщо не більшість, було знищено, а ті, що зведені протягом останніх десятиліть за роки незалежності, своїм образно-архітектурним рішенням не завжди відповідають традиційним засадам створення таких об'єктів. Звідси логічно випливає думка, що ми назажди можемо втрачати, якщо не будемо досліджувати цю проблему, особливої форми прояву української матеріальної культури, а також спадкову пам'ять про різні звичаї і традиції нашого народу.

В рамках досліджуваної проблеми подамо загальну класифікацію усіх тих об'єктів, які, по суті, мають право називатися «малими сакральними спорудами». Сюди, на нашу думку, можна віднести такі архітектурні форми, які зведені, або зводяться в наш час на узбіччях доріг, перехресть, стежок, на початку і в кінці населених пунктів, у полях, лісах, гаях, над струмками, джерелами, криницями та в інших місцях і місцевостях. Основним духовним змістом цих сакралізованих витворів є вираження побожності, символічної віри у всемогутність Господа Бога, вияв потреби у Його покровительстві, подяки за отриману опіку, як знак вшанування різних подій, дат, об'єктів, явищ тощо.

Враховуючи те, що кожна така споруда повинна стояти на шляху людини, бути у неї на очах, бути доступною до неї, тому насамперед ми беремо для аналізу каплиці. Як твердять науковці, каплиця – один з об'єктів релігійного туризму, у християн – невелика споруда, призначена для культових цілей; однокамерна сакральна будівля без вітвара. Існували каплиці й у

дохристиянські часи в Стародавній Греції, Римі та інших країнах. Каплиці можуть бути розташовані окремо, можуть входити до складу храмового комплексу, або розміщуватись на території певних закладів чи цвинтарів. Каплиці, на нашу думку, можна поділити на придорожні, водосвятні, поховальні, меморіальні та богослужебні [1, с.46].

Одним з різновидів таких споруд є каплиці придорожні. Вони будуються при дорогах, на перехрестях, в людних місцях тощо, мають вигляд невеличкого будиночка, храмоподібної споруди з обов'язковою присутністю у ній такого конструктивного елементу як «дах» чи його імітації. Будівлі каплиці увінчують хрестом. Каплиці можуть бути опалюваними і неопалюваними, закритими і відкритими, одноповерховими і з цокольным поверхом, виконуватися з каменю, цегли, дерева, металу або бетону. Висота такої каплиці від підлоги до стелі повинна бути не менше ніж три метри. Зазвичай місткість каплиць коливається від кількох людей до 50 осіб. Все це залежить від місця розташування і їх функцій.

Якщо ж звернутися до історичного минулого нашого краю, то за Є. Сіцінським («Приходы и церкви Подольской епархии») при будівництві нової церкви на старому місці часто споруджували каплицю або ставили хрест із матеріалів старої церкви. До речі ці матеріали заборонялося використовувати для побутових потреб, з них лише можна було будувати придорожні або цвинтарні каплиці і каплиці-церкви, а також використовувати дерев'яні частини для приготування проскури. Так, наприклад, в селах Дзялов і Жмеринка Велика, містечку Янів Вінницького повіту на місці престолів церкви, які згоріли, побудували каплиці і цвинтарну каплицю відповідно [2, с.229]; в с. Березова Могилівського повіту на місці церкви, яка згоріла, збудували каплицю-церкву [2, с.609]; в селах Давидківці, Терешівці Летичівського повіту – цвинтарні каплиці-церкви [2, с.447,462]; в селах Карачіївці, Колодіївка, Субочі – каплиці-церкви-дзвіниці [2, с.768-769,777] тощо. А в с. Шелехове Деражнянського району ще в другій половині XIX ст. парафіяни із залишків старої православної церкви збудували дерев'яну каплицю «хатнього» типу, яка діє й понині [25, с. 37].

В с. Маниківці цього ж району в середині XIX ст. була збудована католицька каплиця (більшість селян були католиками) в центрі села біля старого кладовища, яка також збереглась і діє в наш час [25, с. 37]. В с. Брага Кам'янець-Подільського району на старому цвинтарі стоїть костюл – капличка – мавзолей давньої польської родини Жебровських, трьох представників якої там поховано. Біля залишків скельного монастиря в с. Субіч Кам'янець-Подільського району також споруджена каплиця [3].

На сучасному етапі таких придорожніх каплиць збудовано чимало. Так, на трасі Хмельницький – Кам'янець-Подільський є такі споруди на виїзді з обласного центру біля торгово-сервісного центру «Поділля», у

Козачій долині Дунаєвського району, біля повороту на ст. Дунаївці (с. Міцівці), на перевалі при в'їзді на територію Кам'янець-Подільського району, в с. Довжок цього ж району, в селах Кугаївці, Вишнівчик, Закупне Чемеровецького району, церква-каплиця в центрі селища міського типу Чемерівці, в селах Борщівка, Пільний Олексинець Городоцького району, церква-каплиця при в'їзді до с. Требухівці Летичівського району, каплиця біля цілющого джерела при в'їзді в м. Хмельницький по Вінницькій трасі та в багатьох інших населених пунктах нашого краю [3]. Нещодавно високопреосвященний Антоній, митрополит Хмельницький і Старокостянтинівський освятив таку каплицю на старому військовому кладовищі в обласному центрі [4, с.2].

Функцію придорожніх каплиць виконують й каплички-стації комплексів «Хресної Дороги», одна з яких збудована останнім часом в Шаргороді Вінницької області. Тут, за сприяння обласних та місцевих органів влади, із благословення Папи Римського Бенедикта XVI у 2009 р. розпочалося будівництво «Хресної Дороги» довжиною в три кілометри з 11 каплицями і фігурами в натуральну величину, а нині тут декілька разів на рік проводяться хресні ходи, до речі тут часто беруть участь не тільки католики, але й православні віряни [7, с.259-260]. Католицька каплиця споруджена в с. Морозів Дунаєвського району в центрі села [3].

Водосвятні каплички влаштовують над джерелами, криницями, струмками, деколи й водоймами і свердловинами з цілющою водою, найчастіше у вигляді споруд або навісів. Так, за Є. Сіцінським, на Поділлі були відомі такі сакральні архітектурні форми в с. Івча Літинського повіту [2, с.498], у містечку Ладижин Гайсинського повіту [2, с.271], в с. Сокілець Ушицького повіту [2, с.806], в с. Уладівка Вінницького повіту [2, с.210], в с. Криків Кам'янецького повіту [2, с.403] та в багатьох інших населених пунктах.

Водосвятні каплиці активно будуються й на сучасному етапі. Так, наприклад, в мальовничій долині біля села Слобідка-Шелехівська Деражнянського району здавна було відоме джерело з цілющою водою, куди щорічно 2 серпня, на день пророка Іллі, збирались сотні і тисячі мешканців навколишніх населених пунктів, щоб вшанувати пророка і причаститись цілющою водицею. І за царату, і за часів радянської доби цю криничку не раз засипали землею, а вода постійно знаходила вихід назовні. Лише в роки незалежності при сприянні владики Антонія, керуючого Хмельницькою єпархією Української православної церкви та районних владних структур і спонсорів було облагороджено це джерело, збудовано навіс-капличку і нині там знову проводяться богослужіння і люди зцілюють свої недуги [4].

Водоосвятні каплиці є в багатьох населених пунктах Новоушицького району. Цілющі джерела сіл Бучая, Борсуки, Вахнівці, Глибочок, Рудківці,

Песець здавна притягували сотні віруючих з навколишніх сіл і тут були споруджені каплиці [27, с. 30-43]. Така ж каплиця була побудована біля цілющого джерела в с. Лотівка на Шепетівщині [3].

У 2008 р. за ініціативи греко-католицької громади та за підтримки влади м. Славути поруч із входом до Парку культури була збудована каплиця під якою б'є цілюще джерело. А біля жіночого монастиря св. Анни нещодавно споруджена каплиця «Сім Таїнств». В середині культової будівлі встановлена скульптура Божої Матері та фігури семи ангелів. В цьому ж районному центрі в роки війни був розташований концтабір для радянський військовополонених «Слаутський grosлазарет», де фашисти знищили більше 100 тис. осіб. На цьому місці виріс міжнародний меморіальний комплекс «Поле пам'яті» [28, с. 4-6], де споруджені пам'ятні знаки загиблим слаутчанам в роки Великої Вітчизняної війни,obelіски на пошану жертв і героїв ліквідації наслідків чорнобильської катастрофи та в честь учасників бойових дій в Афганістані, а також Пантеон Слави. В багатьох населених пунктах краю споруджені пам'ятні знаки розстріляним в роки війни євреям. В обласному центрі височить пам'ятна стелла жертвам єврейського погрому в лютому 1919 р. [3].

Великий духовний і моральний потенціал несуть пам'ятники видатних скульпторів – хмельничан Миколи і Богдана Мазурів «Ангел Скорботи» (жертвам політичних репресій) і «Помиляються правителі – страждає народ» (подолянам, полеглим в Афганістані та інших локальних війнах) в обласному центрі. Варто зазначити, що в більшості районних центрів краю споруджені аналогічні пам'ятні знаки. А на Майдані Незалежності м. Хмельницького у 2012 р. постала монументально-скульптурна композиція «Надія, Віра, Любов», присвячена найважливішим християнським чеснотам, вищеназваних авторів.

Через кілька районів нашої області проходить особлива дорога. Щороку у серпні тисячі прочан долають довгий шлях, щоб потрапити до однієї з найбільших святинь православного світу – Почаївської Лаври. Час від часу люди спиняються на відпочинок. Часто для цього обирають місця, які в народі називають святими. Є таке місце на околиці села Курівка Городоцького району. З уст в уста, з покоління в покоління люди переказують, що саме тут, де сільська вулиця виходить на широкий шлях, який веде до Почаєва, давним-давно бувала і Мати Божа. А згодом людям, які йшли до Почаєва, саме тут ввижався її образ. Щоправда, бачили Марію не всі – лише обрані. Сьогодні жодного свідка цього явища у селі немає. Але люди свято бережуть ті розповіді для дітей та внуків. А старожили, 80-90-літні дідусі та бабусі, пам'ятають своїх батьків та дідів, які були знайомі з обраними. Протягом тривалого часу селяни лише переповідали один одному неймовірні події. Потроху виникла думка, щоб якимось означити святе

місце. Тим паче, що, як пам'ятають старожили, раніше там стояв хрест. Й вирішили побудувати капличку. Хтось дав трохи цегли, хтось – піску, ще хтось допоміг грошима. Організаторами будівництва виступили вчителі місцевої школи, їх підтримали сільський голова Микола Гензера та місцеве сільськогосподарське підприємство. Хоч і невелика капличка, але для маленького села це було значне будівництво. Працювали кілька місяців, на добру справу зібрали понад 10 тисяч гривень. Хоч і взялися усім миром, але ніхто толком не знав, якою має бути капличка, як її оформити. Один монах порадив селянам поїхати до Почаєва і порадитися там зі священником, як обладнати капличку. Наступної поїздки посланці знайшли священника, розповіли про людські перекази. Він дав конкретні поради, як прикрасити капличку, які ікони там поставити. І тепер подорожній може сюди зайти, засвітити свічку, помолитися, перепочити на лавочці [5, с.8].

На Білогірщині, недалеко від селища Ямпіль, є джерело, водою якого здавна лікуються від варикозу та інших недугів. Ані дату заснування, ані власне того, чому з давніх часів місцеві жителі називають його «святим», ніхто пояснити не може, хоча кожного дня тут можна побачити людей, які приїжджають звідусіль, щоб полікуватися цілющою водою. Збудована тут і церква-каплиця [6, с.8].

По дорозі з Дунаєвець до Нової Ушиці біля села Дем'янківці Дунаєвського району нещодавно постала капличка із золоченими куполиками недалеко від цілющого джерела, куди споконвіків приїжджали люди з навколишніх сіл, щоб полікуватись і набратись здоров'я та сил [7, с.8]. Придорожня каплиця збудована в с. Чаньків цього ж району [3]. У 2014 р. з ініціативи корпорації «Сварог Вест Груп» в центрі с. Куча Новоушицького району збудовано ошатну каплицю, сюди досить часто заходять помолитися селяни і віруючі з інших сіл [27, с. 14].

На околиці села Красносілки Шепетівського району також з давніх-давен відоме цілюще джерело, воду з якого беруть чимало людей. Віряни села не мають свого храму, тому вирішили за допомогою місцевих спонсорів спорудити церкву-каплицю біля цього джерела. Так нещодавно постала дерев'яна красуня-капличка біля живоносного місця [8, с.5]. На жаль, як це нерідко буває, нещодавно з цієї каплички було викрадено літографічну копію ікони Божої Матері Казанської, яка була подарована місцевою парафіянкою після її душевного зцілення. Вартість цієї ікони невелика – всього 300 гривень, однак зловмисник не побоявся гніву Божого і здійснив свою чорну справу. Як вже зазначалось, подібні крадіжки траплялись й раніше [21, с. 1].

Ошатна каплиця збудована й у селі Баламутівці Ярмолинецького району. Біля неї виріс прекрасний храм святого архістратига Божого Михаїла [22, с. 5].

Церква-каплиця нещодавно постала біля кількох цілющих джерел в селі Завалійки Волочиського району, де також був збудований жіночий монастир і чудової архітектури церква. Посприяли цьому митрополит Хмельницький і Старокостянтинівський високопреосвященний Антоній, місцева влада, спонсори, мешканці села [9, с.10].

Чимало подібних водосвятних каплиць і каплиць-церков збудовано в північних районах Хмельницької області, а також на теренах Вінниччини. В Полонському районі в районному центрі в різних кінцях міста збудовано три каплиці, в селищі Понінки – одна, в селах Новоселиця і Каленичі – по одній. Так, в лісі біля села Остапківці Немирівського району Вінницької області вже кілька століть є криниця з цілющим джерелом і купіллю. Криниця знаходиться у долині, де сходяться три пагорби. Нижче криниці – купіль, в яку вода біжить із джерела. Люди називають його Студинець. Поряд з криницею зберігся камінь з відбитком стопи Божої Матері. Це джерело розчистили всього рік тому, за цей час тут встигли збудувати над ним купол, встановили хрест, облаштували купальню. Вода в купальні дуже помічна від різних хвороб, зокрема й для бездітних. Впродовж року вже записано близько ста зцілень від найрізноманітніших недуг [10, с.16].

Біля Головчинецького жіночого монастиря, що в Летичівському районі, також є цілюще джерело-криничка Святого Онуфрія. Тут варто зазначити, що відродженню монастиря багато посприям Блаженніший Володимир, митрополит Київський і всієї України, Предстоятель Української православної церкви, наш земляк із сусіднього села Марківці, який 5 липня 2014 р. відійшов у вічність. Велику допомогу в облаштуванні чернечого життя надав владика Антоній, керуючий Хмельницькою єпархією УПЦ. Тут було відновлено монастирські і господарські будівлі та інші допоміжні приміщення, споруджено проскурню, побудовано котельню і артезіанську свердловину, заведено худобу та птицю, в розпорядження черниць державою виділено кілька гектарів землі, облагороджено цілюще джерело. Кілька років тому, поруч з ним, збудували дві купальні: одна – літня відкрита, інша – закрита, де можна зануритись в цілющу воду й в холодну пору. А взагалі, прочани з усіх кінців Поділля збираються тут влітку, в червні, коли проходить богослужіння на честь свята Святого Онуфрія, а також зимою, 15 лютого, на Стрітіння [11, с.8].

Останнім часом на теренах краю почали відроджувати давню християнську традицію будівництва богослужбових каплиць. Адже раніше, у XVII-XIX ст. при різних державних установах (військових частинах, виправно-трудових колоніях, лікарнях, навчальних закладах тощо) споруджувалися каплиці, де розміщувались ікони, церковне начиння, проводились богослужіння, інші релігійні заходи. Нині, наприклад, такі богослужбові споруди є в обласному центрі на Проспекті Миру на території

біля Хмельницького інституту МАУП, на вулиці Зарічанській біля обласного управління МВС, на території академії прикордонних військ (вул. Шевченка), на території обласної лікарні, біля обласної державної служби надзвичайних ситуацій, на вулиці Проскурівського підпілля біля гуртожитку гуманітарно-педагогічної академії. Після завершення будівництва православного храму на перехресті вулиці Свободи і Проспекту Миру, такою богослужбовою церквою-каплицею стане діюча невелика церква [3].

В Кам'янці-Подільському такі культові споруди облаштовані біля собору Олександра Невського, біля історичного факультету національного університету імені Івана Огієнка (вул. Татарська), на території аграрно-технічного університету (вул. Шевченка), біля пожежної частини на проспекті М. Грушевського та в деяких інших місцях [3]. А нещодавно, в липні 2014 р. в Старому місті освятили Вірменську каплицю-церкву, що розмістилася у башті-дзвіниці Святого Степаноса Вірменського Собору Святого Миколая [13, с.3]. Необхідно також зазначити, що при чотирьох виправно-трудових колоніях, які розташовані на Хмельниччині, протягом останніх років побудовані церкви-каплиці для забезпечення релігійних потреб засуджених.

В селищі Понінки Полонського району вже декілька років діє недільна православна школа, щось на зразок духовного просвітницького центру, збудована за сприяння одного із спонсорів, який виділив кошти й на будівництво богослужбової каплиці при цій школі [3]. Оригінальна каплиця-церква для дітей споруджена в м. Деражні (вул. Миру). Острівок православної віри з'явився на території Волочиської центральної лікарні за ініціативи працівників цього закладу та жителів міста, яку підтримали у благодійному фонді «Ми поруч!». Тепер богослужбова каплиця-церква буде обслуговувати пацієнтів лікарні та мешканців міста [12, с.6]. В середині 2010 р. в центрі селища Стара Синява, на вул. Івана Франка була збудована і освячена оригінальна каплиця-церква Святої Великомучениці Варвари – нова берегиня святості, храм любові і миру [24, с.16].

На Старокостянтинівщині між селами Половинники та Громівка місцева жителька Марія Чижма побачила на зломі стовбура дерева образ Ісуса Христа. Декілька раз вона приходила сюди і довго молилася за зцілення своєї безнадійно хворої дочки. І сталося диво – дівчинка видужала. Пізніше про чудо-образ стало відомо священикам і мешканцям навколишніх сіл, а потім звістка про образ Ісуса на зрізі дерева облетіла всю Україну і сюди потягнулись прочани. Нині тут споруджена богослужбова каплиця [14, с.3]. Слугує вірянам села Дашківці Віньковецького району не тільки прекрасний Свято-Успенський храм з чудодійною іконою Божої Матері, але й богослужбова каплиця, збудована недалеко від храму [15, с.11].

Меморіальні або пам'ятні каплиці зводились на відзнаку якоїсь важливої події. Так, за Сіцінським, в селі Дяківці Літинського повіту була збу-

дована цегляна каплиця і камінний хрест в честь коронації російського імператора Миколи II (1896 р.) [2, с.483], у багатьох населених пунктах Поділля в 1888 р. з'явилося чимало каплиць на честь того, що в залізничній аварії царського поїзда ніхто із імператорської сім'ї не постраждав. Так, наприклад, в м. Брацлаві на відзнаку такої події в 1893 р. була перебудована із каплиці церква тюремного замку і освячена в честь святого пророка Осії [2, с.107], а в с. Ободне Брацлавського повіту побудовано міністерське народне училище, в с. Рубань цього ж повіту оновлено і позолочено іконостас і два кіоти в церкві Воскресіння Христового [2, с.160, 163]. В честь 900-ліття хрещення Русі в с. Карабчіїв Великий Кам'янецького повіту була збудована дерев'яна каплиця [2, с.401]. Каплиці також споруджувались на честь воєнних перемог російської армії (Вітчизняна війна 1812 р., російсько-турецькі війни, Кримська війна тощо). Також було збудовано пам'ятник померлим під час епідемії чуми (XIX ст.) жителям сіл Черче і Залуччя Черновецького району [30, с.53].

Ця традиція продовжується й в наші часи. До 2000-річчя Різдва Христового в Деражні з'явилася меморіальна каплиця в честь цієї знаменної дати, і як вже зазначалось, біля обласного управління МВС було споруджено пам'ятний знак і богослужбову меморіальну каплицю на пошану загиблим працівникам правоохоронних органів [3]. На місці Пилявецької битви в Старосинявському районі в кінці 80-х років минулого століття насипано Курган Слави, вершину якого увінчав величний козацький хрест. Дещо менший за розмірами курган з козацьким хрестом декілька років тому, як це вже зазначалось, був насипаний в Козацькій долині (Дунаєвецький р-н), де, за народними переказами, відбувалися криваві бої між козаками і поляками. Біля села Баглайки Красилівського району поставлений металевий хрест на полі, де проходили бої бійців Червоної армії з наступаючими німецько-фашистськими загарбниками [3]. Пам'ятний знак ненародженим дітям, жертвам абортів з'явився в селищі Городок [3]. При в'їзді в Ярмолинці з боку Хмельницького на невеликому кургані поставлено хрест в пам'ять про невинно убієнних в роки голодоморів [3]. Чарівний фонтан з ангелом з'явився нещодавно біля Свято-Троїцького храму в Старому місті Кам'янця-Подільського [26, с.4]. Пам'ятні знаки з нагоди ліквідації кріпосницького ладу в Російській імперії з'явилися в багатьох селах Поділля, однак збереглося їх небагато. Так, наприклад, в с. Нігин Дунаєвецького району до цих пір зберігся великий кам'яний хрест в честь цієї події, в с. Рачинці Кам'янець-Подільського району – стелла [3].

Останнім часом, в зв'язку з Революцією Гідності та проведенням АТО на Сході України, на Хмельниччині проєктуються і будуються меморіальні пам'ятні знаки, стели, каплиці на честь Небесної Сотні, загиблим вої-

нам-землякам в АТО тощо. А в обласному центрі біля греко-католицького храму (вул. Зарічанська) в листопаді 2014 р. зведено дзвіницю на честь героїв Небесної Сотні наших земляків Сергія Бондарчука з Старокостянтинова та Миколи Дзявувльського з Шепетівки і всіх тих, хто загинув в ім'я України [16, с.3]. Такі пам'ятні знаки з'явилися в Полонному, на Кам'янецьчині, плануються в обласному центрі та в багатьох інших населених пунктах краю.

Ще одним різновидом малих культових форм є придорожні і прихрамові «фігури» – споруди, зазвичай кам'яні, бетонні, деколи гіпсові і металеві. Сюди ж відносимо хрести-фігури – об'єкти у вигляді дерев'яного хреста зі скульптурною постаттю «Розп'ятого Христа» та Пристоячих біля ніг Спасителя. Переважно над горизонтальними раменами хреста розміщені фігурки ангелів, рослинні орнаменти тощо. В населених пунктах нашого краю, особливо в регіонах, де компактно проживають поляки, можна зустріти фігури Мадонни. Так, наприклад, в Городку та деяких селах району є такі фігури [3]. У селі Гриців Шепетівського району відновили вивезену колись з панського маєтку Грохольських статую Діви Марії, яка встановлена неподалік входу у центральний парк [18, с.16].

До 1930 р. статуя Святого Яна розмішалася під столітньою вербою над святим джерелом в селі Маліївці Дунаєвцького району. Партійці побили статую молотами і відвезли на місцеве кладовище. Сюди ж потрапили й інші статуї з Маліївцького монастиря і парку. Тільки в середині 90-х років минулого століття віруюча родина Христофорів відновила святиню і облаштувала цілуше джерело [19, с.15].

В глибині селища Сатанова, біля дільничої лікарні та греко-католицького храму височить постамент з фігурою Ісуса Скорботного, який сидить в задумливій позі. Ця фігура була встановлена у 1654 р. за наказом польського гетьмана М. Калиновського для увічнення пам'яті загиблих польських вояків Сатанівської фортеці [29, с.90]. В с. Притулівка Дунаєвцького району є чимало пам'яток сивої давнини. Серед них – печерний православний скит біля якого височить скала з обличчям людини [3]. В Городку біля католицького костьолу знаходиться велична статуя Мадонни та також статуя Ісуса Христа, а в м. Полонному біля костьолу св. Анни – високий дерев'яний хрест з розп'ятим Христом і статуя Мадонни з Немовлям. Біля костьолу в м. Хмельницькому (проспект Миру) нещодавно з'явилася статуя Ісуса з Хрестом «Sursum cozza» (Вгору серця) [3].

Останнім часом в багатьох католицьких костьолах з'явилися статуї Іоана Павла II, який нещодавно проголошений Папою Римським святым. Такі, наприклад, статуї є біля костьолу Петра і Павла в Кам'янці-Подільському, при вході до Хмельницького костьолу на проспекті Миру, в дворі католицького костьолу в Летичеві тощо [3].

В місті Хмельницькому на вулиці Кам'янецькій донині зберігся найстаріший міський цвинтар, започаткований у 70-х роках XIX ст. Його було поділено на декілька секторів: православний, католицький, єврейський, військовий (останній сформувався після звільнення міста від фашистських окупантів у 1944 р.). Проходячи цими секторами, особливо католицьким, бачимо чимало надмогильних пам'ятників у вигляді статуй, дерев життя, склепів зі встановленими зверху величними пам'ятниками, орнаментованих хрестів, різноманітних стел тощо. Закрили цей цвинтар у 1964 р., однак ще 20 років тут стояла цвинтарна поховальна каплиця, збудована у 1897 р. над склепом-усипальнею генерала Назанського. Її зруйнували за одну ніч у 1984 р. [23, с. 11].

Поблизу міста Полонного знаходиться могила-пам'ятник на місці загибелі генерального есаула Війська Запорізького Дем'яна Лисовця [3]. А на високому березі р. Хомори, також недалеко від м. Полонного, височитьobelіск, що зберігає пам'ять про трагічну долю молодих закоханих Іоанни Тушинської і Петра Белокопитова – полонських «Ромео і Джульєти», які через заборону одружуватись вирішили навіки об'єднатись в холодних водах р. Хомори [3].

Наступну групу малих культових об'єктів складають придорожні хрести. Найпоширенішим є простий наземний хрест, як основний знак і символ християнства. Деякі з хрестів встановлені на вершині кам'яного постаменту (цокольної основи). В XIX – на початку XX ст. такі хрести часто ставили на початку і в кінці населених пунктів, а також на місці церков, які згоріли, або будувалися на новій ділянці. Так, наприклад, такі хрести стояли в селах Бродок, Глубочок, Маньківка, Слободище Гайсинського повіту [2, с. 268, 271, 275, 280], в селах Довжок, Пудлівці, Шатава Кам'янецького повіту [2, с. 338, 343, 357], в селах Чапля, Зіньків, Яськівці, Терешівці Летичівського повіту [2, с. 429, 435, 442, 462], в селах Бронниця, Садківці, Серебря Могилівського повіту [2, с. 572, 579, 580], в селах Вербка Велика, Поташня, Сумівка Ольгопільського повіту [2, с. 641, 647, 660], в селах Черепова, Бедриківці, у містечку Миколаїв Проскурівського повіту [2, с. 717, 720, 725], в селах Колодіївка, Студениця, Супруньківці, Бакота Ушицького повіту [2, с. 769, 773, 777], в селах Русава Велика, Лопатинці, Федорівці Ямпільського повіту [2, с. 860, 866, 882] тощо.

З тих пір, як Україна стала незалежною, поступово стали відроджуватись християнські традиції і в більшості населених пунктів краю з'явилися дерев'яні, металеві й подекуди бетонні або гранітні хрести. В деяких селах, наприклад Красилівського району (Баглайки, Михайлівці, Мотрунки, Веселівка, Пашутинці та ін.), хрести при в'їзді і виїзді прикрашають букетами із штучних квітів, різнокольоровими стрічками, а деколи й іконками Ісуса Христа або Богородиці з Немовлям. Такі ж речі спостерігаються в Деражнянському, Летичівському, Ярмолинецькому та інших районах.

Однак в кінці 90-х років ХХ ст. – на початку ХХІ ст. з'явилася традиція ставити хрести, пам'ятні плити, стелли тощо на узбіччі доріг загиблим під час авткатастроф. Згідно з церковними канонами такі малі сакральні форми ставляться на місці поховання, а не загибелі, тому останнім часом комунальні служби прибрали такі тимчасові споруди.

В зв'язку з відзначенням пам'яті невинно убієнних в голодоморні роки (1921-1922, 1932-1933, 1946-1947) на Поділлі, як і по всій Україні, за роки незалежності з'явилося чимало культових споруд (хрестів, пам'ятних знаків, курганів) для вшанування тих, хто помер від голодної смерті. Так, наприклад, такі пам'ятні хрести, стелли тощо з'явилися в Красилові, Теофіполі, Чермерівцях та інших населених пунктах краю.

В деяких селах і містах Хмельниччини збудовані хрести гігантських розмірів. Так, в селі Малиничі Хмельницького району є дві цікавих пам'ятки ХІХ ст.: височенна кам'яна споруда Божої Матері, яку в селі називають «Святою» і ще більший, п'ятнадцять метрів висотою, хрест з кам'яних монолітів, який стоїть на міцному фундаменті над усипальницею родини панів Маковецьких [20, с.10]. А біля с. Тихомль Білогірського району, колишнього княжого міста Болохівської землі, в якому певний час господарював князь Данило Романович, збереглась Аріанська вежа-каплиця, унікальна в своєму роді, тому що ніде більше в Україні таких споруд не збереглося [29, с.34].

В с. Вільховець Новоушицького району останнім часом відбудували Володимирську каплицю, яка була споруджена на честь 900-річчя хрещення Русі в 1890 р., однак в 30-ті роки ХХ ст. була зруйнована [27, с.22].

До речі, в с. Голодьки Літинського повіту в ХІХ ст. довгий час жила і померла Агафія, сестра високопреосвященного Іоаникія, архієпископа Подільського і Брацлавського. Вона була похована в склепі-усипальниці [2, с.495]. В більшості населених пунктів, де проживали католики, були окремі католицькі цвинтарі, там для заможних покійників будувались родинні склепи, ставились статуї, хрести тощо.

З недавнього часу на скалі, що нависла над Хресто-Воздвиженською дерев'яною церквою на Карвасарах в Кам'янці-Подільському, збудовано гігантський хрест висотою 33 метри, якого видно з усіх точок цього старовинного міста.

Варто зазначити, що обмеженість розмірів статті не дає можливості висвітлити до кінця підняту тему, однак, на нашу думку, це можна буде зробити в наступних дослідженнях. В цій же публікації ми прагнули окреслити хоча б найсуттєвіші приклади щодо наявності на теренах Поділля великої кількості пам'яток матеріальної сакральної культури – каплиць, хрестів, фігур, інших форм таких споруд. На перспективу намічається вивчити малі культові споруди язичницької віри, старообрядців, іудаїзму, ісламу та інших нетрадиційних релігій.

Матеріал статті можна використати в курсах релігієзнавства, світової та української культури, етнографії, мистецтвознавства, етнології, у різних виховних заходах, в дослідженнях членів МАН.

Джерела та література:

1. Релігійний туризм: термінологічний словник – довідник / автор-упорядник Т. Божук. – Львів: Український бестселер, 2010. – 152 с.
2. Приходы и церкви Подольской губернии / Под редакцией священника Евфимия Сецинского. – Біла Церква: Вид. О. Пшонківський, 2008. – XII. – 996 с.
3. Візуальні спостереження автора статті Блажевича Ю.І. під час поїздки до районів Хмельницької області (жовтень-листопад 2014 р.).
4. Жуковська С. Капличка для «афганців» / С. Жуковська / Газета Поділля. – 20. 11. – 2014. – №47.
5. Щегельська О. Тут обраним являвся образ Божої Матері / О.Щегельська // Є Поділля. – 15.12.2012 р. – №47.
6. Панок Д. На Білогірщині є джерело, водою якого лікуються від варикозу / Д. Панок // – Є Поділля. – 02.06.2011р. – №22.
7. Захар'єв В. Дорогу долає той, хто йде / В. Захар'єв // Подільські вісті. – 06.08.2013 р. – №117-118.
8. Склярів І. Похід шепетівчан до Живоносного джерела / І. Склярів // Подільські вісті. – 06.08.2013 р. – №№117-118.
9. Панок Д. Де напитися, щоб зцілитися? / Д.Панок, О.Щегельська, І.Олійник // Газета Поділля. – 14.06.2012 р. – №24.
10. Мельник А. Принеси води із Студенця, і я одужаю / А. Мельник // Сімейна газета. – 13.11.2014 р. – №46.
11. Олійник І. На Стрітення півень води не напився / І. Олійник // Газета Поділля. – 23.02.2012 р. – №8.
12. З вірою в серці // Газета «Добрі справи». – вересень 2014 р. – №2.
13. Добровольський В. Освятили Вірменську каплицю / В. Добровольський // Подільські вісті. – 15.07.2014 р. – №№ 97-98.
14. Олійник І. Там, де з'явився Господь / І. Олійник // Газета Поділля. – 05.07.2012 р. – №27.
15. Фурманчук В. Дашківчани запрошують на свято! / В. Фурманчук // Газета Поділля. – 01.08.2013 р. – №31.
16. Панок Д. Дзвони, щоб пам'ятали / Д. Панок // Газета Поділля. – 27.11.2014 р. – №48.
17. Блажевич Ю.І.Хресна Дорога Ісуса Христа в Шаргороді / Ю.І. Блажевич // Перша Шаргородська наукова історико-краєзнавча конференція / Ред. Колегія: С.Д.Гальчак (голова), Ю.А.Зінько (співголова), А.В.Войнаровський (відп.секретар) та ін. – Вінниця: ПП Балюк І.Б., 2014. – С. 257-261.
18. Захарчук Т. Чудодійна статуя Божої Матері повертається / Т. Захарчук // Газета Поділля. – 28.06.2012 р. – №26.

19. Рудковська Л. Маліївці – живий підручний історії / Л. Рудковська // Подільський кур'р. – 16.06.2011 р. – №24.
20. Олійник І. Таємниці малиницької святої / І. Олійник // Газета Поділля. – 07.06.2012 р. – №23.
21. Борисов М. Із каплички вкрали ікону / М. Борисов // Газета Поділля. – 05.06.2014 р. – №23.
22. Ярмоленко В. Сяють хрести на куполах / В. Ярмоленко // Подільськї вісті. – 05.07.2012 р. – №№95-96.
23. Панок Д. «Містом» склепів / Д. Панок // Проскурівський телеграф. – 07.06.2012 р. – №23.
24. Бондарчук О. Нова берегиня святості / О. Бондарчук // Сімейна газета (подільський випуск). – 05.08.2010. – №31.
25. Кохановський О. Історичні пам'ятки Деражнянщини: наук.-краєзн. вид. / О.Кохановський, С. Єсюнін. – Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2009.– 48 с.
26. Шпильова В. У Кам'янці освятили і храм, і фонтан / В. Шпильова // Є Поділля. – 15.07.2010.– №28.
27. Православні храми Новоушиччини / Упорядники В.П.Кордон, С.А.Грубеляс. –Нова Ушиця: [б.в], 2014. – 72 с.
28. Славута. Фотоальбом. – Хмельницький: ТОВ «Поліграфіст - 2», 2007. – 36 с.
29. Туристичні маршрути Хмельниччини. Туристичний путівник. – Хмельницький: ТОВ «Поліграфіст-2», 2013.– 176 с.
30. Кундис М.В. Чемеровеччина – перлина Поділля / М.В.Кундис // Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В., 2009. – 64 с.

*Галатир В.В.
м. Хмельницький*

ДИПЛОМАТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПОДОЛЯНИНА І. ТОКАРЖЕВСЬКОГО-КАРАШЕВИЧА

Висвітлюється постать науковця, громадського діяча, князя, уродженця села Чабанівка – Івана (Яна) Токаржевського-Карашевича, його дипломатична діяльність за межами України.

Ключові слова: *І. Токаржевський-Карашевич, с. Чабанівка, Поділля, дипломат, міністерство закордонних справ, Україна.*

Останнім часом у світлі трагічних подій Україна стала одним із епіцентрів міжнародної уваги. Сьогодні важливим є не тільки вирішення внутрішніх викликів, а й об'єктивне висвітлення ситуації та дипломатична діяльність на зовнішній арені. Допомогти цьому може досвід діяльності визначних дипломатів, які боролися за інтереси України у світі. Вагомий вклад до історії українського національного руху першої третини ХХ ст. своєю діяльністю зробив І. Токаржевський-Карашевич – громадський, державний діяч, науковець. В 2015 р. виповнюється 130-літній ювілей від дня народження видатного подільянина. Він був активним учасником боротьби за національні українські інтереси. Вивчення суспільної діяльності І. Токаржевського дає можливість відтворити картину дипломатичного життя, уникнути ідеологічних упереджень, переосмислити історію України початку ХХ ст.

Комплексного дослідження дипломатичної діяльності даної особистості зі сторони науковців не робилося. Спроби висвітлення цікавого життєвого шляху І. Токаржевського-Карашевича робили Г. Курас [1], В. Ромарнюк [2], О. Білик [3], Б. Гошовський [4], А. Макуей [5], А. Господин [6].

Іван (Ян-Стефан-Мар'ян) Токаржевський-Карашевич – громадський і політичний діяч, дипломат, історик, геральдист, князь. Народився 24 червня 1885 р. в селі Чабанівка (нині село Кам'янець-Подільського району Хмельницької області) в сім'ї князя Стефана (de Токару) і княгині Лаури (з Янішевських), походив із давнього литовського роду Токарів, пов'язаного із Україною із XIV століття. З початком національно-демократичної революції 1917-1921 рр. І. Токаржевський став на бік Української Народної Республіки (УНР). Вірність і відданість Україні він не втратив попри важкі обставини життя. За століття колонізації та русифікації України чимало давніх українських родів втратили свою ідентичність. Але в часи україн-

ського національного відродження нащадки старих родин повертались до свого народу, і навіть ставали його провідниками. Український історик Д. Дорошенко в листі до М. Чубатого дав влучну характеристику І. Токаржевському-Карашевичу: «...Пан Токаржевський – поміщик з російського Поділля, до весни 1918 р. він виступав як «*polak kresowy*», але весною 1918 р. під впливом, гадаю, пок. Липинського, станув на українську державну службу, прилучився до українського національного руху, вірно працюючи для України. Він сам ревний римо-католик, відданий своїй релігії, але в той же час усім серцем прилучився до українства». В. Липинський був шкільним товаришем І. Токаржевського і відіграв важливу роль в залученні до української справи. В своїх спогадах І. Токаржевський писав, що коли він перебував на лікуванні в клініці, то його відвідали Д. Дорошенко та В. Липинський, схилили вступити до міністерства закордонних справ і поїхати до Відня в якості радника посла. «Пручався я, скільки міг – вказував І. Токаржевський – покликувався на моє непідготування, на те, що політика, а тим більше дипломатія, речі для мене чужі, але нічого не допомогло. Дмитро Іванович на все знаходив відповідь і, переходячи від жарту до патріотичної проповіді, заставив мене згодитися» [7, с. 185].

11 червня 1918 р. гетьман П. Скоропадський затвердив постанову про призначення І. Токаржевського радником українського посольства у Відні. Очевидно, що вже на початках своєї дипломатичної кар'єри, він справив враження здібного дипломата. Про авторитет, яким користувались українські дипломати, свідчить уривок з листа Д. Дорошенка від 15 березня 1924 р. до В. Липинського: «Памятаю І. Токаржевський оповідав мені, як він, заступаючи Вас, на заупокійній Службі Божій по Францу-Йосифу II в соборі св. Стефана, сів на другому місці (на першому сів посол Німеччини), а там уже далі сиділи всі інші представники» [8].

В. Липинський прийнявши пропозицію взяти на себе обов'язки посла Української Держави в Австро-Угорщині особисто сформував персональний склад посольства, до якого увійшли: князь І. Токаржевський-Карашевич – радник посольства (призначений 11 червня 1918 р.); миргородський маршалок В. Полетика – старший секретар; видавець тижневика «Сніп» – М. Біленький – секретар; поміщик із Пінщини С. Ванькович – аташе; відомий діяч Союзу Визволення України А. Жук – відповідальний у справах українців-репатріантів і військовополонених. В тодішній українській дипломатичній справі це був провідний напрям, оскільки до складу імперії Габсбургів відходили українські та польські землі, що вимагало від уряду Української Держави особливо сильної та активної дипломатії. Загалом українське посольство у Відні було одним із найчисельніших. Посольство прибуло до Відня 30 червня 1918 р. і зупинилося в готелі «Брістоль». За п'ять днів дипломати були прийняті міністром закордонних справ Австро-

Угорщини графом Буріаном. Щодня відбувалися зустрічі з австро-угорськими та німецькими офіційними представниками, де обговорювалися питання ратифікації Брестського миру, проводилися обміни ратифікаційними грамотами від імені Української Держави з усіма країнами, що підписали Брестський мирний договір (Болгарії, Німеччини й Туреччини). Під час мирних переговорів у Берест-Литовському між УНР та Австро-Угорщиною укладено таємну угоду, за якою остання зобов'язувалася провести поділ Галичини на українську і польську частини. Українська частина (Східна Галичина) мала бути залучена з Буковиною в єдиний український коронний край. Однак «польсько-угорське лобі», за висловом Я. Дашкевича, домоглося денонсування таємного пункту (начебо через передчасне розголошення інформації в українських дипломатичних колах). Тобто фактично дипломатична місія одразу розпочалася з гострого політичного конфлікту, причиною якого стала одностороння денонсація Австро-Угорщиною таємного договору про поділ Галичини. Перед дипломатичним представництвом постало розв'язання ключових питань зовнішньої політики України. Проблема Холмщини якраз і була одним із таких складних питань. Незважаючи на те, що за Брестьким договором її територія разом із частиною Підляшшя відійшла до України, австро-угорська влада, війська якої окупували ці землі, відкрито дозволяла полякам проводити там політику колонізації та нищення українського національного життя. Перебуваючи у Відні, І. Токаржевський разом із В. Липинський зустрічалися з провідними українськими галицькими діячами, зокрема з головою Українського парламентського представництва Є. Петрушевичем, професорами С. Смаль-Стоцьким та О. Колесою, митрополитом А. Шептицьким Газета «Нова Рада» 28 липня 1918 р. писала, що українське посольство у Відні користується загальною прихильністю [9, с. 130-131].

Подальша доля посольства і розпадом Австро-Угорської імперії мала бути слідуюча: «Посольство, як акредитоване ще при старій австрійській владі, мало бути: 1) або зліквідоване і замість його може будуть сотворені посольства при національних державах бувшої Австрії, 2) або-ж, рахуючись з можливістю відновлення Австрії і йдучи за прикладом посольств інших держав, воно має бути задержане з тим, що йому будуть дані директиви увійти від себе в зносини з правительствами національних держав, при зхованні в Відні об'єднуючого центру всеї нашої політики» [10, с. 603].

Газета «Відродження» піддала безпідставній жорсткій критиці членів українського посольства в Австро-Угорщині, назвавши їх зрадниками України. Наприкінці жовтня 1918 р. відбувся офіційний візит до Відня міністра закордонних справ Української Держави Д. Дорошенка. В рамках цього візиту було проведено консультативну зустріч, на якій обговорювалися міжнародна ситуація в Європі після розпаду Австро-Угорщини

та необхідність створення українських дипломатичних представництв у Австрії, Угорщині, Чехії. Восени 1918 р. Д. Дорошенко виписав офіційне доручення на ім'я В. Липинського, яким підтвердив його повноваження як голови дипломатичної місії в Австрії. З метою організації дипломатичного представництва до Угорщини відрядили І. Токаржевського-Карашевича, а до Чехії – В. Полетика [11, с. 53-54].

За дорученням уряду І. Токаржевський вирішував справу підтримки католицької церкви в Україні. 25 квітня 1918 р., Папа Бенедикт XV призначив свого бібліотекаря й історика Акілле Ратті апостольським візитатором для Польщі й усіх країн колишньої Російської імперії. Йому було доручено займатися передусім Латинською церквою, але також він допомагав східним католицьким церквам розвиватися, щоб вони могли бути посередниками церковної єдності між католиками й православними. У вересні 1918 р., проконсультувавшись з луцьким і кам'янецьким латинськими єпископами в Україні та українським міністерством закордонних справ, І. Токаржевський звернувся до віденської апостольської нунціатури в справі католицької церкви в Україні. Віденський нунцій порадив йому звернутися радше до новопризначеного візитатора - Акілле Ратті. Тоді дипломат написав перший лист до візитатора 14 вересня 1918 р., звертаючись «не як офіційний представник моєї країни, але як добрий католик». Він писав, що його країна хоче розривати всі зв'язки з Росією й тому потребує допомоги вищої церковної влади, щоб відновити католицькі структури в Україні, які були придушені російською владою. І. Токаржевський-Карашевич зауважив, що «На жаль, Українська Держава ще не визнана Святою Столицею», мабуть на його думку, «через попередніх революційних урядів». Також він просив поради, як Українська Держава могла б увійти в офіційні відносини із Ватиканом і просив Ратті стати її речником перед Ватиканом. Інший представник України, граф М. Тишкевич 1 вересня звернувся до Ватикану визнати Україну, та його прохання відмовили. І. Токаржевський-Карашевич чекав білше місяця на відповідь. Коли Ратті повернувся до Варшави й побачив цей лист, відписавши: «цілим моїм серцем хочу прислужувати моїм друзям, щоб бути вашим промовцем у Святому Престолі». Він порадив, щоб Україна офіційно звернулася до Ватикану, і коли б уряд його запросив, він сам готовий приїхати в Україну, щоб провести апостольську візитацію, тобто відвідати католицькі церкви, як перший крок по дорозі до евентуальних дипломатичних зв'язків Ватикану з Україною. Через тиждень Ратті написав до свого настоятеля кардинала Гаспарі, папського секретеря стану, віддаючи подяку Богові та людям доброї волі, тобто Карашевичу. Але до України Ратті так і не приїхав [12].

Після падіння центральних держав та разом з ними Гетьманату, в Україні прийшла до влади Директорія УНР. Не зважаючи на радикальні еле-

менти в уряді Директорії, Головний Отаман С. Петлюра підтвердив призначення І. Токаржевського, бо хотів використати на дипломатичій службі аристократів демократичних й патріотичних переконань [13]. Тому він очолив дипломатичну місію в Угорщині, проте на початковому етапі своєї діяльності користувався дипломатичною базою українського посольства у Відні. Таким чином повноваження дипломата були підтверджені й урядом Директорії Української Народної Республіки, де він працював на посаді до червня 1919 р. [14, с. 90, 103].

В цей час дипломат продовжував вирішувати питання щодо католицької церкви в Україні. В черговому листі до Ратті, він вказував на зміну влади (від Гетьманату до Директорії), яка не вимагала від нового уряду приймати пропозицію Ратті про його апостольську візитацію. Він також повідомив візитатора, що Директорія вирішила послати делегацію до Ватикану і тому, задля посади Ратті, як візитатора всіх колишніх російських країн, І. Токаржевський-Карашевич просив у нього рекомендаційного листа для графа Тишкевича, щоб його могли представити кардиналам Римської курії. У цьому листі автор висловлював надію «на європеїзацію України». Ратті відповів на лист 4 березня й просив надалі інформувати його про справи. 21 лютого, князь листом повідомив віденському нунцію Вальфре ді Бондцо про плани нового українського уряду. Нунцій Вальфре підтвердив думку дипломата, що представник Ватикану в Києві укріпив би церковний рух відхилення від Росії й прихильність до Риму між українцями. Хоча нунцій ухвалив особу І. Токаржевського-Карашевича, однак сумнівався, чи український уряд поділяв би думки до католицизму й висловлював ідею таких пропозицій цілковито з політичних міркувань. Не зважаючи на ці реалістичні сумніви, віденський нунцій заохотив кардинала секретаря прийняти місію Тишкевича. І. Токаржевський-Карашевич відписав до Ратті 19 березня з обширною інформацією про особу графа Тишкевича, що той є папським лицарем, а його син був єзуїтом. Він також подав інформації, але дуже нечисленні, про інших можливих членів місії (семінариста Петра Карманського та монсіньйора Юрика). Дипломат висловив думку, про обмін послами. Ратті написав до кардинала Гаспарі, обережно підтверджуючи пропозицію І. Токаржевського-Карашевича. Однак єпископ Маньковський відмовився написати рекомендаційного листа, бо І. Токаржевський застерігав його, що польське духовенство може загрозувати Українській Державі, а латинський єпископат мав ясно висловити своє становище щодо національного питання. З квітня 1919 р., дипломат перестає на якийсь час займатися цією справою, бо Ватикан приймав надзвичайну українську місію. Цим було «*de facto*» визнано український уряд, але, за дипломатичними звичаями, чекали на визнання інших держав, щоб визнати «*de jure*» незалежну українську державу. І. Токаржевський-Карашевич весь липень 1919 р. провів у Римі.

Листом від 12 липня Тишкевич представив його кардиналові Гаспарі, щоб він міг інформувати Ватикан про важке становище українців і греко-католицьку церкву в Галичині під польською окупацією. 24 липня священник К. Королевський представив князя, кардиналу Маріні, керівникові ватиканської конгрегації відповідальної за східні церкви. У розмові з Маріні, І. Токаржевський просив інтервенції Ватикану за переслідуваного польською військовою владою митрополита А. Шептицького. Також дипломат вказував, що митрополит «не лишень національний наш герой але теж пропагатор нашої віри й дуже відданий захисник католицької церкви». Ватиканські урядовці були так задоволені дипломатичними вміннями І. Токаржевського, що папа Венедикт XV прийняв його в приватній аудієнції, яка тривала майже годину, розпитуючи докладно про ті справи, що князь представив куріальним кардиналам [15].

В добу Директорії постало питання створення дипломатичного посольства у Константинополі. І. Токаржевського згодом перевели до новоствореного посольства О. Лотоцького. Із ним Токаржевський познайомився ще 14 лютого 1919 р., коли місія прибула до Відня, де чекаючи на гроші (15 березня австрійський уряд наклав арешт на всі державні українські фонди) та французькі візи, вимушена була перебувати більше місяця. Допомогу подальшому проїздові делегації надавав саме І. Токаржевський-Карашевич. Ситуація, яка склалася навколо попереднього українського посольства у Константинополі носила відверто антидержавний характер. З падінням гетьманського уряду в грудні 1918 р. місія надзвичайного посла і уповноваженого міністра М. Суковкіна мала скінчитися, проте до березня 1919 р. він фактично залишався на чолі представництва, проводячи активну антиукраїнську політику. Це повністю дезорганізувало роботу українського посольства. Початок роботи посольства був таким: «негативна постава союзної військової влади, невільне положення турецького правительства під союзною окупацією, деструктивна чинність бувшого українського посла – все це утворювало обставини, дуже несприятливі для діяльності і в першу чергу для самого існування української дипломатичної репрезентації. [...] Головною все ж причиною затяжки ... визнання та урочистого прийому султаном було побоювання турецького правительства, щоб не було принизливої для нього комплікації з боку окупантів за визнання посла незвизаної ними держави» [16].

Однак, незважаючи на труднощі, робота посольства УНР поволі налагоджувалася. На новому будинку посольства в центрі міста були вивішені національні прапор і герб, охорона одягнена в український однострій. Саме в цей період, 2 серпня 1919 р. до Константинополя прибуває І. Токаржевський, й працює як радник О. Лотоцького. Остаточо сформувався подальший персональний склад посольства: Л. Кобилянський – другий

радник, М. Чикаленко – перший секретар, сотник М. Любимський – другий секретар, О. Ратгауз – консул, І. Спафарис та О. Лотоцька – перекладачі. О. Лотоцький зазначав: «Посольству удалося зав'язати досить широкі товариські стосунки не лише серед представників народних меншостей у Царгороді, але – і головне – з турками. Особливо такі зносини оживилися з приїздом до Царгороду, в серпні 1919 р., призначеного до Посольства на становище радника князя Івана Токаржевського-Карашевича. Щочетверга у моєї дружини відбувалися чайні прийняття, які відвідували досить численно представники місцевого громадянства. Присутність на тих прийняттях жіночого елементу з складу Посольства – крім моєї дружини та дочки, ще кілька жінок інших членів Посольства, – давало можливість відвідувати наш сальон і турецьким паням» [17].

Одним із головних і нелегких завдань, покладених на дипломатичну місію було визнання Вселенським Патріархом канонічності автокефалії УПЦ. Перш за все, церковні кола взагалі були консервативними щодо зміни будь-якого «status quo», крім того, Патріарший Престол був вільний, а справами Патріархії видав місцєблюститєль (locumtenens) Патріаршого трону митрополит Дорофей. Формально ж перепорою для початку роботи в церковній справі було зволікання Туреччини з посольським визнанням. Ще 15 січня 1919 р. було подано прохання до Патріархату про визнання автокефалії УПЦ відповідно закону УНР від 1 січня 1919 р. [18, с. 76].

До липня 1919 р. формальності частково були вирішені, і українську делегацію, з належними почестями прийняв митрополит Дорофей. Ще складнішою виявилася справа щодо згоди на автокефальність з боку Російської Православної Церкви (РПЦ), від якої відділялась нова Церква. Як матірня Церква, Константинопольський Патріархат традиційно виступав проти будь-яких відокремлень [19, с. 59]. Обстоюючи свої позиції, українське посольство виходило з того, що «усамостійнення церков відбувалося не з добровільної згоди, а ставало наслідком вже конечної необхідности в результаті довгого та впертого опору [...] засоби остаточного висліду тої боротьби мусять бути відповідні – реальне відношення сил та фактична можливість. На такому – і лише на такому ґрунті вирішалася справа автокефалії на протязі останніх майже тисячі літ». У відповіді митрополит Дорофей повідомляв про неможливість прийняття остаточного рішення по питанню начебто з причин канонічних [20, с. 41].

В Україні, зважаючи на той факт, що Директорія не контролювала всієї території, центральна церковна влада та єпископат на місцях перестали серйозно її сприймати. Єпископ Подільський Пимен (Пегов), якому найбільше з усіх ієрархів Російської Православної Церкви довелося мати справу з урядовцями Директорії, називав їх «хлопчаками, що вирішили погратися у державу» [21].

25 березня 1920 р. на вимогу українського уряду О. Лотоцький покинув Константинополь, залишивши замість себе князя І. Токаржевського-Карашевича. Він виконував обов'язки довіреного у справах України, а від квітня 1920 р. до 11 грудня 1921 р. – надзвичайного посла УНР в Туреччині. Дипломат отримав весною 1921 р. від Константинопольського Патріарха грамоту з благословенням голови держави, уряду і УПЦ, що було хоча й не повним визнанням місії, але все ж таки кроком вперед. Домагання з боку українського уряду та посольства УНР в справі автокефалії УПЦ після від'їзду О. Лотоцького ще деякий час продовжував І. Токаржевський [22].

Він вказував: «від того, чи Англія дає Греції гроші, чи ні; чи турки б'ють греків, чи греки б'ють турків. Цей погляд склався ... після численних спроб говорити з тутешніми ієрархами лише про справи віри, відділяючи їх від політики. Патріарха, мабуть, не виберуть, доки греко-турецька війна не скінчиться. Митрополити і єпископи, константиністи і венізелісти сваряться з сепаратистами (туркофілами) і лише це займає Св. Синод. Стосовно української Церкви в патріархії гадають, що Україна знаходиться відносно до Царгородського патріарха, як Сербія до Московського, що значить: згоду на автокефалію повинен дати нам Московський. Грецькі ієрархи бояться втратити в майбутньому російську допомогу і тому складають все на канони та відсутність Патріарха, а в дійсності все те є лише політика і матеріалізм» [23]. І далі: «Сербія солідно заплатила. Кажуть про кілька мільйонів динарів і це може бути правда. [Тому] Патріарх поставив себе в ролі пасивної – зареєстрував факт відділення Сербії і вибору патріарха і кінець». Тому українська церква за відсутності національної ієрархії й національної державності, сприймалася як сфера впливу РПЦ, а відтак не могла бути повноправним суб'єктом міжнародної політики [24].

Паралельно І. Токаржевський-Карашевич підтримував зносини із Ватиканом та пропонував призначення окремого папського представника для України. В 1919 р. місцевий апостолський делегат Анджело Дольчі написав до кардинала Гаспарі, що І. Токаржевський просив навіть не офіційного представника, тому, що він дуже б допоміг, коли вирішувалася справа існування незалежної України. Дипломат таємно повідомляв Дольчі, що український уряд почав переговори з Константинопольським патріархатом за Українську автокефальну православну церкву. Нунцій Ратті дав рекомендаційного листа монсінйорові Черетті, відповідальному за церковні справи, що торкалися політичних питань, щоб дипломат міг би знову представити важке становище українців у Східній Галичині й переслідування греко-католицької церкви. Тоді він написав два листи до папських урядовців, знову прохаючи призначення апостольського візитора. На цей останній лист відповів кардинал Гаспарі 9 грудня. Він зауважував, що

умови були ще не відповідні. Під час аудієнції 28 січня 1919 р. на двадцять днів, після негативної відповіді Гаспарі, єпископ Пападопулос, секретар Східної конгрегації, склав звіт про стан греко-католицької церкви в Галичині й взагалі про домагання українського народу. Він пропонував призначити візитатора, офіційно, щоб координувати матеріальну й медичну допомогу для України але, неофіційно й таємно, щоб спостерігати становище українців у Східній Галичині. Папа апробував цей план і 13 лютого призначив італійського місіонера, отця Джованні Дженоккі апостолським візитатором України. На це призначення І. Токаржевський-Карашевич написав останній лист до Ватикану із Константинополя, цей раз до голови Східної конгрегації. Від імені українського уряду та взагалі від усіх українців, князь висловив задоволення за цей важливий крок призначення Дженоккі. Нарешті, те, що І. Токаржевський-Карашевич пропонував ще з 1918 р, здійснилося [25]. Завдяки цим заходам папа Бенедикт XV виявив не тільки визнання права України на суверенність, але й виділив у лютому 1920 р. для неї 100 000 лір у готівці та ліках. Крім цього «Конгрегація для Східної Церкви» при Ватикані передала українській місії 50 000 лір «на служби духовенству» [26].

16 березня 1921 р. у Москві було укладено договір про дружбу і братерство між РСФРР і Турецькою республікою, де йшлося про заборону утворень чи перебування на їх території організації чи груп, які претендують на роль уряду іншої сторони або частину її території, мають на меті боротьбу з іншою державою [27, с. 68-69]. 2 січня 1922 р. аналогічну угоду в Анкарі уклала УРСР [28, с. 270]. У зв'язку з цим, посол УНР І.°Токаржевський і «спеціальний воєнний представник Директорії УНР і особово-уповноважений Головного Отамана Петлюри при уряді Туреччини» В.°Кедровський залишили країну, що не визнавала УНР [29].

Після Константинополя І. Токаржевського-Карашевича відкликали до м. Тарнова (Польща) заступником, а з 12 січня 1922 р. віце-міністром закордонних справ і керівником міністерства закордонних справ УНР в екзилі [30]. На початку січня 1922 р. у Каннах відбулося засідання Ради Послів, скликане для остаточного узгодження східної політики союзників. Вже 14 січня в міністерстві закордонних справ відбулася нарада, на якій «з метою приготування внесків, що стосуються участі Польщі в міжнародній акції економічної відбудови Росії, а також взаємних економічних стосунків Польщі і Росії, відповідно до рекомендації Ради Міністрів від 12 січня 1922 р.» ухвалили рішення про створення міжміністерської комісії. Чи не найкраще польську економічну політику щодо Росії та України окреслив Ф. Пуласький, який з грудня 1921 р. постійно перебував у Варшаві, й надалі офіційно продовжував обіймати посаду голови польської місії в УСРР. За його твердженням: 1) «державною необхідністю є

забезпечення для польської торгівлі, промисловості та польських компетентних технічних сил російсько-українського ринку, окремо беручи до уваги особливо прилеглі до Польщі території, географічне положення і давні культурні впливи яких роблять економічні стосунки з Польщею найбільш природними і потреби яких можуть бути задоволені лише польським промисловим виробництвом»; 2) «елементом майбутньої міцності Польської держави може стати планово проваджена польським урядом через територію Польщі східноєвропейська торгова дорога, яка має велике завдання щодо руїни Росії та необхідності спрямування на її територію надлишку промисловості європейської, особливо німецької». Утворена у Варшаві міжміністерська комісія одним з головних завдань мала дослідження українського ринку та можливості його експлуатування поляками. Знаючи про ці заходи польського уряду, міністр закордонних справ УНР І. Токаржевський-Карашевич дає вказівку дипломатичній місії УНР у Варшаві увійти у контакт з представниками польського МЗС, заангажованими в цій справі, і надавати їм якнайбільше вичерпної інформації та матеріалів про Україну, оскільки, за отриманими ним відомостями, не всі з урядовців мали хоча б якесь уявлення про справжню ситуацію в останній [31].

Варто відзначити, що саме перебуваючи за кордоном І. Токаржевський побудував і своє особисте життя. Працюючи ще у дипломатичній місії в Константинополі він познайомився із співробітницею – Оксаною Лотоцькою – донькою голови місії та відомого українського діяча О. Лотоцького. Одружилися вони 9 травня 1922 р. О. Лотоцька, народилася 14 квітня 1897 р. в Києві, згодом активно, дописувала на українські теми до французьких та італійських видань та організувала українські концерти та виставки. Брала участь в українських жіночих організаціях, була учасником міжнародних жіночих конгресів у Відні в 1921 р. та в Парижі в 1926 р. Згодом стала однією із засновниць першої української жіночої організації в Британії. Як член ініціативного комітету створення жіночої секції Союзу Українців увійшла до складу першої управи Організації Українських Жінок (ОУЖ), створеної в серпні 1948 р. у Великій Британії [32].

Характеризуючи постать визначного дипломата, варто відзначити одну його рису – любив титули, цінував своє князівське походження, членство в Мальтійському ордені. У 1923 р. уряд УНР навіть видав посвідчення про його князівство. Д. Дорошенко, який сам походив зі старовинного українського роду, але ніколи не підкреслював цього, у листі до М. Чубатого зазначав: «Він є трохи дивак (на мій погляд!), дорожить титулами, є лицарем Мальтійського ордену, але людина наскрізь чесна, щира й шляхетна». До прикладу, дипломат в своєму життєпису зазначав про рід дружини: «...Зі старовинного, білоруського походження з Вітебщини, боярської родини, осілої на Поділлі в XVIII ст., і Нимфодори Мефодіївни з Руденків з Київ-

щини». Загалом, на посаді в міністерстві закордонних справ, І. Токаржевський залишався до 3 вересня 1924 р., коли, за його словами, «...подався до демісії і виїхав з Тарнова через Прагу до Франції. З того часу ніколи жадної урядової посади не займав» [33, с. 186].

Таким чином, уродженець подільського села – І. Токаржевський-Карашевич долучився до національного будівництва в першій третині ХХ ст.

Його дипломатичну висококваліфікованість та професійність підтверджує праця на посадах в міністерстві закордонних справ як в добу Гетьманату П. Скоропадського, так і в період Директорії УНР та в екзилі. І. Токаржевський за допомогою дипломатичної роботи обстоював позиції та проблеми українства у представництвах Австрії, Угорщини, Туреччини, Ватикану, Польщі. Видатний дипломат вирішував проблеми католицької церкви в Україні, автокефалії УПЦ, займав позицію «відхилення від Росії». Він був удостоєний особистого прийому папи Бенедикта XV на якому висвітлив важке становище українців. На дипломатичній роботі познайомився із майбутньою дружиною О. Лотоцькою. Підсумовуючи, варто відмітити, що відданий патріот обстоював ідею української державності та завдяки своїм умінням та навичкам працював на благо України.

Джерела та література:

1. Курас Г. Дипломат, історик, патріот (Іван Токаржевський-Карашевич) / Г. Курас // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Вип.9: Матеріали Другої міжнародної наукової конференції «Українська діаспора: проблеми дослідження» / Національний університет «Острозька академія», Українське історичне товариство, Світова наукова рада при СКУ, Українська американська асоціація університетських професорів. Відп. ред.: І. Пасічник, Л. Винар, ред. А. Атаманенко. – Острог: РВВ Національного університету «Острозька академія», 2007. – С. 184-190; Курас Г. Князь – з Україною в серці: [І.Токаржевський – Карашевич] / Г. Курас // Свобода (Нью-Джерсі). – 2005. – 23 грудня. – С. 22.
2. Ромарнюк В. Чабанівка / В. Ромарнюк. – Кам'янець-Подільський: ПП «ХВМ», 1997. – 142 с.
3. Білик О. Ще про князя І. Токаржевського-Карашевича / О. Білик // Свобода (Нью-Джерсі). – 2006. – 20 січня. – С. 16.
4. Гошовський Б. Лицар української книги / Б. Гошовський // Лицар праці і обов'язку: Збірник, присвячений пам'яті професора Олександра Лотоцького-Білоусенка. - Торонто; Нью - Йорк, 1983.
5. Макуей А. Свята Столиця й Україна. Дипломатичне посередництво Князя Токаржевського Карашевича / А. Макуей // Поступ. – Вінніпеґ, 2008. – 9 березня. – С. 7, 12, 14.
6. Господин А. Три визначні дипломати / А. Господин. – Вінніпеґ, 1989. – С. 27-32.

7. Курас Г. Дипломат, історик, патріот (Іван Токаржевський-Карашевич) / Г. Курас // Наукові записки Національного університету "Острозька академія": Історичні науки. – Вип.9: Матеріали Другої міжнародної наукової конференції "Українська діаспора: проблеми дослідження" / Національний університет "Острозька академія", Українське історичне товариство, Світова наукова рада при СКУ, Українська американська асоціація університетських професорів. Відп. ред.: І. Пасічник, Л. Винар, ред. А. Атаманенко. – Острог: РВВ Національного університету "Острозька академія", 2007. – С. 184-190.
8. В. Липинський // Архів. - Т. 6. Листи Дмитра Дорошенка до В'ячеслава Липинського. - Філадельфія, 1973. - С. 75; Курас Г. Князь – з Україною в серці: [І.Токаржевський – Карашевич] / Г. Курас // Свобода (Нью-Джерсі). – 2005. – 23 грудня. – С. 22.
9. Осташко Т. Суспільно-політична діяльність В'ячеслава Липинського на тлі його листування / Т. Осташко // В. Липинський. Повне зібрання творів, архів, студії. Серія «Архів». Листування / Ред. Я. Пеленський, Р. Залуцький, Х. Пеленська та ін. – Т. 1. (А-Ж). – К.: Смолоскип, 2003. – С. 119-152.
10. Листи В. Липинського до Д. Дорошенка // В.Липинський. Повне зібрання творів, архів, студії. Серія «Архів». Листування / Ред. Я. Пеленський, Р. Залуцький, Х. Пеленська та ін. – Т. 1. (А-Ж). – К.: Смолоскип, 2003. – С. 580-648.
11. Передерій І. Дипломатична діяльність В'ячеслава Липинського в українських урядах Гетьманату Павла Скоропадського та Директорії / Ірина Передерій // Українознавство. – 2009. - № 2. – С. 52-55.
12. Маквей А. Свята Столиця й Україна. Дипломатичне посередництво Князя Токаржевського-Карашевича / А. Маквей // Поступ. – 2008. – С. 7, 12, 14.
13. Там само. – С. 7.
14. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1917–1920): В 4 ч. – 2 вид / Д. Дорошенко. – Мюнхен: Укр. видво, 1969. – Ч.3. – 123 с.
15. Маквей А. Вказана праця... – С. 7-14.
16. Лотоцький О. В Царгороді / О. Лотоцький. – Праці УНІ. – Т. XL. – Сер. мемуарів, кн . 5. – Варшава, 1939. – С. 38.
17. Господин А. Три визначні дипломати / А. Господин. – Вінніпег, 1989. – С. 27.
18. Трембіцький В. Зносини Української Держави 1918-1922 рр. з Царгородським патріархом / В. Трембіцький // Богословія. – Рим, 1965. – Т. 29. – С. 63-88.
19. Андрусишин Б. Церква в Українській державі 1917-1920 рр. (доба Директорії УНР): Навчальний посібник. – К.: «Либідь», 1997. – 176 с.
20. Швидкий В. Посольство Олександра Лотоцького та його заходи щодо визнання незалежності української церкви (Константинополь, 1918–1920 роки) / В. Швидкий // Проблеми історії України : факти, судження, пошуки: міжвід. зб. наук. пр. – К., 2005. – Вип. 14. – С. 33–44.
21. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України), ф. 1072, оп. 3, спр. 9, арк. 13; Євсеева Т. Тра-

диції екуменізму в політиці міністерства ісповідань уряду Директорії УНР 1919 - 1921 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: <http://www.history.org.ua/JournALL/pro/5/2.pdf>. – Назва з екрану.

22. ЦДАВО України, ф. 1072, оп. 2, спр. 111, арк. 1–51; спр. 121, арк. 1–63; спр. 122, арк. 1–49; спр. 149-а, арк. 1–4.; Швидкий В. Посольство Олександра Лотоцького та його заходи щодо визнання незалежності української церкви (Константинополь, 1918–1920 роки) / В. Швидкий // Проблеми історії України : факти, судження, пошуки : міжвід. зб. наук. пр. – К., 2005. – Вип. 14. – С. 33–44.

23. ЦДАВО України, ф. 1072, оп. 2, спр. 116, арк. 4-4зв.

24. Євсєєва Т. Традиції екуменізму в політиці міністерства ісповідань уряду Директорії УНР 1919 - 1921 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: <http://www.history.org.ua/JournALL/pro/5/2.pdf>. – Назва з екрану.

25. Маквей А. Вказана праця... – С. 7-14.

26. ЦДАВО України, ф. 1072, оп. 2, спр. 33, арк. 20-20 зв.; Євсєєва Т. Традиції екуменізму в політиці міністерства ісповідань уряду Директорії УНР 1919 - 1921 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: <http://www.history.org.ua/JournALL/pro/5/2.pdf>. – Назва з екрану.

27. История дипломатии [Текст] : научное издание. Т. 3. Дипломатия в период подготовки второй мировой войны (1919–1939 гг.) / ред. В. П. Потемкин. – М. : ОГИЗ, 1945. – 883 с.

28. Піскун В. М. Політичний вибір української еміграції (20-і роки ХХ століття): Монографія / В. М. Піскун. – К. : МП «Леся», 2006. – 672 с.

29. Кедровський Володимир Іванович [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: <http://uk.wikipedia.org/wiki/> (17.03.2012). – Назва з екрану.

30. Маквей А. Вказана праця... – С. 7-14.

31. ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 61, арк. 16; Бетлій О. Українське питання у польсько-чехословацьких переговорах напередодні конференції в Генуї 1922 р. / О. Бетлій // Наукові записки НаУКМА. - Спеціальний випуск. - Т. 20, Ч. I, Київ 2002. – С. 202-207.

32. Василюк Я. Токаржевська-Карашевич Оксана [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: <http://www.ukrainiansintheuk.info/ukr/02/tokarzhevskao-u.htm>. – Назва з екрану.

33. Курас Г. Дипломат, історик, патріот (Іван Токаржевський-Карашевич) / Г. Курас .... – С. 184-190.

*Григоренко Л.О.
Григоренко О.П.
м.Хмельницький*

НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЗАСЛУЖЕНОГО ДІЯЧА НАУКИ І ТЕХНІКИ УКРАЇНИ ПРОФЕСОРА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ВІЛЕНА ПЕТРОВИЧА РОЙЗМАНА

В статті аналізується життєвий і науково-педагогічний шлях видатного сучасного вченого, Заслуженого діяча науки і техніки України, віце-президента Національної ради України з машинознавства, доктора технічних наук, професора, завідувача кафедри радіотехніки і зв'язку Хмельницького національного університету, педагога-новатора і гуманіста В.П. Ройзмана.

Ключові слова: *Ройзман Вілен Петрович, Поділля, місто Хмельницький, доктор наук, професор, кафедра, університет, наукова школа, міжнародне наукове співробітництво.*

З Подільської землі вийшло багато людей, які прославили її і стали відомими в усьому світі. Почесне місце серед них належить автору багатьох монографічних узагальнень, підручників, посібників, доктору технічних наук, професору, Заслуженому діячу науки і техніки України, віце-президенту Національної ради України з машинознавства, академіку Міжнародної академії інформатизації, педагогу-новатору і гуманісту, завідувачу кафедри радіотехніки і зв'язку Хмельницького національного університету Вілену Петровичу Ройзману.

Майбутній вчений народився 31 березня 1935 року у м. Летичеві Кам'янець-Подільської (тепер Хмельницької) області. Оскільки батько був військовослужбовцем, а мати завідувала районною бібліотекою, то маленький Вілен багато часу перебував під наглядом доброзичливих сусідів, розважався разом з їхніми дітьми. З раннього дитинства він перейняв-

ся глибокою повагою до цих добрих душею і серцем людей, української культури, а українська мова стала для нього рідною.

У 1940 році після зайняття радянськими військами Західної України, військова частина, у якій служив Петро Ройзман, була переведена спочатку у Львів, потім у Броди, а згодом майже на кордон – у Великі Мости. За батьком переїжджала і сім'я, зустрівши війну у військовому містечку майже на прикордонній заставі.

В евакуації, далеко від лінії фронту, мати Вілена разом з місцевими селянками робила всю без винятку сільську роботу. Допомогав їй і Вілен. Разом із сільськими хлопцями пас корів і кіз, збирав колоски, яблука, сливи, груші, картоплю, кукурудзу. Останній лист від батька отримали наприкінці 1941 року. А на початку 1942-го Петро Ройзман героїчно загинув під Ленінградом[1, с.735].

З 1944 по 1952 рр. Вілен Петрович навчався в Хмельницькій школі № 6. Після закінчення школи юний Вілен дуже хотів навчатися у вищій школі за фахом, пов'язаним з ракетобудуванням, бути безпосередньо причетним до освоєння космічного простору. Однак п'ята графа в паспорті, що вказувала на його етнічну приналежність, була негласною забороною для вступу в такі ВНЗ. Скільки ж треба було мати розуму, сил і волі, щоб протистояти тоталітарній системі, вийти з цього протистояння переможцем і стати всесвітньовідомим вченим.

З 1953 по 1958 рр. В.П. Ройзман навчався в Харківському авіаційному інституті, після закінчення якого отримав диплом інженера-механіка з авіадвигунобудування. Ще навчаючись в ХАІ Вілен Петрович мріяв займатися ракетними двигунами і прагнув потрапити на практику в Воронежське ОКБ, але цей шлях виявився для нього закритим. Тоді в дипломному проекті він розробив атомний двигун для надзвукового літака, який міг довгий час перебувати в повітрі і облітати земну кулю. Однак з появою міжконтинентальних балістичних ракет потреба в таких літаках відпала.

Після закінчення Харківського авіаційного інституту Вілен Петрович був направлений в Запорізьке ОКБ-478, яке займалося створенням авіаційних двигунів і яким керував тоді видатний конструктор академік Олександр Георгійович Івченко. Молодий інженер просився на льотну роботу, пов'язану з випробуваннями двигунів на літаку, але його призначили у наукову лабораторію міцності, що виявилось не менш цікавим і було пов'язане з польотними експериментами. У цей час вельми серйозною була проблема підвищених вібрацій основного двигуна AI-20 та іншого високооборотного реактивного двигуна AI-7, який монтувався на кінці лопаті вертольота.

Робота захопила Вілена Петровича і він зайнявся пошуком причин підвищених вібрацій роторів цих двигунів. Він почав з вивчення книги все-

вітньовідомого українського вченого Степана Прокоповича Тимошенко «Коливання в інженерній справі». Особливий інтерес викликав написаний дрібним шрифтом параграф, де були викладені міркування про можливий вплив деформування ротора на його коливання. І взявши цей матеріал за основу, Вілен Петрович розвинув ідею С.П. Тимошенка, і, розглядаючи умови відсутності вібрацій на експлуатаційних частотах обертання ротора двигуна AI-7 40000 об/хв, прийшов до дивного тоді висновку про можливість не відсутності дисбалансів, а наявності певної залежності між дисбалансами ступенів компресора і турбіни. Пізніше з'ясувалося, що ця залежність відображала так звану умову ортогональності форм коливань і призводила до способу балансування гнучких роторів за їх відповідністю формам вигину. Отримані В.П. Ройзманом теоретичним шляхом результати збіглися з експериментальними, отриманими М.Є. Левітом в Московському авіаційному інституті. Подальші дослідження проводилися ними спільно і М.Є. Левіт став науковим керівником, а пізніше і другом В.П. Ройзмана на довгі роки. Спільними зусиллями тоді були створені перші в світі вакуумні стенди для дослідження динаміки і балансування роторів лопаткових машин, зокрема авіадвигунів, проведені дослідження та успішні балансування роторів компресорів двигунів конструкції А.М. Люльки, Н.Д. Кузнецова і О.Г. Івченка. Налагодити випуск таких стендів в СРСР за різних бюрократичних причин тоді не вдалося, зате пізніше це зробила німецька фірма «Шенк», яка й донині поставляє таке обладнання в різні країни світу.

Розвиваючи розпочаті теоретичні дослідження, В.П. Ройзман розробив свою теорію і кілька нових оригінальних методів балансування пружно-деформівних роторів і підтвердив їх ефективність експериментально на вакуумних стендах, а потім і під час випробувань різних авіадвигунів. Все це склало зміст закритої кандидатської дисертації, захищеної в 1964 р. в Центральному науково-дослідному інституті авіаційного моторобудування (ЦІАМ), а ще пізніше в 1970 р. спільно з М.Є. Левітом дозволило видати книгу «Вібрації і врівноваження роторів авіадвигунів».

З часом Вілен Петрович вивчив й інші праці С.П. Тимошенка і вони стали для нього взірцем поєднання науки з практикою, а сам С.П. Тимошенко – еталоном вченого, інженера-механіка. Між іншим, Вілен Петрович зберігає бібліографічну цінність – підручник С.П. Тимошенка «Курс опору матеріалів», написаний ним у 1911 році на підставі лекцій у Київському політехнічному інституті в 1908–1910 роках.

Роки роботи в ОКБ, тепер ЗМКБ «Прогрес» ім. О.Г. Івченка, Вілен Петрович згадує як одні з найбільш значних у своєму житті. Тут він навчився поєднувати науку з практикою, подружився з видатними вченими та інженерами того часу і все-таки здійснив свою мрію про льотну роботу,

виконуючи експерименти разом з видатними льотчиками того часу (брати Кокінакі, Степанов, Терещенко). Одна з таких робіт наведена нижче.

В процесі експлуатації турбогвинтових двигунів АІ-20 на літаках ІЛ-18, АН-10, АН-12, двигунів АІ-24 на літаках АН-24, АН-26, АН-30, двигунів НК-12 на літаках ТУ-114, ТУ-95 мали місце поломки вала повітряного гвинта і обриви лопатей гвинта. Якщо відірвана частина лопаті відлітала повз літака, двигун вдавалося флюгерувати і вимкнути, а літак посадити. Якщо ж відірваний шматок лопаті потрапляв у фюзеляж літака і пробивав його, то наступала розгерметизація, ушкоджувалися тяги управління або відбувалися інші ушкодження, і літак, як правило, розбивався. Такі катастрофи сталися з літаками АН-24, АН-12, ТУ-114. Збільшення товщини валу гвинта без з'ясування причин дефекту призводило лише до того, що цей дефект проявлявся пізніше або ще до цього виходила з ладу інша слабка деталь кінематичного ланцюга редуктора двигуна. Так тривало кілька років.

В.П. Ройзман наполіг і провів льотні випробовування, в ході яких синхронно фіксувалися коливання лопатей і напружень у валу гвинта. І вже під час пробігу землею у злітному режимі під час просідання амортизаторів шасі, а потім у польоті під час бовтанки літака і його ковзань на розворотах були зафіксовані неприпустимо великі коливання лопатей повітряного гвинта і відповідні їм напруги у валу гвинта. Пізніше Вілен Петрович теоретично описав побачену картину. Він показав, що під час всіх рухів літака, перпендикулярних до напрямку польоту, що збігається з напрямком його поздовжньої центральної осі (тобто в разі бовтанки, ковзання, зльоту, посадки), потік, що набігає на повітряний гвинт, викликає одне повне коливання кожної з лопатей гвинта. А якщо власна частота коливання лопаті збігається або близька до частоти обертання гвинта, то настає явище резонансу, амплітуди цих коливань сильно зростають і зрештою через явище втоми призводять до поломок лопаті або іншого елемента кінематичного ланцюга. Подальша перевірка показала, що багато екземплярів лопатей якраз і мають такі значення власних частот коливань. А так як під час створення повітряних гвинтів використовувався принцип подібності, то не дивно, що один і той же дефект мав місце на різних літаках і повітряних гвинтах.

Незважаючи на те, що дефект був розкритий і його причини були пояснені всім, навіть військпредам, написаний відповідний звіт про роботу, публікація або просто оприлюднення цієї інформації були заборонені. Віленові Петровичу пояснили цю заборону так: «Ви що хочете, зупинити польоти всього парку турбогвинтових літаків? Так, у нас тільки на маршруті Москва–Сочі літаки ІЛ-18 виконують 18 рейсів на день! Розробники повітряних гвинтів не зможуть швидко переробити лопаті і переоснастити

ними всі літаки. Так що поки мовчати!». І літаки продовжували літати і, на жаль, падати теж.

Інший епізод з життя того часу. Під час відрядження в ЦІАМ виконати там роботу з доведення ротора компресора двигуна АІ-20, Вілена Петровича залучили до проведення вібраційних випробувань крісла першого космонавта Ю.А. Гагаріна. У лабораторію доставили крісло з лежачим у ньому макетом космонавта. В ході випробувань було проведено налагодження жорсткостей крісла і його кріплень від можливих в польоті резонансних коливань і далі в першому польоті жодних ускладнень не виникло. Так Вілен Петрович доторкнувся до космонавтики – справи, якою мріяв займатися зі студентської лави[2, с.16].

У 1970-х рр. В.П. Ройзман перейшов на роботу в щойно організоване Хмельницьке вище артилерійське командне училище. Він повернувся в рідне місто і з ентузіазмом взявся за створення кафедри опору матеріалів і деталей машин не забуваючи про наукову роботу і не втрачаючи зв'язків з вченими та інженерами авіаційної промисловості. На новій роботі з'явилися і нові колеги-друзі: генерали В.Я. Кульов, Б.Ф. Боков, А.М. Івасик і командувач ракетними військами і артилерією сухопутних військ маршал артилерії Г.Є. Передельський.

Вілен Петрович виявився вимогливим, але справедливим викладачем опору матеріалів. Йому важливо було, щоб студенти показали здатність розібратися в питаннях і завданнях, користуючись, як інженери, підручними матеріалами: конспектами і книжками. Багато хто з його колишніх курсантів стали генералами, полковниками, вже закінчили службу в армії і завжди під час зустрічей демонструють свою повагу і любов до суворого професора.

Наприклад, знання отримані з курсу опору матеріалів, дуже знадобилися в його службі колишньому курсанту, майору-десантнику. Справа була під час війни в Афганістані, де на наші війська напали душмани, що переховувались на території Ірану. Наші десантники на вертольотах здійснювали туди рейди для розгрому їх баз, руйнування будівель, мостів, техніки. Тоді і знадобилися знання опору матеріалів, але не для того, щоб будувати, а для того, щоб руйнувати. Так як вертоліт міг брати обмежену кількість вибухівки, то потрібно було знати ті місця мостів, будівель, машин, куди слід було закладати мінімальну кількість вибухівки для досягнення найбільшого руйнівного ефекту.

Поряд з навчально-виховною та методичною роботою В.П. Ройзман не забуває про науку. Він закладає новий науковий напрям, розглядаючи балансування гнучких роторних систем як задачу їх ідентифікації і плідно застосовує цей підхід до балансування швидкохідного турбоагрегату ТНА-150, повітряних гвинтів літаків та інших об'єктів. У ході досліджень

на реальних газотурбінних двигунах і пральних машинах він відкриває ефект прослизання в підшипниках кочення і вперше в світі доводить, що цей дефект виникає внаслідок їх недовантаження, що виводить їх з ладу так само, як і перевантаження, та створює оригінальні методи вивчення цього явища та боротьби з ним.

Разом з іншими провідними вченими СРСР в 1975 р. В.П. Ройзман видає двотомну монографію «Основи балансування техніки», яка в той час була енциклопедичним посібником, а в 1979 році в Інституті машинознавства Академії наук СРСР успішно захищає докторську дисертацію під назвою «Ідентифікація та балансування гнучких роторних систем». Через рік йому присвоюють звання професора.

В цей же час його залучають до робіт з усунення потужнісних дефектів радіоелектронних систем, що експлуатуються в екстремальних умовах на ракетах, швидкісних літаках, кораблях і він очолює дослідження на замовлення провідних підприємств СРСР і НДІ: ЦНІРПІ, Позитрон, Авангард, Новатор, Гіріконд, Катіон та ін. Тоді це були піонерські закриті роботи і ними фактично відкривався новий науковий напрям.

Досвід і знання, набуті В.П. Ройзманом під час роботи в ЗМКБ «Прогрес» ім. А.Г. Івченка, були перенесені в абсолютно іншу галузь науки і техніки та виявилися дуже доречними. Він знав, що, якщо промисловість і НДІ просять сьогодні розібратися в якійсь невіршеній проблемі, значить її вирішення їм було потрібно вчора, тому намагався в найкоротші терміни розібратися в задачі і знайти прийнятне для швидкого впровадження в заводську практику розв'язання.

Зайнявшись цією новою проблемою, В.П. Ройзман з'ясує, що більшість інженерів і вчених електронників не володіють елементарними знаннями теоретичної механіки та опору матеріалів і тому не знають методів боротьби з потужнісними дефектами. А причина цього виявилася в тому, що на радіотехнічних факультетах чомусь скасували вивчення цих предметів, вся увага приділялася схемотехніці, а технологія виробництва виробів радіоелектроніки була на другому плані, хоча нею багато в чому визначалася і міцність. Потужнісних проблем було небагато поки вироби радіоелектроніки експлуатувалися в тепличних умовах, але як тільки їх стали застосовувати на літаках, ракетах, підводних човнах та інших виробках в умовах роботи з температурою від -65°C до $+250^{\circ}\text{C}$, вібраціями з частотою 5–2000 герц і перевантаженнями до 150 g, атмосферним тиском в межах $6,6 \cdot 10^{-4}$ – $1 \cdot 10^5$ ПА, умовах радіації, вологості то кількість відмов через механічні впливи стала значною і проблема забезпечення міцності таких виробів стала в один ряд з радіоелектронними проблемами. Один з прикладів сумних наслідків незнання електронниками механіки наведено нижче.

У СРСР, років за 15 до того, як це було зроблено на Заході, з'явилися перші зразки високоточної зброї, тієї самої, яку пізніше застосували американці проти Югославії та Іраку, а Ізраїль – для ударів з повітря по автомобілях, в яких знаходилися ватажки терористів. На одному з підприємств були створені лазерні установки для відпрацювання систем наведення ракет цієї зброї. Чим тонші, гостріші були промені лазера, що посилався і відбивався від об'єкта, тим точнішою була зброя. Але довгий час не вдавалося отримати необхідної точності через те, що промені були розмитими і повільно відповзали від встановленого положення. В.П. Ройзману досить швидко вдалося розібратися в причинах цього явища. Воно відбувалося через те, що конструкція пристрою з точки зору механіки була спроектована неграмотно, вона виявилася так званою статично-невизначеною, в елементах якої під час зміни температури виникали температурні напруження і пов'язане з ними жолоблення конструкції, яке і відхиляло промінь від місця наведення. Крім того, ротор розгортки у вигляді шестигранної дзеркальної призми не був відбалансованим і працював поблизу резонансних частот, а це породжувало вібрації всієї системи і призводило до розмиття променя лазера. Після усунення зазначених недоліків точність зброї істотно підвищилася. Втім, з початком перебудови ці роботи на якийсь час були забуті і американці обійшли СРСР.

Міністерства радіоелектронної, авіаційної промисловості, середнього та загального машинобудування, а також Міністерство оборони не шкодували грошей на наукові дослідження і у Вілена Петровича утворилися наукові колективи, які переросли потім у школи з динаміки роторних систем і механіки в електроніці. Йому вдалося зібрати навколо себе виключно здатних за своїми спеціальностями людей, які тепер працюють в США: математика Л.Д. Вайнгогтіна, експериментатора М.І. Хавкіна, програміста Р.В. Гудіч, а тоді вони були серцевиною цих шкіл. Завдяки такому підбору кадрів вдавалося спільно вирішувати найрізноманітніші наукові проблеми.

Одним з основних замовників робіт був Центральний науково-дослідний радіотехнічний інститут (ЦНДРТІ) в Москві, в якому працювало 14 академіків АН СРСР (в Україні їх було 5), 26 лауреатів Ленінської премії. Працював у ньому тоді відомий вчений, академік, адмірал Л.І. Берг, який познайомившись з деякими з робіт, сказав Віленові Петровичу: «Та Ви у нас переворот зробіть!». І звернувся з листом до Міністра вищої освіти СРСР з настійним проханням про відновлення вивчення механіки під час підготовки інженерів-електронників[3, с.2].

Дослідні роботи тривали аж до розпаду Радянського Союзу, а після розпаду – в інтересах підприємств України, хоча в значно меншому обсязі і практично без фінансування. За 35 років досліджень в галузі радіоелектро-

ніки було виконано близько 250 наукових робіт. Тільки їх перелік зайняв би кілька сторінок. За матеріалами цих досліджень під керівництвом В.П. Ройзмана захищено три докторські і дев'ять кандидатських дисертацій.

Вирішуючи багато практичних завдань в галузі динаміки і міцності структурно складних механічних систем, В.П. Ройзман і його учні зробили ряд теоретичних узагальнень і сформулювали постановку і вирішення декількох важливих наукових проблем.

З 1987 року до теперішнього часу робота В.П. Ройзмана пов'язана з Хмельницьким національним університетом на посаді завідувача кафедр опору матеріалів і теоретичної механіки, прикладної механіки, радіоелектронних апаратів та телекомунікацій, радіотехніки та зв'язку. Під керівництвом Вілена Петровича постійно ведеться держбюджетна наукова робота в якій беруть участь не тільки викладачі, а й аспіранти та студенти. На сьогоднішній день В.П. Ройзман входить в спеціалізовану вчену раду для захисту докторських і кандидатських дисертацій ХНУ.

Вілен Петрович – провідний вчений України в галузях балансувальної техніки і потужнісної надійності в радіоелектроніці. Вже не один рік під його керівництвом здійснюється реалізація цілої низки міжнародних наукових проектів[4, с.13].

В.П. Ройзман неодноразово представляв Хмельницький національний університет і Україну в цілому виступаючи з науковими доповідями на всесвітніх форумах у Франції, США, Бразилії, Італії, Ізраїлі та інших країнах. Вілен Петрович є керівником однієї з наукових шкіл Хмельницького національного університету «Динаміка і міцність машин, приладів та радіоелектронної апаратури». У цій галузі проводяться дослідження динаміки складних технічних об'єктів, починаючи від авіаційних двигунів до пральних машин і виробів електронної техніки, розробляються методи ідентифікації, балансування та автобалансування роторів, які швидко обертаються, в тому числі таких, що мають змінний баланс, розробляються методи та засоби неруйнівного контролю, діагностики та прогнозування міцності різних об'єктів, захисту радіоелектронної апаратури від механічних впливів.

За свої наукові досягнення, багаторічне формування інтелектуального потенціалу нашого краю та країни Вілен Петрович нещодавно був нагороджений єдиним в Україні дипломом Міжнародного Алфьоровського фонду підтримки освіти та науки, який був заснований у 2001 році лауреатом Нобелівської премії Ж. Алфьоровим з метою об'єднання інтелектуальних, фінансових і організаційних зусиль науковців для сприяння розвитку науки та освіти. В 1991р. В.П. Ройзману президентом України було присвоєно звання «Заслужений діяч науки і техніки України». Він є дійним членом Академії інформатизації.

Студентів, курсантів і аспірантів приваблює у вченому не тільки наукова ерудованість, вміння чітко і ясно викласти досліджуваний матеріал, готовність завжди надати необхідну допомогу, але й могутній гуманістичний заряд думок, міркувань, цілісна філософська система бачення світу, як арена боротьби між добром і злом. Таких викладачів пам'ятають усе життя, згадують з повагою і теплом. «Минуло більше трьох десятків років, – згадує колишній курсант Хмельницького вищого військового артилерійського командного училища, нині полковник, кадровий офіцер, заступник начальника навчального відділу Національної академії Державної прикордонної служби України імені Б. Хмельницького С.Ю. Букатевиц, – а я досі добре пам'ятаю слова, сказані професором В.П. Ройзманом під час однієї з бесід з курсантами: «Щасливими можна себе почувати тільки тоді, коли щасливі ближні. Не повинно бути щастя за рахунок інших, щастя, побудованого на нещасті інших. Найвірніший критерій поведінки – власна совість». Ці думки я завжди приміряю до себе, звіряю з своєю практичною діяльністю в особистому житті і завжди керуюся ними в роботі зі своїми підлеглими».

В.П. Ройзмана високо цінують і шанують колеги в нашій країні і за кордоном. Ректор Хмельницького національного університету доктор технічних наук, професор М.Є. Скиба відзначає: «Професор В.П. Ройзман є тим вченим, хто визначає науковий і моральний авторитет університету, його творчий тонус і шляхи розвитку»[5, с.497].

Незважаючи на велику зайнятість, В.П. Ройзман виконує значну громадську роботу. Він Почесний голова Хмельницької обласної організації Союзу наукових і інженерних об'єднань України. Вже багато років є також науковим керівником Хмельницького територіального відділу Українського відділення Міжнародного центру наукової культури – Всесвітньої лабораторії. В1998р. його обрано віце-президентом Національної ради України з машинознавства. До думок і порад Вілена Петровича завжди уважно прислухаються в благодійній організації по західному регіону України Хесед-Бешт, членом правління якої він є[6, с.93]. Як патріот своєї країни, він категорично відмовився від еміграції в яку-небудь державу і щасливо живе на рідній землі. У Вілена Петровича надійний тил, – сім'я, що сприяє повному розкриттю фізичного здоров'я і морального стану.

Щодня цей сивочолий, але енергійний і, як завжди, сповнений творчими планами професор проводить серед колег, студентів, курсантів, аспірантів і здобувачів. Вілен Петрович робить все, щоб достойно прислужитися громаді міста Хмельницького, українському народові, розвитку освіти і науки.

Джерела та література:

1. Григоренко О.П. Заслужені діячі науки і техніки України В.П. Ройзман і М.П. Войнаренко – Заслужені діячі науки і техніки України // Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2010. – С.735.
2. Богорош О. Зірка із сузір'я Тимошенка // Дзеркало тижня. – 2005. – 26 березня. – С. 16.
3. Богорош О. Ученого з української глибинки знають у світі // Світ. – 2005. - №13-14. – С.2.
4. Григоренко О. Професор Ройзман // Проскурів. – 2015. – 26 березня – С.13.
5. Професор В.П. Ройзман – видатна постать нашої держави // Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Том. 1. – Кам'янець-Подільський, 2007. – С.497.
6. Ройзман Вилен Петрович // Штетл. Літературно-публицистический сборник. Вып. 4-й. – Хмельницький, 2005. – С. 93.

ІСТОРІЯ 7-ї (19-ї) ЗАПОРІЗЬКОЇ ЧЕРВОНОПРАПОРНОЇ ДИВІЗІЇ

Висвітлена історія 7-ї (19-ї) Запорізької Червонопрапорної орденів Суворова та Кутузова дивізії, яка у 1946-1999 рр. розміщувалась на Поділлі, й зокрема у 1964-1999 рр. у місті Хмельницькому.

Ключові слова: *артилерія, ракетні війська, 7-ма (19-та) Запорізька Червонопрапорна орденів Суворова та Кутузова дивізія, місто Хмельницький.*

В останні роки зростає зацікавленість як до загальної військової історії України, так й до історії окремих військових підрозділів – армій, дивізій, полків. Серед українських дивізій ХХ ст. виокремлюється 7-ма (19-та) Запорізька Червонопрапорна орденів Суворова та Кутузова дивізія, бойовий шлях якої містить чимало славних сторінок. Розглянемо історію дивізії, яка тісно пов'язана з Поділлям та містом Хмельницьким.

Історія дивізії почалась в роки Другої Світової війни (1939-1945). Наприкінці 1942 р., в ході важких боїв на всіх фронтах, військове керівництво СРСР приймало рішучі кроки у формуванні нових військових підрозділів, що мали допомогти не лише зупинити просування ворога, а й відкинути його. Зокрема, одним із важливих стало рішення про укрупнення організаційних форм артилерії та створення наказом Народного Комісара оборони (НКО) № 00226 від 31.10.1942 р. 18 артилерійських дивізій Резерву Верховного Головного Командування [7]. Саме згідно цього наказу з артилерійських підрозділів Донського фронту, що вів важкі бої в районі Сталінграда, без виводу в резерв, до 20.11.1942 р. потрібно було сформувати 7-му артилерійську дивізію Резерву Верховного Головного Командування (7-ма АД РГК). На її укомплектування були направлені ресурси двох гарматних артилерійських і трьох винищувально-протитанкові артилерійських полків, розвідувального артилерійського дивізіону та коректувальної авіаескадрилії, а також резерву [7]. Місцем дислокації дивізії обрали район селища Котлубань (40 км на північний схід від Сталінграда). 17.11.1942 р. у командування 7-ї АД РГК вступив полковник Олександр Федорович Павлов, а вже 19.11.1942 р. з'єднання разом з іншими підрозділами фронту масованим вогнем підтримало початок Сталінградської наступальної операції [2, с. 13–14].

Одночасно, без виводу з боїв, відбувалось формування складу дивізії. На початок грудня 1942 р. 7-ма АД РГК отримала відповідну до визна-

ченого штату структуру: штаб, 210-й, 525-й та 870-й легкі артилерійські полки, 213-й та 1092-й гарматні артилерійські полки, 124-й, 320-й та 877-й гаубичні артилерійські полки, 812-й окремий розвідувальний дивізіон, 340-та коректувальна ескадрилья, батарея управління, служби бойового забезпечення та тилу [5, с. 10]. По закінченню формування, з грудня 1942 р. з'єднання увійшло у підпорядкування Південно-Західного фронту та стало підтримувати дії 3-ї гвардійської армії.

16.12.1942 р. дивізія отримала справжнє бойове хрещення – успішно підтримувала вогнем дії 3-ї гвардійської армії у Середнедонській наступальній операції (однієї із складових Сталінградської стратегічної наступальної операції), у ході якої було розгромлене угруповання противника на Дону та зірвана спроба деблокування ворожих сил, оточених під Сталінградом. Це була перша бойова операція, в якій вона управлялась централізовано в інтересах 3-ї гвардійської армії. Дивізія вийшла на рубіж р.Калитва, після чого була перекинута в район м. Милерове та у січні 1943 р. взяла участь у запеклих боях в районі м. Каменськ (нині – Каменськ-Шахтинський Ростовська обл.) [5, с. 13, 19].

Завершивши Сталінградську наступальну операцію, війська Південно-Західного фронту 29.01–18.02. 1943 р. провели Ворошиловградську наступальну операцію, у якій 7-ма АД РГК приймала участь безпосередньо у визволенні Ворошиловграда (нині - Луганськ). Перед самим штурмом міста, на початку лютого 1943 р., дивізія була посилена 101-м, 103-м, 107-м мінометними полками. Підтримуючи 3-тю гвардійську армію, полки дивізії через Краснодон, вийшли на підступи до Ворошиловграду, який у запеклих боях 14.02.1943 р. було звільнено. Зосередившись у місті, 7-ма АД РГК отримала короткий відпочинок [5, с.23-30].

З березня по липень 1943 р. дивізія, як й усі частини фронту, стримувала рішучий контрнаступ противника в ході Харківської оборонної операції та у важких боях тримала оборону на Сіверському Донці на ділянці Красний Лиман – Дробишеве – Святогорськ – Ізюм. На початку активної оборони підрозділи 7-ї АД РГК були переформовані за новим штатом в систему великого артилерійського з'єднання. Згідно наказів командувача Південно-Західного фронту генерала М.Вагута № 014 від 06.12.1942 р. та № 019 від 25.12.1942 р. існуючі полки були об'єднані у три артилерійських та одну мінометну бригади, а також до складу дивізії введені дві ново формовані бригади. Всі полки (за виключенням 101-го мінометного) переводились з кінної тяги на механічну, а сама дивізія отримала назву – 7-а артилерійська дивізія прориву Резерву Верховного Головного Командування (7-ма АДП РГК). Таким чином, на середину березня 1943 р. дивізія отримала таку структуру [5, с. 27-28]:

11-та легка артилерійська бригада у складі трьох 76-мм легких полків (210-й, 525-й та 870-й) двохдивізіонного складу;

25-та гаубична артилерійська бригада в складі трьох 122-мм гаубичних полків (124-й, 320-й та 877-й) двохдивізійного складу;

17-та гарматна артилерійська бригада в складі двох 152-мм гарматне-гаубичних полків (213-й та 1092-й) трьох дивізійного складу;

9-та гарматна артилерійська бригада у складі двох 122-мм та 152-мм гарматно-гаубичних полків (215-й та 216-й) трьохдивізійного складу;

105-та гаубична артилерійська бригада у складі чотирьохдивізійного складу 203-мм гаубиць;

3-тя мінометна бригада у складі трьох полків (101-й, 103-й та 107-й) 120-мм мінометів.

Подібна структура збільшила вогневу потужність і маневреність з'єднання, та дозволила стримувати просування противника, а при нагоді оперативно переходити до ефективного наступу. У середині липня 7-ма АДП РГК отримала завдання підтримувати вогнем 1-у гвардійську армію у Ізюмсько-Барвенківській наступальній операції, яка відбувалась 17–27.07.1943 р. А вже 3 серпня, зайнявши позиції в районі Змієва, включилась у наступ Південно-Західного фронту у напрямку на Харків. 8-9 серпня дивізія повернулася на попередній рубіж, в район Ізюму, та через декілька днів отримала наказ включитись у Донбаську наступальну операцію та підтримувати вогнем наступ військ фронту у південному від Ізюму напрямку – на Лозову та Павлоград. Донбаська операція розпочалась 13.08.1943 р. з потужної артпідготовки, у якій 7-ма АДП РГК підтримувала вогнем наступ 6-ї та 8-ї гвардійських армій. Особливо важкі бої розгорнулись в десятикілометровій долині між с.Довгеньке (нині – Ізюмський р-н Харківська обл.) та р. Сіверський Донець. Бійці 7-а АДП РГК з 16.08. до 4.09.1943 р. утримуючи свої позиції, вогнем підтримували наступ своїх військ та відбивали контратаки ворога [5, с.36-38].

5.09.1943 р. 7-ма АДП РГК за наказом командуючого артилерії Південно-Західного фронту знялась з бойових позицій із району Довгенької, здійснила марш в район міст Кремінна, та повернулася у розпорядження 3-ї гвардійської армії. Підтримуючи рішучий наступ цієї армії північним Донбасом, підрозділи дивізії через Слов'янськ, Краматорськ, Дружківку, Костянтинівку вийшли в район Красноармійська – Межової. Визволивши Донбас війська фронту отримали завдання ліквідації Запорізького плацдарму.

Запорізький плацдарм протяжністю до 40 км та глибиною до 20 км був укріплений та підготовлений до довготривалої оборони, ворог зосередив тут 17-й армійський та 40-й танковий корпус 1-ї танкової армії, загальною чисельністю до 35 тис. живої сили та 200 танків [8, с.301-320]. Завдання ліквідації плацдарму отримали 3-тя та 8-ма гвардійські та 12-ма армії. Командування Південно-Західного фронту практично усю артилерію зо-

середили у смузі бойових дій 8-ї армії, що наносила головний удар по місту Запоріжжя. Ця армія була посилена 7-ю та 9-ю АДП РГК та мінометними підрозділами, забезпечена підтримкою 17-ю повітряною армією. Після важких позиційних боїв, що тривали наприкінці вересня – початку, радянські війська вийшли на підступи до Запоріжжя. Ранком 10.10.1943 р. з 40-хвилинної артпідготовки та 10-хвилинного вогневого нальоту розпочалась операція по оволодінню міста. З важкими боями за три дні війська Південно-Західного фронту вийшли на підступи до Запоріжжя, а о 22 годині 13.10.1943 р. розпочали штурм міста. Противник, не очікуючи нічного штурму, не витримав – до кінця 14.10.1943 р. важливий промисловий центр України був звільнений [8, с.301-320].

Успіх радянських військ у Запорізькій операції було відзначено на високому рівні: весь особовий склад Південно-Західного фронту отримав Подяку Верховного Головнокомандуючого, а 31 з'єднанню та частині, що особливо відзначились при визволенні міста було надане почесне найменування «Запорізьких» [6; с.59]. Серед них й 7-ма АДП РГК, яка від 14.10.1943 р. стала іменуватись: 7-ма Запорізька артилерійська дивізія прориву РГК. Постановою Ради Народних Комісарів СРСР командир дивізії полковнику О.Ф. Павлову присвоєно звання генерал-майор [1, с.26].

16.10.1943 р. для підсилення Південного фронту із складу Південно-Західного фронту була передана 3-тя гвардійська армія з 7-ю Запорізькою АДП РГК. 17.10.1943 р. дивізія здійснила марш в на нові позиції в район с.Лугове (нині – Василівський р-н).

20.11.1943 р. Південний фронт був перейменований на 4-й Український та отримав завдання зламати рубіж оборони противника р.Молочна – Мелітополь. 21.10.1943 р. після 45-хвилинної артпідготовки війська фронту перейшли у наступ. 3-тя гвардійська армія при вогневій підтримці 7-ї Запорізької АДП РГК успішно діяла на правому фланзі фронту та до 31 жовтня визволила райцентри Василівку та Михайлівку та відкинула противника до Дніпра в район Нікополя. Там ворог швидкими темпами здійснив групування Нікопольського плацдарму та у листпаді-грудні зробив ряд контрударів. Новий 1944 рік 7-ма Запорізька АДП РГК зустріла у важких боях з контратакуючим противником на Нікопольському плацдармі. Місце дислокування: район с.Велика Білозерка (нині райцентр Запорізької обл.) – Верхній Рогачик (нині райцентр Херсонської обл.) [5, с.62].

Для ліквідації Нікопольського плацдарму та визволення Нікополя та Кривого Рогу, 29.01.1944 р. війська 3-го і 4-го Українських фронтів розпочали Нікопольсько-Криворозьку наступальну операцію, в якій активну участь прийняла 7-ма Запорізька АДП РГК. 7.02.1944 р. дивізія перейшла у підпорядкування 3-го Українському фронту та здійснивши марш залізницею через Запоріжжя, Синельникове, Дніпропетровськ, до 19 лютого

прибула на станцію Девладове Дніпропетровської області. 20.02.1944 р. в дивізію для відновлення втраченого у попередніх боях особового складу прибуло поповнення – 780 осіб, а вже наступного дня 7-ма Запорізька АДП РГК вступила в бій, підтримуючи вогнем наступ 46-ї армії. 22.02.1944 р. було визволено місто Кривий Ріг та до 29 лютого успішно завершили операцію [5, с.63-65].

З району Кривого Рогу 5.03.1944 р. 7-ма Запорізька АДП РГК прийняла участь в загальному наступі у складі 3-го Українського фронту в напрямку Одеси та до 9 березня з важкими боями зламали опір противника на р. Інгулець та просунулась у глиб до 60 км., визволивши населені пункти Новий Буг та Казанку. Надалі бойовий шлях 7-ї Запорізької АДП РГК пролягав на південний захід: 26.03–14.04.1944 р. приймала участь у Одеській операції, на початку травня вийшла на р. Дністер в районі Ду-боссари (нині - Молдова) [5, с.65-70].

3.06.1944 р. дивізія була перекинута на Карельський фронт у розпорядження 7-ї армії та у період 21.06–9.08.1944 р. прийняла участь у Свирсько-Петрозаводській наступальній операції. За прорив сильно укріпленої оборони противника на р. Свирь Указом Президії Верховної Ради СРСР від 2.07.1944 р. 7-ма Запорізька АДП РГК була нагороджена орденом Червоного Прапора [1, с.44; 5, с.72-85].

Виконавши завдання на Карельському фронті, до 9.08.1944 р. дивізія повернулась у розпорядження 43-ї армії 3-го Українського фронту, що дислокувалась в районі станції Кучурган Одеської області та прийняла участь в Ясько-Кишинівській операції (20.08–29.08.1944 р.) – успішно діяла на південь від Бендер, прорвавши оборону у Дністра, провела наступ в Ізмаїльському напрямку, 27.08.1944 р. вийшла на державний кордон СРСР та в районі румунського міста Галац форсувала річку Прут [9, с. 32-33]. За успішні бойові дії на західному березі Дністра, Указом Президії Верховної Ради СРСР від 4.09.1944 р. 7-ма Запорізька АДП РГК була нагороджена орденом Суворова II ст. Командир дивізії О.Ф. Павлов отримав підвищення і призначення командиром 9-го артилерійського корпусу прориву РГК 2-го Українського фронту, а замість нього 22.09.1944 р. прибув новий командир – генерал-майора Іван Єфимович Бобровников [5, с.99-100].

Надалі Запоріжці у складі 3-го Українського фронту з боями пройшли визвольним маршем Румунію, Болгарію, Югославію, Угорщину. Особливо 7-ма Запорізька АДП РГК відзначилась при визволенні Будапешта, за що Указом Президії Верховної Ради СРСР від 15.02.1945 р. отримала орден Кутузова II ст. Війну закінчила в Австрії, в районі міста Граць [5, с.147-151].

Підсумок бойових дій у Другій світовій війні 7-ї Запорізької Червонопрапорної орденів Суворова та Кутузова II ст. АДП РГК вражає: фрон-

товими шляхами пройдено 15890 км, з них з боями – 4450 км, знищено 533 танки, 112 самохідних гармат, 230 бронемашин, 16 літаків, 407 артилерійських та 349 мінометних батарей, 567 гармат різного калібру, 270 мінометів, 60 складів боєприпасів. За відмінні бойові дії Верховний Головнокомандуючий в 11-ти наказах оголошував подяку особовому складу дивізії, десять бригад та полків були нагороджені орденами [5, с.152-154].

У червні 1945 р. із австрійського міста Граць дивізія здійснила 700-км марш до румунського міста Дева. В цей час із складу дивізії були виведені 9-а та 17-а гарматні бригади, введені 47-ма важка мінометна, 180-та важка гаубична та 34-та мінометна бригади. До того ж, 11-та легка бригада отримала на озброєння важкі гаубиці та перейменована на 21-шу важку гаубичну бригаду. На початку 1946 р. 7-ма Запорізька АДП РГК передислокована на територію СРСР – в Одеський військовий округ (Арциз, Тарутине, Березине) до складу 2-го артилерійського корпусу. Тут, на Одещині, була розформована 3-я мінометна бригада [5, с.156].

З 12 липня до 5 серпня 1946 р. дивізія здійснила марш залізницею та розмістилась на території Вінницької області у містах Гайсин, Тульчин та Ладизжин, де артилеристи-запоріжці перебували до початку 1960 р. У цих подільських містах відбулась певна реорганізація складу дивізії, зокрема, розформовані 25-та, 105-та та 180-та бригади, сформована 59-та та 310-та гаубичні бригади. У жовтні 1953 р. був ліквідований 2-й артилерійський корпус, й 7-ма Запорізька АДП РГК увійшла в підпорядкування Прикарпатського військового округу.

Новий період історії дивізії розпочався на початку 60-х рр. XX ст. 17 грудня 1959 р. були створені ракетні війська стратегічного призначення, до складу яких було вирішено передати ряд інженерних, авіаційних та артилерійських з'єднань РГК та на їх основі сформувавши ракетні з'єднання [3, с.56-58]. На підставі рішення 4-ї сесії Верховної Ради СРСР, директиви командуючого ПрикВО №00558 від 24.04.1960 р. на базі 7-ї Запорізької АДП РГК була створена 19-та Запорізька ракетна дивізія (в/ч 33874). Бойові прапори артилерійської дивізії та бригад, частина особового складу та матеріальної бази передані новоствореному з'єднанню. Зокрема, правонаступниками бригад стали ракетні полки (в/ч) [2, с.175; 5, с.160]:

21-ї важкої гаубичної бригади – 430-й ракетний полк (в/ч 54266) з місцем дислокування смт. Ярмолинці Хмельницької обл.

34-ї гвардійської мінометної бригади – 433-й ракетний полк (в/ч 44226) з місцем дислокування м. Гайсині Вінницької обл.

47-ї важкої мінометної бригади – 429-й ракетний полк (в/ч 54145) з місцем дислокування м. Старокостянтинів (з 1961 р. – м. Хмельницький) Хмельницької обл.

59-ї гвардійської гаубичної бригади – 431-й ракетний полк (в/ч 44023) з місцем дислокування м. Бердичів Житомирської обл. (у 1962 р. виведений із складу дивізії).

310-ї гаубичної бригади – 60-й ракетний полк (в/ч 89505) з місцем дислокування м. Гайсині (з 1961 р. – м. Вінниця) Вінницької обл.

Формування ракетної дивізії відбувалось на підставі директиви Головнокомандуючого Ракетних Військ від 4.06.1960 р. в період з 13.06 по 10.12.1960 р., всі дії проводились з грифом «цілком таємно». Першим командиром став генерал-майор Дмитро Олександрович Кобзар. Повна назва з'єднання – 19-та Запорізька Червонопрапорна орденів Суворова та Кутузова II ст. дивізія Ракетних військ стратегічного призначення (19-та Запорізька дивізія РВСП). Управління дивізії спочатку розмістилось у м. Гайсин, а з 1964 р. – у м. Хмельницький. Організаційно 19-а Запорізька дивізія РВСП увійшла до складу 43-ї ракетної армії (штаб – м. Вінниця).

Таким чином, у 1960–1962 рр. 19-та Запорізька дивізія РВСН мала 5 ракетних полків (60-й, 429-й, 430-й, 431-й, 433-й), після виведення у 1962 р. із її складу 431-го полку – чотири. На озброєнні стояли 42 ракети середньої (до 450 км) дальності: 24 ракети Р-12, 8 ракет Р-12У, 4 ракети Р-14, 6 ракет Р-14У [2, с.60]. Вони були як наземного (30 ракет), так й шахтного (12 ракет) базування, мали дальність польоту від 2 до 4,5 тис. км, потужність до 2,3 Мт.

Після розробки радянськими конструкторами стартового комплексу «ОС» (окремий старт) шахтного базування з ракетою УР-100 (за міжнародною класифікацією – SS-11 «Sego») та прийняттям його у 1966 р. на озброєння, 19-та Запорізька дивізія РВСП отримала завдання на перехід на означені комплекси та проведення структурних змін [3, с.122]. У період 1969–1972 рр. зі складу дивізії вивели 60-й (Вінниця) та 433-й (Гайсин) ракетні полки, що мали застаріле озброєння. Натомість, у Хмельницькому були сформовані 541-й (в/ч 01033), 543-й (в/ч 29434) та 545-й (в/ч 29485) ракетні полки «ОС». Крім того до Хмельницького прибули ще чотири ракетні полки: з Калінінградської обл. – 97-й (в/ч 41203), з Далекого Сходу – 571-й (в/ч 29473), з Кіровської обл. – 299-й (в/ч 49478) та 700-й (в/ч 59943) [2, с.177].

Таким чином, до кінця 1972 р. 19-та Запорізька дивізія РВСП досягнула чіткої структури потужного ракетного з'єднання – 9 полків, у кожного полку шахтний командний пункт та 10 шахтних пускових установок. Командні пункти полків розміщувалися поблизу: с. Шрубків (Летичівський р-н) – 1-й, с. Шпичинці (Деражнянський р-н) – 2-й, с. Мазники (Деражнянський р-н) – 3-й, м. Дунаївці – 4-й, с. Вихилівка (Ярмолинецький р-н) – 5-й, с. Солобківці (Ярмолинецький р-н) – 6-й, с. Червона Зірка (Хмельницький р-н) – 7-й, с. Черепівка (Красилівський р-н) – 8-й, с. Пільний

Олексинець (Городоцький р-н) – 10-й, а шахтні пускові установки в декількакілометровому радіусі навколо них. Управління та особовий склад дивізії та полків, підрозділи та служби забезпечення розмістились у місті Хмельницькому – у передмісті Ракове, на території військового містечка. На той час тут було 6 триповерхових казарм (побудовані 1937–1939 рр.), солдатська їдальня та одне службове приміщення (повоєнної побудови). У 1960-х – 80-х рр. побудували нові казарми, солдатський клуб, спорткомплекс, службові приміщення, автопарк тощо. Одночасно було розбудоване житлове містечко для офіцерів та їх сімей, яке стало одним із найкомфортніших мікрорайонів міста Хмельницького – Ракове.

Тим часом, з 1974 по 1976 р. в трьох полках (3-й, 4-й та 6-й) дивізії були встановлені нові типи ракет – УР-100Н (за міжнародною класифікацією – SS-19 «Stiletto»), які мали по 6 роздільних боеголовок по 0,550 Мт кожна, дальність польоту – до 10 тис. км. У 1978–1983 рр. інші шість полків отримали ракети УР-100НУ, відмінність якої полягала у більшій потужності кожної боеголовки (по 0,75 Мт) [2, с.92-94].

19-та дивізія успішно існувала до початку 1990-х рр., коли розпочався процес ліквідації дивізії. Передувало цьому прийнята в липні 1990 р. декларація «Про державний суверенітет України», в якій було заявлено про «без'ядерний статус держави». В рамках державної програми ліквідації ядерного озброєння, з 1993 р. з бойового чергування почали знімати полки 19-ї Запорізької дивізії РВСП, із подальшим знищенням ракет, шахтно-пускових установок та скороченням особового складу дивізії [4, с.88]. 15.02.1996 р. в 299-му ракетному полку була знята остання ядерна головна частина в дивізії, а 5.06.1998 р. – у 571-му полку знищена остання пускова установка [2, с.418-420]. До 30.11.1999 р. 19-та Запорізька дивізія РВСП була остаточно ліквідована. Бойовий прапор та ордени легендарного з'єднання передані 19-й ракетній бригаді сухопутних військ України, яка була створена у 1997 р. в місті Хмельницькому [2, с.432].

Командирами 19-ї Запорізької дивізії РВСП за період її існування як ракетної (1960-1999) були генерал-майори: Кобзар Дмитро Олександрович (1959-1963), Краснощок Олександр Трохимович (1963-1970), Єгоров В'ячеслав Федорович (1970-1975), Архипов Валентин Васильович (1975-1978), Алташин Іван Іванович (1978-1985), Пронін Геннадій Іванович (1985-1990), Каримов Рустам Бакієвич (1990-1994), Швець Віктор Володимирович (1994-1997). У ліквідаційний період (1997-1999) виконуючим обов'язки командира дивізії був полковник Сподарук Юрій Арсентійович.

Ракетники 19-ї дивізії залишили помітний слід в історії подільського краю та міста Хмельницького. У дивізії служило понад 8 тисяч офіцерів, прапорщиків та службовців, переважна більшість яких мешкала у військовому містечку Ракове. Завдяки ракетникам з кінця 60-х років цей мікро-

район постійно розбудовувався – там вирости десятки багатопверхівок, дві школи, три дитячих садки, будинок побуту, госпіталь, поліклініка, будинок культури тощо. Життя мікрорайону змінилося на початку 1990-х рр., коли згідно з домовленостями України та США ядерні ракети були ліквідовані, а дивізію реорганізовано. Як компенсацію за знищення ракет, американці профінансували будівництво житлового масиву Ракове-2, що був закладений у 1994 р. для військовослужбовців реорганізованої дивізії. На території Ракове-2 з'явилися вулиці Народної Волі та Ю.Горбанчука, провулок Незалежності. Усі будинки багатопверхові, побудовані за сучасною технологією.

Джерела та література:

1. Власов П.Е. 7-я артиллерийская Запорожская Краснознаменная орденов Суворова и Кутузова II степени дивизия прорва РВГК: боевой путь в архивных документах / П.Е.Власов. – Новгород, 1987. – 215 с.
2. 19-я ракетная стратегическая. Историко-биографический очерк. – Хмельницкий, 2009. – 480 с.
3. Дроговоз И.Г. Ракетные войска СССР / И.Г.Дроговоз. – М.: АСТ; Минск: Харвест, 2005. – 496 с.
4. Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти / С.М.Єсюнін. – Хмельницький, 2008. – 126 с.
5. От Сталинграда до Восточной Австрии: 7-я Запорожская Краснознаменная орденов Суворова и Кутузова артиллерийская дивизия прорыва РВГК. – Хмельницкий, 1994. – 176 с.
6. Приказ Верховного Главнокомандующего 14 октября 1943 года № 33 // Приказы Верховного Главнокомандующего в период Великой Отечественной войны Советского Союза. – М.: Воениздат, 1975. – С. 59–62.
7. Русский архив: Великая Отечественная: Приказы народного комиссара обороны СССР 22 июня 1941–1942 гг. – Т. 13. – М.: ТЕРРА, 1997. – 448 с.
8. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. 1941–1945 рр.: В 2 т. – К., 1968. – Т.2. – 520 с.
9. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. 1941–1945 рр.: В 3 т. – К., 1969. – Т.3. – 456 с.

Завальнюк О.М.
м.Кам'янець-Подільський
Трембіцький А.М.
м.Хмельницький

З ІСТОРІЇ ДІЯЛЬНОСТІ КАМ'ЯНЕЦЬКИХ ВИШІВ У 20–30 РР. ХХ СТ.

Відгуком на статтю Миколи Величківського «Знищення сільськогосподарських науковців у Кам'янці-Подільському» (Чікаго, 1962) [1], колишнього завідувача робітничо-селянського університету ім. Т. Шевченка в Білій Церкві [2], професора і завідувача кафедрами Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту, Луганського кооперативного інституту, Житомирського інституту технічних культур, птахо-промислового інституту у Воронежі, Новочеркаського сільськогосподарського інституту, Ростовського і Київського університетів, ректора Київського політехнічного інституту, директора Наукового інституту економіки, статистики і географії при Українській академії наук в Києві, професора сільськогосподарських наук і статистики Української вищої економічної школи в Мюнхені, директора Університету Українознавства при НТШ в Нью-Йорку (*змінив на цій посаді Володимира Січинського – авт.*) [3], професора Українського інституту Америки в Нью-Йорку [10], члена УВАН, Товариства Подолян при УВАН, НТШ і голови Економічної Комісія НТШ у США, президента Всеукраїнської Національної Ради в Києві, редактора науково-популярного журналу «Український Господарник» [3; 4; 5], автора 112 праць з економіки, політики, сільськогосподарської статистики, топографії та ін. [6], де розкрито історію знищення викладацько-професорського складу Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту [1, с. 347], стали спогади Павла Покутського «Кам'янець-Подільський сільськогосподарський інститут» (Мюнхен, 1966), званого громадського діяча української діаспори [7].

Колишній студент сільськогосподарського інституту П. Покутський в своїх спогадах зазначає, що «перебував у Кам'янці з осені 1918 р. до кінця 1925 р.» [7, с. 89] і краще ознайомлений з життям сільськогосподарського факультету – пізніше Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту в 1921-1934 рр., тому історію творення і діяльності державного українського університету в 1918-1921 рр. та «інституту народної освіти я заторкуватиму тільки побіжно, щоб доповнити картину, і то зупинятимуся в цьому випадку на 1918-1922 рр.» [7, с. 91-92].

П. Покутський згадує, що восени 1918 р. приїхав до Кам'янця-Подільського, щоб «продовжувати освіту в середній школі». В цей час у

місті йшла підготовка до відкриття українського державного університету, про що на сторінках місцевої преси майже щоденно подавалися нові відомості про хід підготовчих робіт з пристосування відповідних будинків для наукової та навчальної праці. Все це було «виконано передусім завдяки здібностям першого ректора університету проф. І. Огієнка (*пізніше митрополит Іларіон*) і напруженим зусиллям органів української влади». При цьому «місто та губерньська влада робили все можливе, щоб організувати потрібну базу для високої школи. Місто подарувало великі земельні площі, де мали будуватися університетські будинки, і віддало для користування університетові свої будинки: середньої технічної школи, гімназії Славутинського, будинки на Лагерній вулиці та інші. Завдяки зусиллям центральної української влади в Києві спроводжувалося потрібне лабораторне устаткування (*переважно з Німеччини та Австрії*), засновувалися бібліотеки з багатим книжковим фондом, зорганізувалася університетська друкарня» [7, с. 89-90].

Поруч з цим проводилася велика робота щодо комплектування професорських кадрів, адже «притягти видатних науковців до Кам'янця не було легкою справою, бо в місті до того часу не було відповідної бази для успішної наукової праці». Проте університетові пощастило, «відгукнулися і прийняли запрошення кращі наукові сили, деякі навіть з-поза меж України». Серед них такі відомі професори, як: Михайло Хведорів – з Катеринославського гірничого інституту, який викладав вищу математику та механіку і був проректором університету; Павло Бучинський – відомий зоолог з Одеського університету, який очолив природничий відділ фізико-математичного факультету; Микола Геращенко – фізіолог із Саратовського університету, перший декан сільськогосподарського факультету; Олексій Полонський – професор хімії; Андрій Малиновський – професор фізики; Микола Вікул – професор хімії та інші. «Особливо задовільно були обсажені кафедри історико-філологічного, богословського й юридичного факультетів», де читали такі видатні професори, як: історики – Пилип Клименко та Павло Клепатський, літературознавці – Михайло Драй-Хмара, Степан Гаєвський (*пізніше архієпископ Сильвестр*) та Леонід Білецький (*згодом президент УВАН у Канаді*), мовознавці – Іван Огієнко та Олена Курило. «Взяті разом вони відразу високо піднесли науковий рівень» Кам'янець-Подільського державного українського університету, адже навколо цього «наукового «кістяка» гуртувалися наукові кадри – приват-доценти, асистенти та інші наукові співробітники» [7, с. 90].

Учні середніх шкіл, майбутні кандидати на студентів університету, з великим хвилюванням чекали на офіційне відкриття університету тим більше, що «на цю урочистість мав приїхати гетьман Павло Скоропадський. Уже ранком того дня почали формуватися колони середньошкільників та

різних організацій, які потім вирушили вітати свою «альма матер». Море прапорів, безліч транспарантів з написами «Щиро вітаємо гостей» і тисячні маси людей» [7, с. 90]. Проте гетьман не прибув на свято, але приїхав заступник міністра освіти Петро Холодний, який в «оточенні визначних представників науки та урядових кіл прийняв дефіляду маніфестантів», «виголосив бадьору вітальну промову і з окремими закличками звертався до кожної колони демонстрантів». Участь в урочистому відкритті взяли представники вищих навчальних закладів з багатьох регіонів України, навіть з Буковини і Галичини, що тоді перебували в складі Австро-Угорщини. Всі вони «палко вітали заснування першого українського державного університету» [7, с. 91].

Зважаючи на те, що не всі бажаючі вступити в університет мали атестат зрілості середньої школи, для них були відкриті підготовчі «матуральні курси, на яких професори приготувляли кандидатів на студентів університету» [7, с. 91].

Але нормальне життя університету тривало не довго, вже в березні 1919 р. Кам'янець-Подільський зайняли більшовики [7, с. 91]. Проте з їх приходом «політичне становище кардинально не змінилося, в університеті все ніби залишилося «постарому»: у школі далі панував український дух, а студентство та професура, пов'язані традицією перших років існування університету, стали, так би мовити, «внутрішніми емігрантами», хоч відкрито ніхто цього не виявляв; але всі розуміли один одного» [7, с. 93]. В червні місто знову опинилося в українських руках і стало «тимчасовою столицею» УНР та ЗОУНР. Чимало вояків УГА та західноукраїнської молоді вступило в університет, а разом із ними в університет прийшли нові професори: Т. Геринович – професор економічної географії, Н. Гаморак – професор ботаніки та інші [7, с. 91]. Але при відступі більшовики вивезли більшість лабораторного устаткування та університетську друкарню [7, с. 95]. Через листопадову катастрофу 1919 р. Кам'янець-Подільський «опинився у «сфері впливів» Польської Республіки» і тому «важко було налагодити нормальне академічне життя» [7, с. 91].

У травні 1920 р. до державного українського університету «завітав Головний отаман армії УНР Симон Петлюра, якому студентство та громадянство зробили щирі овації, чим задемонстрували свою відданість ідеї боротьби за незалежну УНР». З його появою, незважаючи на важкі наслідки піврічного «господарювання» поляків на Кам'яничині, «знову віджили надії на відновлення самостійної української держави у формі УНР». Проте ці надії, на жаль, не здійснилися, бо вже в липні 1920 р. знову повернулися більшовики. Лише після звільнення армією УНР у вересні частини Поділля, університет зміг «відновити свою працю при своїй національній владі» [7, с. 91], а П. Покутський став студентом університету. Він склав іспит з

української мови та вніс «номінальну оплату» за навчання у сумі «50 чи 75 крб. за півріччя», «яка не відіграла жодної ролі в бюджеті університету», адже «за ці гроші можна було купити тоді не більше, ніж 2-3 фунти хліба» [7, с. 92]. В листопаді 1920 р. українське військо було змушене відступити і університет знову опинився під більшовицькою владою [7, с. 91].

Розкриваючи деякі аспекти навчального процесу в університеті, П. Покутський зауважує, що «на всіх факультетах не було багато студентів, порівнюючи мало було їх на сільськогосподарському факультеті». Тому студенти, більшість яких, за незначним винятком, були українців, у т. ч. «декілька студентів з Галичини, більшість яких студіювала гуманістичні дисципліни», досить швидко познайомилися і «стали жити однією родиною». Ці «перші місяці в університеті належать до найкращих спогадів мого життя» – згадує П. Покутський [7, с. 92].

Професори, серед яких М. Геращенко (*декан сільськогосподарського факультету*), М. Хведорів (*математика, механіка*), П. Бучинський (*зоологія*), Н. Гаморак (*ботаніка, фітопатологія*), А. Малиновський (*фізика*), О. Полонський (*хімія*), Т. Геринович (*економічна географія України*), І. Олійник (*загальне хліборобство, організація сільськогосподарських підприємств*), В. Храчевич (*ентомологія, кормові рослини, меліорація*), М. Баєр (*геодезія, землеустрій, пізніше ректор*), М. Бернадський (*мікробіологія*), знали усіх студентів персонально. Всі вони після листопада 1920 р. залишилися в Кам'янці-Подільському і продовжували працювати. Разом з урядом УНР виїхали за кордон: Б. Іваницький (*лісоводство*), М. Вікул (*хімія*), Л. Білецький (*літературознавство*) та інші [7, с. 92].

Лекції на першому і частково на другому курсах слухали українською мовою «разом із студентами природничого відділу фізико-математичного факультету з таких основних дисциплін: фізика, хімія, зоологія та ботаніка». Зважаючи на те, що лекції відбувалися в різних місцях, розміщених як правило на віддалі більше одного кілометра, для студентів, завжди було великою проблемою, як на ці лекції не спізнитися, адже в місті «не було трамваїв чи інших засобів сполучення». Часто студентам доводилося «марафонським бігом» добиратися з вулиці Лагерної на Високу, де був розміщений природничий факультет університету [7, с. 92]. Проте, не зважаючи на це, рівень лекцій «був на належній висоті», хоча на лабораторних заняттях студенти «були на початку тільки спостерігачами, бо всі «препарати» приготувляли асистенти та лаборанти», лише згодом їх допустили до самостійних занять. Через брак українських підручників, професори видавали свої лекції різними способами, так «Анатомія рослин» і «Морфологія і систематика рослин» Н. Гаморака були видруковані в університетській друкарні. Крім того, студенти користувалися німецькими, польськими і російськими, підручниками [7, с. 93].

Кам'янець-Подільський державний український університет як науковий осередок відродженої української держави зазнав з перших днів свого існування аж до кінця 1920 р. різних змін, що «відповідали несприятливій долі наших визвольних змагань 1917-1921 рр.» Проте, не зважаючи на всі перипетії, університет завжди був «осередком науки і ніколи не втрачав свого національного обличчя», чим і «відрізнявся від інших університетів на Україні, де ще досить міцно панувала стара атмосфера» [7, с. 89]. Згідно з рішенням колегії Укрголовпрофосвіти від 26 лютого 1921 р., при реорганізації університету було організовано два самостійних навчальних заклади: інститут народної освіти і сільськогосподарський інститут на базі сільськогосподарського факультету, що був першим вищим закладом аграрної освіти на Поділлі [8]. За період існування факультету, функціонувало 13 кафедр, було зроблено вагомі кроки для створення власної наукової, навчальної, методичної і дослідної бази з метою підготовки спеціалістів сільського господарства Поділля [9, с. 6]. Наукова і освітня діяльність факультету мала величезне значення для створення самостійного сільськогосподарського інституту, адже майже весь викладацький склад факультету перейшов у нововідкритий інститут [8].

Осінній набір студентів у 1921 р. відбувався вже за «новим положенням», тобто «головне значення мало соціальне походження кандидата, а не його знання», що призвело до збільшення кількості партійців у сільськогосподарському інституті, яких до того часу майже не було. Більшість нових студентів була розміщена в гуртожитках, а старшокурсники «залишилися в приватних квартирах, дуже пристойних як на тодішні умови». Водночас радянська влада створила «досить поважну матеріальну базу» для сільськогосподарського інституту, передавши йому будинки колишньої духовної семінарії, архієрейський хутір з ґрунтами на захід від міста, свічкову фабрику з землею, декілька млинів, а на ділянці перед будинком інституту «закладено «дослідні поля» для різних кафедр» [7, с. 94].

У навчальному 1921-1922 рр. для обох вищих навчальних закладів був призначений політичний комісар Сава Чалий (*псевдонім*), «який почав заводити нові порядки». При цьому П. Покутський пише, що «на початку місцева радянська влада формально мала обличчя українське і жадних репресій щодо викладової мови не застосовувала». Комісар Сава Чалий, що до свого призначення учителював на Ямпільщині і навіть «брав участь в українських повстанських загонах», перейшовши на сторону «переможців» «аж із шкіри вилазив, щоб довести свою відданість комуністичній партії і радянській владі». «Його перші кроки, – згадує П. Покутський, – були спрямовані на розклад студентства, щоб прищепити йому нові форми «трудового принципу». З ініціативи комісара було «організовано колектив із студентів та професорів, і всі включилися у «виробничий

процес»: студенти та професори були поділені на групи, яким приділено окремі ділянки землі, де вирощувалися передусім овочеві культури. Вся продукція мала йти на покращення харчування, яке в той час було дуже мізерне. Щоб пообідати в студентській їдальні, треба було бути на списку працюючих і працювати на полі». При цьому варто зауважити, що спільна «праця на полі дуже зблизила професорів та студентів у їхній прихованій опозиції до «нових порядків», а також сприяла тому, що видатні професори М. Хведорів і М. Безбородько, передавали при цьому студентам «найновіші агрономічні знання» [7, с. 93]. Політкомісару С. Чалому «допомагали в його діяльності деякі «безпартійні», яких студенти і викладачі «зненавиділи, бо вони були більш «ортодоксальні», ніж він сам» [7, с. 94].

У тому ж навчальному році в інституті значно збільшився склад професорів, зокрема прибули такі нові сили: М. Безбородько (*мінералогія*), О. Красовський (*гідрологія, ґрунтознавство*), С. Городецький (*дослідна справа, спеціальне хліборобство*), Є. Сташевський (*політекономія*), С. Плюйко (*спеціальна зоотехніка*), О. Мельник (*загальна зоотехніка*), О. Городецький (*сільськогосподарська технологія*), Волощун (*городництво, садівництво*), Дудолькевич (*статистика*). Також збільшився склад асистентів і лаборантів [7, с. 94].

На жаль, бракувало сільськогосподарських машин, тому всі роботи виконувалися кіньми. В 1922 р. в інституті не було навіть сівалки для посіву конюшини та інших трав, тому довелося шукати «фахівця», який умів би руками рівномірно розсіяти трави. Проте ентузіазм та молодеча завзятість студентів та викладачів «допомагали долати всілякі перешкоди», адже внаслідок часткої зміни фронтів у 1919-1920 рр. майже все устаткування тодішнього сільськогосподарського факультету університету вивезли більшовики чи поляки [7, с. 94-95].

На навчальний процес сильно впливала відсутність власної друкарні, адже існуюча в місті друкарня Свято-Троїцького братства «була націоналізована і тому майже цілковито не працювала». Щоб вийти із такого скрутного становища, професор Т. Геринович, який підготував до друку «Курс економічної географії України», разом із студентами «із скупих харчових приділів склав невеликий «видавничий фонд» для того, щоб «заохотити» механіка та складачів скласти текст книжки». Але не було «електричного струму, щоб пустити в рух друкарську машину», тому «приробити корби, щоб руками крутити колесо, яке приводило в рух машину». Професор і студенти «приносили звідкись грубий папір, механік встановлював машину з матрицею на 16 сторінок друку», студенти крутили корбу, Т. Геринович «власними руками змашував матрицю друкарською фарбою, а я [П. Покутський – авт.] підсовував аркуші чистого паперу у друкарський стан». Таким способом удалося надрукувати 200-300 аркушів. Згодом за допо-

могою адміністрації ІНО-СПІ було закінчено друкування першої частини підручника [7, с. 95].

П. Покутський в своїх спогадах звертає увагу на те, що в навчальних програмах сільськогосподарського інституту «досить багато часу було відведено на екскурсії» в яких брали участь «ботаніки, зоологи, ентомологи, географи, історики, археологи, геологи та інші адепти науки». Це були, – стверджує автор, – «надзвичайно цікаві мандрівки, які значно поширювали коло наших знань», адже «крім наукового значення, екскурсії знайомили нас з чарівними околицями Кам'янця». Екскурсії проводили професори та асистенти інституту – М. Безбородько, Н. Гаморак, Т. Геринович, П. Клепатський, Є. Сіцінський, В. Храневич та інші. Студенти з великим зацікавленням слухали розповіді історика про Кармелюкову схованку в лісі біля Шатави і про самого Кармелюка, геолог розкривав «історію постання пасма «Товтрів», тих коралових утворень, які надають своєрідного кольору цій частині Поділля», цікавими були лекції географа про поверхню та краєвид краю [7, с. 96].

В 1922 р. в інститут було призначено окремого політичного комісара – студента Парфена Коренева, що походив з Таврії. Особливих неприємностей студентам він не робив, але почалися репресії проти професорського складу. Так, в цей час був заарештований професор І. Олійник, у 1923 р. його звільнили і він продовжував працю в інституті, але в 1924 р. знову заарештували, і про його подальшу долю нічого не відомо. В 1923 р. був заарештований ректор інституту професор М. Баєр і тільки завдяки втручання голови окружного виконавчого комітету А. Буценка його звільнили. Цього ж року політичним комісаром інституту став галичанин Кіндрат, «імені якого я вже не пам'ятаю», – пише П. Покутський [7, с. 96]. Серед студентів набору 1918-1920 рр. було «досить багато активних учасників визвольних змагань; але ніхто не робив доносів на них. Лише після того, як ДПУ збільшило кількість своїх «інформаторів» з-поміж партійців та комсомольців», почалися репресії. Було «заарештовано тоді багато осіб, і декого з них розстріляно. Частина студентів робила спроби перейти кордон і продовжити навчання в Українській господарській академії в Подєбрадах, декому з них це вдалося, але «більшість була затримана в Польщі і повернута назад в УРСР» [7, с. 97].

У 1923 р. студенти сільськогосподарського інституту вперше поїхали на практику в радгоспи, зокрема в радгоспи Подільського тресту на Вінниччині [7, с. 98], де ціле літо вивчали природничі та історичні умови центрального Поділля. Зокрема, П. Покутський «встиг зібрати достатній матеріал, який мав лягти в основу при складенні організаційних планів для радгоспів», а також «зібрав комплект шкідників сільськогосподарських культур», «гербарій буряків та пошкоджень, викликаних бактерій-

ними і грибковими хворобами», «зразки ґрунтів, як окремих шарів ґрунту, так і цілих монолітів». Така успішна праця практиканта сприяла тому, що значно зріс його престиж в інститутських колах і прийняли аспірантом науково-дослідної кафедри [7, с. 99].

Восени 1923 р. в інституті було відкрито «робітничий факультет» (*роб-фак – авт.*) для підготовки до вступу в інститут «недостатньо освічених членів партії та комсомольців, людей, які мали «заслуги» перед революцією». З відкриттям робфаку різко змінилася атмосфера в інституті, адже робфаківці «принесли з собою не тільки отруту «класової боротьби», але також спеціальну ворожість до студентів-«основників», тобто до тих, що в перші роки вступили в інститут». При цьому робфаківці були «на привілейованому становищі: вони діставали стипендії, мали свою власну кращу їдальню», «створили сильну партійну організацію, яка опанувала всі галузі інститутського життя». У цей же час почалася підготовка до т. зв. «соціально-академічної чистки» студентства, яка була проведена впродовж літа 1924 р., що призвело до втрати інститутом свого попереднього обличчя і він «ставав типовим «радянським вузом» [7, с. 99-100].

Влітку 1924 р. П. Покутський відбував практику в радгоспах Гніванської цукроварні, але у вересні отримав листа від одного із своїх приятелів про те, що П. Покутського «вичистили» з інституту як «соціально чужий елемент». Перервавши практику, він повернувся в інститут, де йому видали довідку про складені іспити і, що «звільнений по соціально-академічній перевірці» за те, що «під час перебування в інституті «був пасивним» і пробував дістатися... в Європу». П. Покутський, як і всі «вичищені» «мали право на оскарження до обласної комісії в справах чистки» яку очолював товариш Шекера, а потім до республіканської. Але звернутися до комісії, – як згадує автор, – «означає боротися без надії виграти і повернутися до інституту, щоб закінчити свою освіту. Програти означало йти в життя з печаттю «соціального ворога». Комісія розглянувши звернення «вичищених» студентів нікого не відновила в правах студентів, але тільки декому, в т. ч. й автору спогадів, дала «право умовно залишитися студентом». Більшість «вичищених» поїхали до Харкова, а дехто закінчив життя саможубством. Повернувшись до інституту «на правах умовних студентів», «ми всі аж із шкіри вилазили, щоб якнайшвидше скласти решту іспитів та виконати приписані вправи і в той спосіб закінчити навчання в інституті». Зима 1924-1925 рр. була дуже жахливою, адже «крім дуже інтенсивних студій, треба було якось прожити, бо як «соціально-ворожий елемент» ми були позбавлені будь-якої допомоги з боку інституту». В серпні 1925 р. П. Покутський закінчив інститут і «виїхав на працю» [7, с. 100].

Впродовж 1924-1925 рр. було заарештовано таких професорів, як В. Храчевич, Н. Гаморак, С. Плюйко та інші. Зокрема, про арешт профе-

сора Ф. Панасюка П. Покутський довідався від його дружини, яка спершу повідомила його, що професор «хворий», а через деякий час з іншого місця інші повідомили, що «його забрали» й заслали без права повертатися в Україну [7, с. 101].

В 1927 р. П. Покутський приїхав до Кам'яця-Подільського, щоб відвідати своїх друзів, які залишилися працювати в інституті. «Атмосфера там була ще гіршою, – згадує він, – інститут було поділено на два відділи – фітотехнічний і зоотехнічний», фактично це «був початок ліквідації інституту». Невдовзі зоотехнічний перенесли до Херсону, а фітотехнічний – до Житомира [7, с. 100].

П. Покутський в своїх спогадах також описує окремі аспекти взаємовідносин студентів з Українською Автокефальною Православною Церквою, які не приховували своїх симпатій до УАПЦ і «всією громадою підписувалися під проханням до окривконкому в справі передачі міського собору УАПЦ. Завдяки їхній організованості та їхньому тиску собор передано в руки українців». Багато студентів і професорів, серед них професор М. Васильківський, протоієрей Є. Сіцінський, були членами Кирило-Методіївського братства, брали активну участь у житті УАПЦ, поширювали мережу її парафій в околицях Кам'яця-Подільського, масово відвідували богослужіння, брали участь у релігійних дискусіях і у висвяченні 4 червня 1924 р. єпископа Йосипа Оксіюка, професора Кам'янець-Подільського ІНО, на єпископа Лубенського та Миргородського [7, с. 97].

Згадує П. Покутський і «про теплі стосунки студентів з театром під керівництвом Гната Юри, який у той час гастролював» у Кам'яці-Подільському. Цей «молодий колектив ентузіастів українського театрального мистецтва» мав у своєму репертуарі українські і європейські п'єси, зокрема п'єси «Чорна Пантера і Білий Ведмідь» В. Винниченка та «Украдене щастя» І. Франка [7, с. 97]. Зважаючи на те, що студент Олекса Губа був особисто знайомий з Г. Юрою, це сприяло тому, що студенти мали змогу відвідувати театр за зниженими цінами. Студенти «всі були зачаровані грою акторів і «заочно» закохані в молодих акторок – в Ужвій, Блакитну та інших», а «студентки в більшості закохалися в Бучму». Добрі взаємовідносини студентів та акторів театру стали підставою для влаштування спільної прогулянки до Панівецького лісу, де студентки, більшість яких походила з міста та його околиць, «наготували при допомозі своїх матерів багато доброї як на той час їжі», а хлопці-студенти придбати для «пікніка» досить вина та пива. «Пікнік» відбувся на весні, коли все навколо розцвіло та зазеленіло, і як гарно було студентам та акторам на лісових галявинах, все ж треба було ввечері повертатися до Кам'яця. «Які ж то були неповоротно щасливі дні!» – згадує П. Покутський. [7, с. 98].

У 1938 р. П. Покутському випала нагода знову побувати в Кам'яці-

Подільському, що був тоді «прикордонною зоною». «Я, – згадує автор, – «з великим боєм відвідав ті місця, де колись були СГІ та ІНО», де замість «бурхливого юнацького студентського життя», «залишилися тільки «мертві місця», де із «спеціальних середніх шкіл залишилися тільки акушерська школа». Кам'янець-Подільський перетворився «у відстале, провінційне прикордонне містечко», з безлюдними вулицями без «майже жодного руху...» [7, с. 101].

Наприкінці спогадів, П. Покутський подає «декілька слів про «стару гвардію», тобто про тих студентів, які вступили в 1919-1921 рр. в університет, а закінчили вже сільськогосподарський інститут, адже вони, на його думку, «були піонерами молоді сільськогосподарської високої школи, які мусіли завойовувати в житті авторитет та визнання для себе і для своєї «альма матер», їхнє становище різнилося від тих студентів, що кінчали старі, традиційні високі школи». Досить швидко «значна частина їх вибилася на чолові місця в різних галузях праці» [7, с. 101].

Серед них значними науковцями та викладачами стали: В. Ардацьєв (ур. с. Ісаківці, доцент кафедри городництва та садівництва інституту, опісля науковий співробітник Української академії наук, ботанік), Ф. Панасюк (ур. с. Закупне, біля Гусятина, здібний ботанік та фітопатолог, доцент інституту, репресований), П. Лехнович (науковий співробітник Ленінградського інституту рослинознавства і член редакції журналу «Природа»), В. Силенко (науковий співробітник Всесоюзного інституту кормів, Москва), В. Громик (з Бессарабії, відомий селекціонер бобових культур, науковий співробітник Ленінградського інституту рослинознавства та Московського інституту консервної промисловості), Ю. Медведів (науковий співробітник у галузі фізіології рослин, Ленінград), М. Білошицький (ур. Кам'янець-Подільського, професор, завідувач кафедри городництва закритого ґрунту сільськогосподарської академії ім. Тімірязєва, Москва), Л. Лисенко (викладач Кам'янець-Подільського сільськогосподарського технікуму), І. Процак (лектор вищих курсів в Одесі), А. Гутникевич (з Галичини, викладач сільськогосподарського технікумі на Запоріжжі), Корчинський (з Поділля, лектор Херсонського сільськогосподарського інституту), Наливайко (доцент Житомирського сільськогосподарського інституту) [7, с. 101-102].

У виробничій сфері себе проявили: В. Гарбар (з Поділля, головний агроном Кавказького овцетресту), Д. Філонєць (з Полтавщини, головний агроном Господарсоюзу, репресований в 1937 р.), О. Чуприна (з Бессарабії, головний агроном цукрового комбінату Подільського цукротресту, в 1942-1943 рр. директор Шатавського цукрозаводу), О. Дзендзюк (з Чернігівщини, головний агроном комбінату цукротресту). При цьому варто «відзначити, що ті, хто під час Другої світової війни емігрували на Захід»,

як правило «спрямовували свій шлях через Кам'янець, де 15-18 років тому вони були студентами СГІ. І там наприкінці 1943 р. вони зустрілися, щоб згадати своє студентське минуле» [7, с. 102].

П. Покутський, описуючи історію сільськогосподарського інституту, вказує, що й досі він не може забути «ті приємні, хоч дуже важкі часи, коли ми, студенти і професори, ділили, як одна родина, всі труднощі життя. Не знаю, чи багато учасників ще залишилися при житті, але ті, хто ще живе, можуть краще, ніж я, розповісти про наші юнацькі пориви, якими ми долали жорстку дійсність перших років радянської влади» [7, с. 95-96].

Джерела та література:

1. Величківський М. Знищення сільськогосподарських науковців у Кам'янці-Подільському / Микола Величківський // Записки НТШ ім. Шевченка. Том CLXXIII (173). Збірник на пошану українських учених знищених большевицькою Москвою. – Париж ; Чикаго : Накладом осередку праці НТШ в Чикаго, 1962. – С. 347-354.

2. Величківський Микола // Вікіпедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: <http://uk.wikipedia.org/wiki>

3. Біда М., проф., д-р. Пам'яті проф. Миколи Величківського / М. Біда // Свобода (Нью-Йорк). – 1976. – Ч. 162. – 2 вересня. – С. 4.

4. Коваль В. С. Величківський Микола / В. С. Коваль [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: http://www.history.org.ua/?l=ENU&verbva=r=Velychkivskij_M&abcvar

5. Сліпушко О. Повернення з забуття / Оксана Сліпушко // Свобода (Нью-Йорк). – 2003. – № 42. – 17 жовтня. – С. 19.

6. Ювілей проф. Микола Величківського відзначено конференцією НТШ в Нью-Йорку // Свобода (Нью-Йорк). – 1965. – Ч. 118. – 24 червня. – С. 1.

7. Покутський П. Кам'янець-Подільський сільськогосподарський інститут. Спогади / Павло Покутський // Сучасність. Література, мистецтво, суспільне життя (Мюнхен). – 1966. – Ч. 6 (66). – червень. – С. 89-102.

8. Пашківська О. А. Розвиток ґрунтознавства в Кам'янець-Подільському сільськогосподарському інституті в 20-х роках ХХ століття / Оксана Анатоліївна Пашківська // Історія науки і біографістика. Електронне наукове фахове видання. – 2010. – № 2.

9. Завальнюк О. М. Сільськогосподарський факультет Кам'янець-Подільського державного українського університету (1919-1921 рр.) : дослідження, документи, матеріали / О. М. Завальнюк, О. Б. Комарницький. – Кам'янець-Подільський : Абетка Нова, 2004. – 552 с.

МЕДЖИБІЗЬКА ФОРТЕЦЯ НА ПОШТОВИХ КАРТКАХ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Художні поштові листівки, або ж поштові картки є одним з перших способів загальнодоступної передачі візуальної інформації, який виник наприкінці ХІХ ст. Вони увійшли до загального вжитку завдяки широкому поширенню аматорської фотографії, масовій доступності мультимедійних повідомлень ММS і тотального охоплення населення інформаційними соціальними мережами.

Загалом поштові картки являють собою відкрите поштове відправлення без конверту прямокутної форми на щільному папері. Виникли вони порівняно недавно. У 1865 р. видатний реформатор поштової справи генеральний почтмейстер Північнонімецького Союзу Гейнріх фон Стефан запропонував ввести в ужиток “поштові листки”. Але лише у 1870 р. поштові картки з’явилися одночасно у об’єднаних державах Німеччини, у Швейцарії, Люксембурзі та Великобританії [1, с. 61]. Практично одночасно з появою поштової картки як виду поштового відправлення з’явилися поштові картки художні, тобто з зображенням, яке займає всю оборотну сторону картки (реверс). Першу художню поштову картку було виготовлено книготоргівцем Шварцом в герцогстві Ольденбург близько того ж таки 1870 р. У 1872 р. перші друковані листівки з краєвидом Цюриху випускалися швейцарським видавцем Лохером, а серія листівок з краєвидами Геттінгену – видавцем Ланге [1, с. 62]. Цього ж року першу поштову листівку було випущено в Російській імперії.

Тобто історично саме листівки з краєвидами міст є одним з перших різновидів художніх поштових карток. Їхня популярність зрозуміла: адже художня картка з місцевим краєвидом була для людей, які не були живописцями і не мали доступної фототехніки, єдиною доступною можливістю за невелику оплату передати своїм близьким вигляд місця, де вони живуть чи подорожують. Тобто зробити те саме, що в наш час миттєво робиться завдяки цифровій фотографії, мобільній передачі повідомлень та інтернет-сервісам на кшталт Instagram, Flickr, Facebook і багатьом іншим, які з’явилися починаючи з 1990-х рр. А до того часу протягом понад століття їх успішно замінювала художня поштова картка.

На початку ХХ ст., в період швидкого зростання міст, розвитку підприємництва та поширення друкарських технологій (зокрема літографії та хромолітографії) істотний прибуток від продажу поштових художніх карток почали отримувати власники подільських книгарень, фотоательє та друкарень – Г. Шпірман, М. Грейм, М. Голованевский, Н. Яцимірська, які у великих

кількостях виготовляли та продавали картки з краєвидами подільських міст: Кам'янця-Подільського, Вінниці, Проскурова [див. докладніше: 2]. Не оминули видавці художніх поштових карток і Меджибіж, який на рубежі століть мав статус містечка з чималим населенням у 8164 мешканці (за даними перепису 1897 р.) [3], яке у кілька разів перевищувало сучасне. А головне – у той час Меджибіж був важливим військовим центром, де дислокувалося чимало військових частин, зокрема 12-й Охтирський гусарський полк [4], і приватна кореспонденція звідси розсилалася у всі куточки імперії.

Відтак, поштові картки з місцевими краєвидами були популярними, випускалися різними видавцями, збереглися у музейних та приватних колекціях, і завдяки їм ми сьогодні маємо фотографічні свідчення про вигляд Меджибожа та Меджибізької фортеці на початку ХХ ст. Кількість відомих різновидів поштових карток, присвячених Меджибожу, наразі невелика. Вона не зрівнюється з картками Кам'янця-Подільського, яких відомо понад сотню і менша, аніж кількість поштівок Проскурова, яких є до 30. Тим цінніші ті фотографічні краєвиди, які дійшли до нас завдяки їм. Далі подано опис кількох художніх поштових карток, з якими автору вдалося познайомитися у фізичному вигляді, а не лише у вигляді цифрових копій.

Перша з них (фото 1) - поштова картка видавництва Г. Шпізмана у Кам'янці-Подільському. На ній відтворено фотографію невідомого автора, яка зображує вигляд містечка Меджибіж з південного берега р. Південний Буг, з передмістя Требухівці. На фото видно домінуючі будівлі містечка: Святотроїцький римо-католицький костел, який на сьогодні знаходиться в руїні, Святоуспєнську православну церкву, яка була повністю зруйнована в кінці 50-х років, південно-західний кут фортеці та водяні млини і міст на греблі через р. Південний Буг. Представлена рядова забудова містечка початку ХХ ст.

Фотографічна сторона картки має друковані підписи російською та польською мовами: “м. Меджибожь Под.Губ. Общій видъ” та “m. Międzyborz Pod. Gub. Ogólny widok”. Як бачимо, польською мовою написання назви містечка відрізняється від загальноприйнятого.

Зворотна сторона картки має друковані поля для адресування та кореспонденції, а також напис “Открытое письмо – Carte postale – Pocztówka” російською, французькою (міжнародною мовою поштової служби) і польською.

Відома ще одна картка видавництва Г. Шпізмана, подібна до описаної, на якій Меджибіж зображено у тому ж ракурсі, але більш крупним планом (фото зроблене ближче до греблі). Відтак, південно-західний кут фортеці до цього зображення не ввійшов.

Дві листівки, видавець яких не зазначений, зображують вигляд Меджибізької фортеці ззовні та зсередини. Об'єднує їх спільне оформлення, де зображення взято в овальні паспарту з об'ємним тисненням по його полю, та спрощене оформлення адресної сторони. У цьому ж оформленні

не зазначеним видавцем здійснено випуск цілої серії листівок із зображенням краєвидів і пам'яток містечок і сіл Подільської губернії. Відома зокрема листівка з цієї серії з зображенням села Требухівці з мостом та греблюю, які сфотографовано з бастиону Меджибізької фортеці.

Листівка, яку показано на фото 2, презентує вигляд зі сходу домінантної будівлі містечка Меджибіж – фортеці XVI-XIX ст. з шосейної дороги через греблю на Стару Синяву. Фортеця збудована біля злиття річок Південний Буг і Бужок. Перше укріплення на цьому місці – “город” Межибоже, згадується в 1146 р., а дерев'яну фортецю зведено за часів Данила Галицького. Кам'яний замок починає будуватися з XIV ст., за князів Коріатовичів, його частина збереглася в основі пізніших споруд. Активно розбудовується з 1540 р., коли переходить у власність гетьмана Миколая Сенявського та його спадкоємців. З 1730 р. – власність роду Чарторийських. Конфіскований указом від 21 грудня 1930 р. за участь Августа Чарторийського у польському повстанні і переданий російському військовому відомству. Завершеного вигляду набуває у другій половині XIX ст. З 1963 р. – пам'ятка архітектури національного значення, з 2001 р. – Державний історико-культурний заповідник. На фото видно (зліва направо): палацовий комплекс (східний бастион з барбаканом та круглою вежею-донжоном, північно-східний флігель палацового комплексу), північне прясло мурів, Офіцерську вежу, рядову забудову містечка початку XX ст. З-за стін виглядає сигнатурка замкової церкви (костелу).

На стороні зображення видруковано написи “м. Меджибожь Под. Губ. Замокъ.” російською мовою і “m. Międzybórz, Podol. gub. Zamek” (знову ж таки, у такому написанні польською мовою назва містечка ніде не вживається”).

Друга листівка з цієї серії (фото 3) представляє вигляд палацу Сенявських-Чарторийських (споруда XVI-XIX ст.) з подвір'я Меджибізької фортеці. Палац побудований на глибоких підвалах стратегічного призначення і елементах замку литовського періоду (XIV ст, знаходяться під землею). Неодноразово перебудовувався. За часів власності Сенявських (з 1540 р.) і Чарторийських (з 1730 р.) – будівля у стилі ренесанс, у 2-й половині XIX ст. – романтизм (псевдоготика). З 1848 р. - власність російського військового відомства. З 1920 по 1941 р. – маслозавод та інше господарче використання. У 1950-х рр. розбирався на будматеріали. З 1963 р. – пам'ятка архітектури, з 2001 р. входить до складу Державного історико-культурного заповіднику. Значно зруйнований. На фото видно (зліва направо): Круглу вежу - донжон, яка є надбудовою на надбрамній вежі XIV ст., північний фасад головного палацового корпусу, допоміжні споруди. Це зображення палацу наразі є буквально одною із двох перших відомих фотофіксацій його автентичного вигляду до руйнувань, яких пам'ятка зазнала з перших років радянської влади.

Цікавою за своєю інформативністю є листівка Польського Товариства Краєзнавчого (фото 4), яку було випущено 1908 р. Чорно-білим друком на

ній відтворено фотографію із зображенням містечка Меджибожа та його домінантної будівлі – фортеці з боку бастіону, від р. Південний Буг. На фото присутні (зліва направо): двоповерховий будинок-плебанія та верхня частина костелу св. Трійці (сам костел приховано південно-західним кутом фортеці), південне прясло мурів, яке підсилено потужними контрфорсами, східний бастіон з палацовою надбудовою та круглою вежею-донжоном, північно-східний флігель палацового комплексу, Офіцерську вежу, православну Свято-Успенську церкву. Над південним пряслом мурів з території фортеці виглядає сигнатурка замкової церкви. На березі р. Південний Буг – одноповерхова господарча споруда. У правій частині фото – розгалуження дороги, яка веде до містечка (прямо і наліво) і до с. Ставниця (направо).

Поряд з зображенням містечка і фортеці на лівому полі поштової картки – літографоване кольорове зображення традиційного обладунку польських “крилатих гусарів” XVII ст. та польської холодної зброї. Бронзовою фарбою на листівці видруковані елементи декору і напис “Polskie Towarzystwo Krajoznawcze” (“Польське краєзнавче товариство” – об’єднання шанувальників краєзнавства, яке було засноване 1906 р. у Варшаві і мало колом своїх інтересів колишні терени польські, які знаходилися під владою Російської імперії [5]). Зазначено автора листівки (М. Вишніцький) та рік видання (1908), а також видруковано підпис “Międzybóz”.

Адресний бік листівки, окрім написів “Carte postale. Открытое письмо. Pocztowka”, має досить докладний пояснювальний текст польською мовою: “Меджибіж над Бугом і Бужком – містечко, повіт Летицівський, губернія Подільська, від станції Деражня залізниці Південно-Західної 17 верст. Замок звели у 1331 р. князі Коріятовичі. Мاستок Сенявських і Чарторийських, місце перебування Костюшка. Зараз міститься у замку поштова установа та інші урядові установи” (переклад автора). Крім того, зазначено видавника (Польське краєзнавче товариство у Варшаві), друкаря (фотохімічний заклад Б. Вербицького з компаньйонами) та номер листівки у серії. Адже подібні листівки випускалися товариством у досить великому розмаїтті (див. зокрема [6]).

Завдяки описаним вище поштовим карткам ми сьогодні маємо оригінальні іконографічні матеріали щодо містечка Меджибіж та фіксацію автентичного вигляду Меджибізької фортеці на початок XX ст. Окрім них, існує низка інших поштових карток, зокрема виготовлених фотографічним способом, які розповідають про життя тогочасного Меджибожа у більш документальному, репортажному жанрі.

Джерела та література:

1. Граллерт В. Филателистический словарь. [Сокр. пер. с нем. Ю. Соколова и Е. Сашенкова] / В. Граллерт, В. Грушке // М.: Связь, 1977. - 272 с. с ил.
2. Єсюнін С. Проскурів на старих поштівках [Електронний ресурс] // Проскурів. Газета Хмельницької міської ради. - Режим доступу: <http://proskuriv.info/index.php/2010-12-20-09-17-17/4880-2015-02-12-10-09-34>

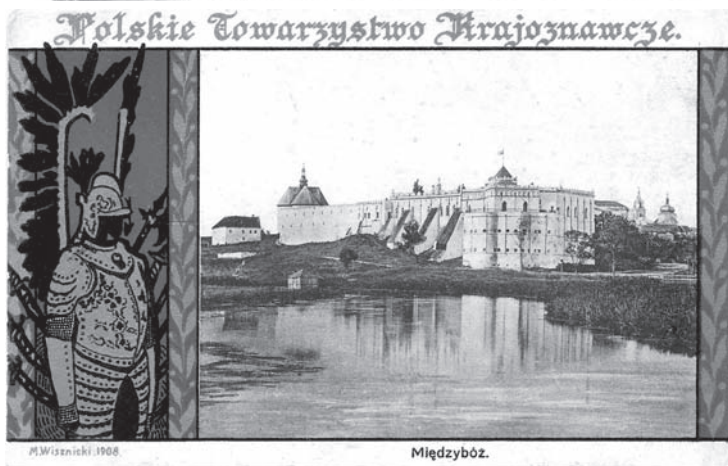
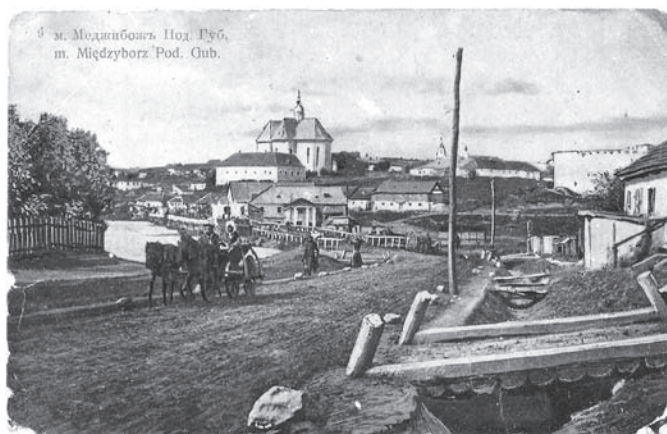
3. Населенные места Российской Империи в 500 и более жителей с указанием всего наличного в них населения и числа жителей по данным первой всеобщей переписи населения 1897 г. : [Под ред. Н. А. Тройницкого]. - СПб, 1905. - С. 164

4. Крюкова В. Меджибіж - місце останньої стоянки охтирських гусар // Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України. - Меджибіж-Хмельницький, ПП А. А. Мельник, 2009. - Ч. 1

5. Polskie Towarzystwo Krajoznawcze [Електронний ресурс] // Wikipedia. Wolna encyklopedia. - Режим доступу: http://pl.wikipedia.org/wiki/Polskie_Towarzystwo_Krajoznawcze

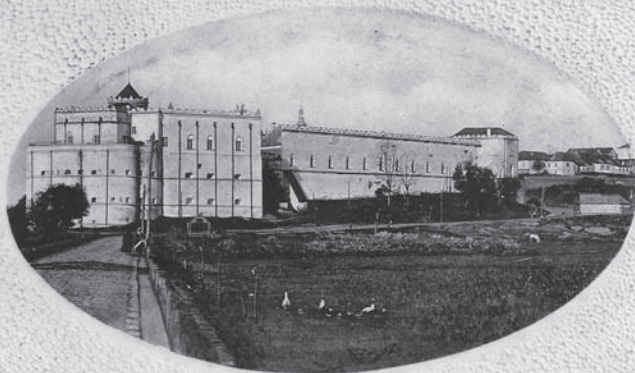
6. Galeria pocztówek PTK [Електронний ресурс] // Komisja Historii i Tradycji ZG PTTK. - Режим доступу: http://khit.pttk.pl/index.php?co=tx_iko_pocztowki

Додатки

м. Меджибожъ, Под. губ.
m. Międzybórz, Podol. gubernia.

Замокъ.
Zamek.

м. Меджибожъ, Под. губ.
m. Międzybórz, Podol. gubernia.

Замокъ.
Zamek.

ДАВНЬОРУСЬКІ КУРГАННІ МОГИЛЬНИКИ XI–XII СТ. СОКІЛЕЦЬКОГО МІКРОРЕГІОНУ НА ЦЕНТРАЛЬНОМУ ПОДІЛЛІ

У статті висвітлено два типи курганів, які використовувалися населенням Сокілецького давньоруського мікрорегіону теперішньої Хмельницької області у XI - першій пол. XII ст.

Ключові слова: *Давня Русь, Хмельницька область, Центральне Поділля, Сокілець, кургани, могильник, поховання, язичництво.*

Ще на початку 90-тих рр. минулого століття археологи дуже мало знали про поховальний обряд давньоруського населення Пониззя. Адже ніхто не розкопував тогочасні могильники великими площами. Початок дослідженню поклала 1992 р. експедиція під керівництвом автора, яка розпочала стаціонарні розкопки в урочищі Могилки поблизу с.Сокілець Дунаєвського району, де було зафіксовано курганний могильник XI - першої пол. XII ст. Нововиявлену пам'ятку ввів у науковий обіг автор [1], згодом про неї писали краєзнавці Олександр та Петро Білі [2], дослідник історії археології Сергій Маярчак [3], інші фахівці.

Могильник в ур.Могилки складався із 45 курганів східної та 5 курганів західної груп, які розташовані між собою на відстані бл. 300 м. Між групами насипано поодинокий курган.

За час досліджень розкопано 5 поховальних об'єктів східної та один із західної групи. Головним типом, судячи з результатів щупування сокілецьких курганів є традиційний ґрунтовий насип.

Найдавнішим з досліджених біля Сокільця поховань є здійснене на рівні тогочасної поверхні в належному до цього типу к. 2 східної групи, що мав висоту 0,56 м і діаметр 9 м.

Під нисипом у центрі кургану лежав кістяк молодої жінки. Він був орієнтований на захід. З супутнього інвентаря у могилі виявлено лише мідне кільце у півтора оберти. Обабіч кістяка простежено 8 іржавих залізних цвяхів, що з'єднували дошки домовини. Ще два цвяхи виявлено за 0,5 м південніше та 0,9 м північніше від поховання.

У південно-східному секторі кургану простежено залишки розбитої гончарної посудини, на днищі якої частково збереглося клеймо у вигляді неправильного ромба з півкруглим «ріжками», що виходять кутів ромба. Ромб був з'єднаний з овалом.

Залишки ритуального вогнища площею 1,3-1,5 м² з двома десятками невеликих обгорілих каменів розташовувалися в межах кургану – у північно-східному його секторі. Від вогнища до поховання простежувався шлейф вуглинок, окремі з яких лежали, зокрема, і під кістяком.

Під елементарним ґрунтовим насипом здійснене поховання також і в к.38 східної групи, але воно є дещо пізнішим у хронологічному плані, бо орієнтовану головою на захід дівчинку-підлітка поховали у ямі на глибині -0,6 м від тогочасної поверхні.

Курган мав висоту 0,6 м, діаметр 8 м. В насипі траплялися поодинокі фрагменти гончарної давньоруської кераміки, вуглинка та колений кремень. Крім того на відмітці -0,14 м від сучасної поверхні центральну частину перекривав концентрований прошарок з давньоруської кераміки, вуглинок та коленого кременю товщиною близько 0,04 м і площею 4x4 м. Поминальне вогнище мало діаметр близько 1,5 м і знаходилося у південно-східному секторі. У попелі лежало кілька дрібних фрагментів гончарної посудини.

За 3 м західніше поховання простежено незначне видовжене з півдня на північ заглиблення, яке можна трактувати ритуальним ровиком або місцем добирання землі для первинного насипу. Його глибина 0,1-0,15 м, ширина 0,5 м, довжина бл. 2 м.

Для іншого типу сокілецьких підкурганних поховань характерні кам'яні конструкції довкола поховань. Розкопано три таких кургани у східній групі.

К. 37 висотою 0,57 м та діаметром 9 м розташовувався впритул до к.38. У його насипі виявлено кромлех із зовнішнім діаметром 5,5 м, який було викладено на рівні давньоруської поверхні зі шматків вапняку розмірами 0,5x0,8 м. Верхній шар конструкції складали дрібніші камені, що лежали не лише на основі, але й в середині кола вище рівня тогочасної поверхні. 260 каменів для кромлеха доставили з крутих схилів долини р.Ушиці.

На рівні тогочасної поверхні у північному секторі кургану виявлено смугу каменів, яка йшла по лінії південний схід-північний захід і ділила конструкцію на дві нерівні частини. У центрі кургану в ямі глибиною -0,65 м від давньоруської поверхні виявлено орієнтований на захід кістяк жінки. Зліва від її черепа лежало мідне скроневе кільце у півтора оберту. Довкола кільця простежено тлін шкіряного паска. Каблучкою на фаланзі правої руки їй служило кільце у півтора оберту. Між ребрами, ближче до шиї, знайдено комбінований гудзичок, що складався із залізної петлі та пастової намистинки. Північніше роздільної смуги виявлено поховання дівчинки-підлітка. Могильна яма глибиною -0,45 м частково перекривала основне поховання. Як і кам'яна смуга, орієнтація поховання була дещо зміщена у північний бік. Між ребрами виявлено 21 намистинку трьох ти-

пів, а також з'їдений корозією фрагмент медальйона з темно-сірого матеріалу, можливо, олова, що розпався при розчищенні. За 0,4 м південніше центрального поховання, на глибині -0,6 м від денної поверхні давньоруського часу, знайдено окремий фрагмент правої скроні людського черепа, який не належав вищеописаним кістякам. Його присутність не піддається трактуванню, оскільки слідів пограбування кургану не простежувалося.

У насипі кургану траплялися поодинокі фрагменти гончарних посудин, вуглинки та уламки кременю. Проте два більших скупчення кераміки виявлено біля північного краю конструкції та між каменями у цьому секторі. Вінчики посудин видовжені, відігнуті назовні. Поминальне вогнище, в якому серед вуглинок лежало декілька дрібних фрагментів кераміки, мало діаметр близько 2 м і знайдене воно за межею кам'яної конструкції у північно-західному секторі кургану. За 1,0 м східніше конструкції простежено напівовальний ровик-сегмент довжиною 3 м, шириною 0,5 м та глибиною 0,3 м нижче тогочасної поверхні. У перерізі він напівкруглий, заповнений ґрунтом з насипу та поодинокими каменями, що лежали безсистемно в ньому.

Кургани 13-14 теж були спареними. Менший (к.13), який лежав північно-східніше більшого (к.14), частково перекривав останній. Висота насипу к.13 була 0,45 м, діаметр 6 м. У центрі кургану на першому штику виявлено округлий камінь, схожий формою на буханець домашнього хліба діаметром близько 0,3 м. Під насипом простежувалося кам'яне коло зовнішнім діаметром 5,0 м, основа якого викладена крупнішими, а вершина дрібнішими каменями. Водночас, деякі дрібніші камені були й зовні основи, особливо у південно-східному секторі. Із півдня коло мало щось на зразок проходу, де не було каменів.

На рівні тогочасної поверхні південніше центру кургану виявлено камінь, під яким на глибині -0,45 м від тогочасної поверхні згодом знайдено поховання. Кістяк жінки був орієнтований черепом у напрямку Зх-Пн-Зх. На кистях її рук знайдено дві каблучки у півтора оберту і ажурно звитий з двох срібних дротинок перстень. Справа від черепа лежало три скроневих кільця у півтора оберту. Біля них було тринамистове кільце з намотаними із тоненького срібного дроту намистинками. Такий же набір прикрас знайдено під черепом, але тринамистове кільце тут мало пустотілі діжеподібні намистинки з паралельними рядами округлих виступів. Біля шиї та між ребер знайдено 15 цілих та фрагментів намистин з рожевого скла.

Слабенькі сліди поминального вогнища простежувалися західніше кам'яної конструкції. У насипі к.13 траплялися фрагменти битого гончарного посуду чорно-коричневого кольору з домішками піску в тісті.

К.14 мав висоту 0,8 м від сучасної поверхні і діаметр 10 м. Кам'яна конструкція під насипом була дещо овальною розмірами 7x8 м. Основу

викладено більшими каменями, але зі сходу було більше дрібних. Верхні камені конструкції запали одним кінцем усередину. Вершина насипу зарівнена. Як і в інших насипах, тут траплялися фрагменти гончарної кераміки. На одному з фрагментів днищ простежувався фрагмент клейма у вигляді півкруглого наліпного валика. Незначні залишки вогнища простежувалися західніше від конструкції.

У центрі кургану на глибині -1,1 м виявлено чоловічий кістяк, що орієнтований черепом на Зх-Пн-Зх. Цікаво, що між ребер знайдено кільце у півтора оберту. Північніше від центрального на тій же глибині – орієнтоване у тому ж напрямку жіноче поховання. Над ним лежав камінь, що вказував на могилу. На фалангах правої руки знайдено каблучку в півтора оберту. В загальному, склалося враження, що південний сектор кургану передбачався ще для одного поховання.

Найпівденніший курган західної групи висотою 0,45 м від сучасного рівня поверхні могильника був видовженим і мав 10 м зі сходу на захід, а з півночі на південь – 7 м. Під насипом простежено кромлех діаметром 4,4-4,8 м. Його основу складала крупніших камені, а менші, що лежали вище, одним кінцем запалися в середину конструкції. У центрі кургану в прямокутній ямі глибиною -0,8 м від тогочасної поверхні лежав орієнтований на захід безінвентарний кістяк чоловіка довжиною 1,98 м. Біля нього у схованці під одним із каменів кромлеха виявлено ритуальний язичницький татем – нижню щелепу свині.

Сліди поминального вогнища простежувалися південніше конструкції. Біля вогнища зафіксовано фрагменти двох розтросених посудин. Фрагменти ще двох – східніше від кромлеха. Поруч на рівні тогочасної поверхні східніше конструкції простежено залишки заупокійної трапези з уламків кісток свійських тварин: Траплялися вони і в засипці кургану.

За 4 кілометри північніше від сокілецького могильника в ур.Могилки обстежено ще одну тогочасну курганну групу з 13 насипів. Вона розташовується в ур.Брусся на плато над південно-східною частиною с.Тимків Новоушицького р-ну.

У північній частині могильника розкопано один курган (к.1), який зроблено з чорнозему із вмістом дрібних вапнякових каменів та піску. Він мав висоту 0,6 м, діаметр 6,0 м. Як і в Соکیلці, під насипом тут знайдено кам'яне коло зовнішнім діаметром 5,5 м, основу якого складала масивніші камені, але їх перекривали не лише дрібніші, а й щебінь. У західній частині конструкція простежувалася лише пунктирно – окремими каменями. Інші, або сповзли по схилу або викопані місцевим населенням, яке вже не одне покоління селян поруч розробляє кар'єр. З південного та східного боків за конструкцією простежуються залишки ровика. У ньому лежали окремі камені, що сповзли з конструкції.

У південному секторі кургану дещо вище тогочасної поверхні лежало два камені, які вказували на місце поховання. На рівні давньоруської поверхні чітко читалася прямокутна могильна пляма розмірами 2,7x1,0 м. У засипці могили на глибині 0,17-0,6 м від тогочасної поверхні простежено залишки дерев'яних повздовжніх плах, які перекривали могилу: 6 – оранжевого кольору, сьома (найпівнічніша) – брудно-фіолетового кольору.

У могилі на глибині - 0,8 м виявлено орієнтоване на захід поховання жінки. Справа від тазу її кістяка знайдено типову виту срібну каблучку з розімкненими кінцями; біля черепа – 6 скроневих кілець у півтора оберту. На ліктьовій та променевої кістках правої руки чітко простежувалися сліди перелому і подальшої їх атрофії в прикистевій частині, тобто, за життя небіжчиця була калікою.

Поминальне вогнище та фрагмент однієї розбитої посудини простежувалися в межах конструкції північніше поховання. Тоді як у Сокільці, всі вони здійснені зовні кромлеха.

Як і у випадку з к.14 із ур.Могилки, курган в ур.Брусся, очевидно, був розрахований на два поховання, але через певні причин друге не здійснили. Це наштовхує на думку, що в житті людей, які насипали ці кургани, сталася якимось подія, що не дала можливості довершити первинний задум. Відповідь на це питання знайдеться, якщо провести стаціонарні розкопки в урочищах Костяниха та Катівка, і на городищі Жадінь, які розташовані неподалік курганного могильника в ур.Брусся. Адже завдяки своєму розміщенню на важкодоступному мису останнє гарно збереглося і перспективне в археологічному плані.

Таким чином, за конструктивними особливостями поховання сокілецького могильника в ур.Могилки поділяється на підкурганні з ґрунтовим насипом та підкурганні з кам'яною конструкцією (кромлехом) у ґрунтовому насипі. У ранньому етапі поховання тут здійснювали на рівні тогочасної поверхні, у пізньому етапі – в ямах. Кургани насипали як над окремими небіжчиками, так і для родин.

Під насипами простежено поминальні вогнища, ритуальні засипки, ровики, камені-хлібці, фрагменти посуду заупокійних трапез і навіть язичницькі тотеми. У двох випадках кромлехи були перервані, ніби то там були проходи. У парі з тим, що двічі камені начебто провалилися у насип, дозволяє висунути версію, що спочатку над могилами могли споруджувалися шатра з дерев'яних колод, і був доступ всередину. Така традиція характерна для багатьох народів. Могильник в ур.Могилки характеризується пізньоязичницьким поховальним обрядом.

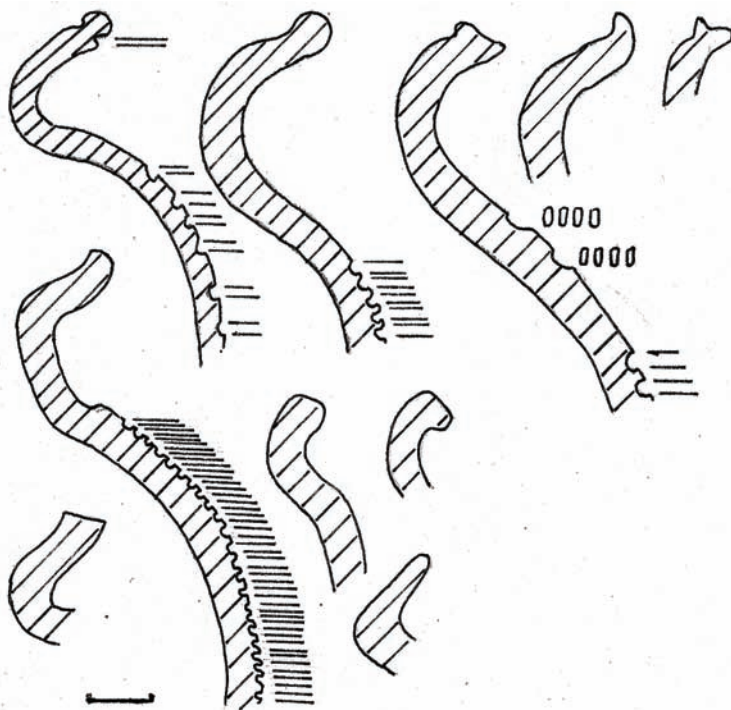
Дослідження тимківського давньоруського курганного могильника вказує на майже повну його ідентичність з сокілецьким. В цілому, вони є проміжними між пам'ятками типу Буків, де простежено елементарні кола

з каменів довкола поховань, та типу Дністровки, які повністю засипані каменями. Найближчий за семантикою з відомих на сьогодні давньоруський комплекс із кам'яними конструкціями і хлібцеподібними каменями на верхівках окремих курганів розташований в околицях с.Карачківці Червоноградського району за 40 км західніше Сокильця.

Джерела та література:

1. Захар'єв В.А. Поховальний обряд давньоруського населення Поділля // Культура України і слов'янський світ. Тези доповідей та повідомлень. – Ч.І. – Київ, 1992. – С. 71-73.
2. Білий О.П., Білий П.А. Миньковеччина: Історичний нарис. – Кам'янець-Подільський, 2004. – 180 с.
3. Маярчук С.П. Археологічні пам'ятки IX-XIII ст. Лівобережжя Середнього Подністров'я. – Кам'янець-Подільський, 2006. – 96 с.

Додатки:

Кераміка з курганів

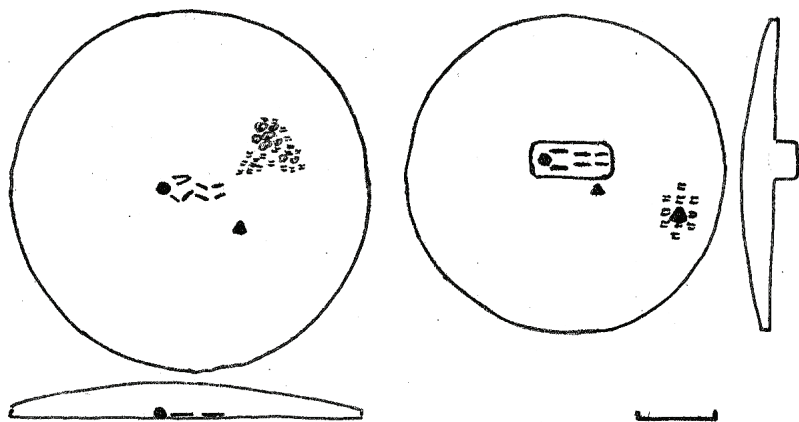
Курган до очищення

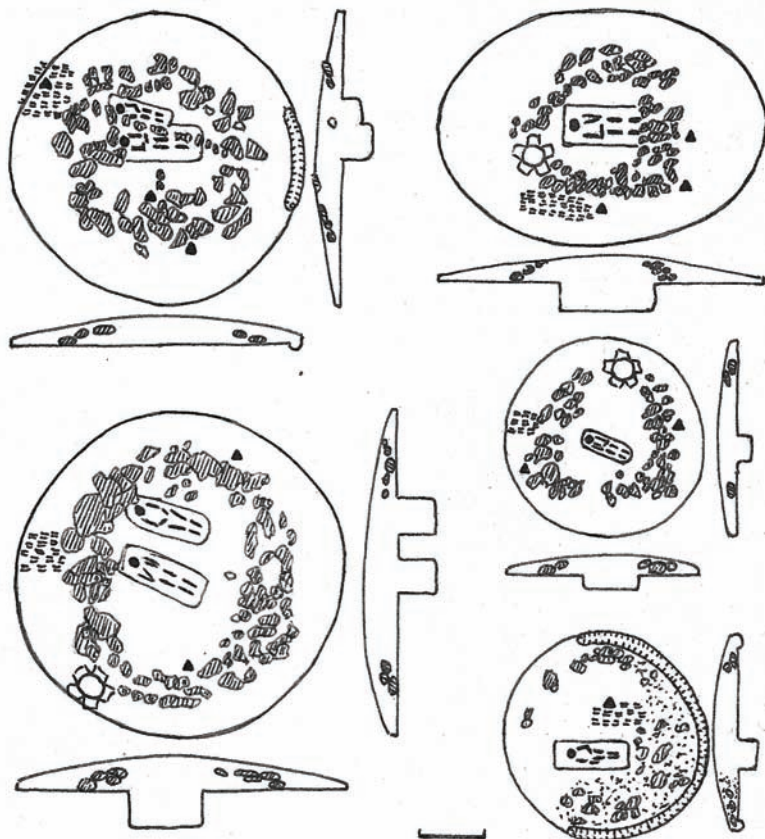
Курган в процесі розчищення

Сокілець. Набір прикрас з кургану № 13

Тип № 1. Грунтовий насип

Тип № 2 Кромлехи у насінні

ДОСЛІДЖЕННЯ ТРАДИЦІЙНОГО ВБРАННЯ УКРАЇНЦІВ ПОДІЛЛЯ: СУЧАСНИЙ СТАН ПРОБЛЕМИ

Стаття присвячена аналізу відомих і маловідомих праць із метою висвітлення сучасного стану історіографії проблеми дослідження традиційного вбрання українців Поділля. Подається класифікація, характеристика та наукова оцінка літературних джерел кінця ХХ – початку ХХІ ст., у яких подано матеріал щодо характерних особливостей крою, оздоблення, носіння та поєднання у комплекси складових компонентів подільського народного костюма.

Ключові слова: *українці Поділля, історіографія, сучасний стан, народний костюм, традиційний стрій, комплекс вбрання, національна ноша, складові компоненти, сорочки, поясний, плечовий і верхній одяг, головні убори, взуття, прикраси, пояси, крій, оздоблення, вишивка, орнамент.*

Зацікавленість учених, етнографів, істориків, мистецтвознавців та краєзнавців народним вбранням подолян як невід’ємної та яскравої частини матеріальної, традиційно-побутової, художньої і духовної культури української нації виникла ще в ХІХ ст. та триває й досі. А підвищений науковий інтерес до особливостей традиційного строю Буковинського, Західного, Східного й Центрального Поділля проявився саме за роки незалежної України. Взагалі 90-і рр. ХХ – поч. ХХІ ст. вважаються періодом ґрунтовного аналізу регіональних і локальних рис комплексів убрання усіх історико-етнографічних регіонів України у загальнонаціональному контексті. На цьому фоні виділяється зростання актуальності дослідження та популяризації й народного костюма українців Поділля. З огляду на актуалізацію проблеми зазначеній темі присвячується і наша стаття.

Варто зазначити, що історіографія проблеми дослідження традиційної ноші подільських українців включає в себе монографії, дисертації, наукові праці, закордонні видання, навчальні посібники, підручники, довідники, енциклопедії, словники, альбоми, комплекти листівок, науково-популярні статті та краєзнавчі розвідки. У статті зупинимося передусім на аналізі монографій, дисертацій, наукових праць, закордонних видань і науково-популярних статей.

Серед монографій, що стосуються тематики подільського національного вбрання найважливішою є робота Л.Булгакової-Ситник “Подільська

народна вишивка” (2005) [10]. У ній уперше досліджено вишивку подолян у генетичному взаємозв’язку матеріалу і техніки її виконання, її топографії та крою окремих компонентів натільного, поясного, плечового й верхнього одягу. Науковець визначила типи та стилістичні особливості технік, орнаментальних мотивів і кольорової гами подільської вишивки. Ґрунтовно охарактеризувала їх специфічні ознаки та спільні національні риси в контексті традиційної української вишивки, на основі чого склала відповідні карти-схеми й таблиці з графемами композицій-мотивів. Також учена вперше подала класифікацію жіночих і чоловічих вишиванок подолян. Аналізуючи конструктивні та декоративні риси подільських сорочок, Л.Булгакова-Ситник створила основні топокомплекси вишивки й дослідила орнаментальні мотиви, характерні для південних, північних і центральних районів Поділля. Однак автор опирається на експонати подільських вишивок, що входять до складу колекцій окремих закордонних та вітчизняних обласних і столичних музеїв, оминувши багатство матеріалів музеїв місцевого регіонального значення. Окрім того, дослідниця окреслила крайні межі локального типу подільської вишивки за лінією контурів сучасних адміністративних кордонів Вінницької, Тернопільської і Хмельницької областей, хоча до Поділля ніколи не відносили усі райони Тернопільської й Хмельницької областей. Досить вузькою є й хронологічна межа зазначеної теми – від середини до кінця ХІХ ст. Але варто віддати належне першій науковій спробі зведення історичних і джерелознавчих матеріалів, що стосуються специфіки крою й декорування жіночих та чоловічих вишиванок подолян в єдину систематизовану роботу.

Монографічне дослідження Р.Захарчук-Чугай “Народна вишивка Західної України ХІХ – ХХ ст. : (проблеми, традиції)” (1995) [26] містить у собі часткову інформацію про регіональні та локальні стилістичні відміни технік, кольорової гами й орнаментів вишивки Буковинського і Західного Поділля. Змістовним є матеріал про сучасний стан збереження, популяризації та розвитку народного досвіту вишивки українців.

Велике значення для вивчення характерних ознак і відмінностей традиційного вбрання українців Придністровського Поділля має трьохтомна монографія Г.Кожолянка “Етнографія Буковини”. Зокрема у першому томі ґрунтовного видання науковець проаналізував історію становлення народної ноші українського населення Буковини, в тому числі Буковинського Поділля. Також автор розкрив різноманіття матеріалів і технік виготовлення усіх складових частин костюма та побіжно охарактеризував локальні особливості їх оздоблення, носіння й поєднання у комплекси [53].

Певну цінність складає колективна робота вітчизняних науковців “Українці : Історико-етнографічна монографія у двох книгах” (1999). Особливе зацікавлення у ній становлять дослідження Т.Ніколаєвої в області

історії та особливостей українського строю XIV – XVIII ст. і регіональних комплексів національного вбрання XIX – поч. XX ст. [79], Т.Кари-Васильєвої в галузі вишивки і ткацтва [47] та Г.Щербія й Н.Гурошевої – про символіку народної ноші та розвиток сучасного традиційного костюма [115].

Не менш вартісним є монографічне дослідження О.Никорак “Українська народна тканина XIX – XX ст. Типологія, локалізація, художні особливості. – Ч. 1. Інтер’єрні тканини (за матеріалами західних областей України)” (2004) [77]. У ньому науковець здійснила систематизацію та розробила типологію народних тканих виробів XIX – серед. XX ст., визначила найхарактерніші регіональні й локальні риси традиційних тканин досліджуваної території. Крім цього вона охарактеризувала сучасний стан ткацтва та доповнила книгу величезною кількістю якісного фактологічного матеріалу у вигляді світлин і малюнків, окрема частина яких презентує Західне Поділля.

Дотичною до окресленої теми є монографія Г.Стельмашук “Давнє вбрання на Волині: Етнографічно-мистецтвознавче дослідження” (2006) [101], у якій подано характеристику складових елементів і комплексу в цілому національного строю регіону, що межує з Поділлям. З огляду на це матеріали видання мають особливу вартість для порівняльного аналізу в досліджуваній роботі.

Важливе місце в історіографії заданої проблематики займає дисертація В.Косаківського “Етнокультурна характеристика населення містечка Чечельника в історичному розвитку (XIX – початок XXI століття)” (2013) [57]. У ній дослідник здійснив комплексний аналіз традиційно-побутової культури української людності містечка Чечельника XIX – поч. XXI ст. в контексті етнокультурної характеристики Південно-Східного Поділля. Також він визначив регіонально-специфічні й загальноукраїнські риси традиційних господарських занять і народної одяжі південно-східних подолань.

Завдяки висвітленню методології наукової розробки окресленої теми або дотичних проблем значний інтерес представляють дисертації: М.Селівачова “Українська народна орнаментика XIX – XX ст.” (1996) [96], Е.Гаврилюк “Рослинна символіка в контексті української календарної обрядовості: проблема семантико-функціонального аспекту” (1999) [17], В.Малини “Народне мистецтво півдня України. Кінець XIX – поч. XX ст.: На матеріалах Миколаївської, Одеської, Херсонської областей” (1999) [70], Б.Бойчука “Народне декоративне мистецтво Покуття XIX – XX століття (Історія. Типологія. Художні особливості)” (2000) [4], Л.Пономар “Народний одяг Західноукраїнського Полісся кінця XIX – початку XX століття (Комплексне дослідження реалій та термінів за матеріалами кар-

тографування)” (2000) [87], І.Шевченко “Колір як естетичний феномен” (2000) [111], Ю.Нікішенко “Орнамент як джерело дослідження етнічної культури України (на матеріалах ХІХ – початку ХХ ст.)” (2004) [78], Л.Мельничук “Гончарство Поділля в системі етнокультури українців (друга половина ХІХ – ХХ ст.)” (2004) [75], І.Батиревої “Традиційна культура Поділля у дослідженнях другої половини ХІХ – початку ХХ ст.” (2005) [2], О.Дяків “Художні особливості декоративного мистецтва Західного Поділля ХІХ – ХХ ст. (Історія, типологія, стилістичні відміни)” (2007) [23], Л.Семчук “Вишивка в народному одязі Українських Карпат ХХ століття (художні особливості)” (2009) [97] та А.Варивончик “Традиційна народна вишивка як складова українського одягу (ХХ ст.)” (2011) [11].

Безпосередньому дослідженню компонентів подільського народного костюма ХІХ – поч. ХХ ст. присвячено й окремі праці. Так, вартісною вважаємо колективну історико-етнографічну роботу “Поділля” (1994) під редакцією Л.Артюх, В.Балушка, З.Болтарович. У цьому виданні про подільський край найбільше відношення до нашої теми мають наукові статті А.Пономарьова про проблеми регіональних історико-етнографічних досліджень [90], Т.Ніколаєвої – історичні передумови формування традиційного строю Поділля [80], Т.Кари-Васильєвої – художні особливості вишивки подолян [48], М.Селівачова – орнаментальні мотиви вишивки українців Поділля [95], Г.Щербія – проблеми використання народних традицій у сучасному одязі подолян [114], Г.Горинь – подільське мистецтво художньої обробки шкіри [19] та О.Боряк – традиції ткацтва на Поділлі [6].

Цінною є також ґрунтовна праця вітчизняних науковців Є.Причепія і Т.Причепій “Вишивка Східного Поділля : Альбом” (2007) [14]. У ній подано характеристику крою натільного жіночого і чоловічого одягу, особливості технік і колористики вишивок на сорочках, структури й семантики їх узорів. Також запропоновано нову своєрідну за методологією класифікацію образів і сюжетів орнаментальних мотивів на підставі вивчення музейних експонатів Вінницької й Одеської областей та матеріалів власних польових досліджень.

Загальний аналіз процесів виникнення, формування та трансформації традиційного строю українців у цілому та усіх історико-етнографічних регіонів зокрема, в т. ч. й Поділля подано у багатьох наукових роботах. Найпершою з них в історіографії періоду незалежності стала перевидана праця видатного українського етнолога О.Воропая “Звичаї нашого народу : Етнографічний нарис” (1993) [15]. У розділі “Український народний одяг” він подав характеристику національного вбрання українців, насамперед, його матеріалу, крою, оздоблення, носіння та класифікацію складових елементів. Крім цього висвітлив традиції, що пов’язані з різноманітними предметами одіжі й дівочими, жіночими і чоловічими зачісками. Однак

регіональні риси й відміни народного костюма автор розглянув побіжно.

Наступним важливим виданням стало комплексне дослідження “Українська минувшина : Ілюстрований етнографічний довідник” (1994). Дотичними до озвученої проблеми є наступні його підрозділи: “Різновиди традиційного одягу” Т.Ніколаєвої – про особливості компонентів ансамблевого комплексу українського строю [82] та “Символіка народного костюма” Г.Щербія – про звичаї, пов’язані із традиційним убранням українців, способи їх декору та символіку їх орнаментів [112]. Але ці матеріали відображають загальнонаціональні ознаки ноші.

Цінні регіональні фактологічні джерела містить наукова робота “Буковинський традиційний одяг” (1994) [54] Я.Кожолянко. Вчена здійснила аналіз комплексу народного строю буковинців (як українців, так і молдаван), класифікувала його складові елементи, описала матеріали для їх виготовлення, різновиди їх крою, шиття, прикрашання та зодягання. Також розглянула жіночий і чоловічий костюм усіх локальних зон Буковини ХІХ – першої половини ХХ ст., в т. ч. Буковинського Поділля. Варто відзначити, що автор окремо подала оцінку дитячого одягу даної території України.

Змістовне дослідження Буковини здійснила й М.Костишена у праці “Український народний костюм Північної Буковини. Традиції і сучасність” (1996) [64]. Науковець, опираючись на масивну джерелознавчу базу, висвітлила загальнонаціональні, регіонально-локальні ознаки й відміни традиційного буковинського строю ХІХ – поч. ХХ ст. Значну увагу приділено характеристиці народної ноші українців Буковинського Поділля та популяризації народних традицій у сучасному одязі буковинців.

Особливе значення для даної теми має робота Т.Ніколаєвої “Історія українського костюма” (1996) [81] та її розширене перевидання “Український костюм. Надія на ренесанс” (2005) [83]. Вчена ґрунтовно дослідила історію появи, розвитку та сучасних змін у традиційному строї українців різноманітних соціальних прошарків. Але найбільше місце у її працях відведено класифікації одіжі ХІХ – поч. ХХ ст., аналізу матеріалу її компонентів і виокремленню регіональних ознак традиційної ноші, в т. ч. й Поділля. Причому у вбранні подолян науковець виділила три комплекси: північно-західний, східний і наддністрянський. Разом із тим автор визначила художні особливості українського костюма, зокрема, прийомів формоутворення його складових, способів нанесення й розміщення декору на них і формування їх у ансамблі. Варто зауважити на насиченості другого видання значною кількістю раритетних світлин та художніх реконструкцій.

Найбільш вартісним науковим дослідженням із питань термінології предметів національного строю вважаємо “Український народний одяг : Етнографічний словник” (1996) [71] К.Матейко. Автору вдалося зібрати й

проаналізувати великий об'єм інформації щодо загальноукраїнської, регіональної та локальної специфіки назв і трактувань матеріалів для вбрання, натільного, поясного, плечового й верхнього жіночого і чоловічого одягу, їх зачісок, головних уборів, взуття, поясів, прикрас та доповнень до одягу. Своєю працею вчена ще раз довела багатогранність українського говору в позначенні назв традиційної ноші зокрема та багатство народно-побутової лексики взагалі, а також широкі етнокультурні взаємозв'язки українців і, в тому числі подолян, із сусідніми народами й етносами.

Певну цінність складають наукові дослідження “Українській стрій” (2000, перевидання 2011) [3] М.Білан і Г.Стельмашук. У них розглянуто особливості матеріалів, народного крою, шиття, декорування та символізм народної ноші XIX – початку XX ст. в загальному. Висвітлено ансамблеві комплекси вбрання усіх етнографічних регіонів і районів України. Подано характеристику локальних відмінностей подільського костюма, проте тільки західного й східного. Важливим доповненням є опис регіональних та локальних особливостей весільного строю. Крім цього книги містять словник термінів українського строю та сучасні моделі одягу з народними мотивами.

Важливе місце в історіографії займає двотомна наукова робота “Український літопис вбрання : [Книга-альбом]. Т. 1. 11000 років до н. е. – XIII ст. н. е.” (2003) [12] та “Український літопис вбрання : [Книга-альбом]. Т. 2. XIII – початок XX ст.” (2006) [13] З.Васіної. У ній автор на масивному джерельному й фактологічному матеріалі відобразила закладення основ специфіки національної ноші, шляхи її формування у різні історичні періоди, а також трансформацію костюма до початку XX ст. У другому томі проаналізовано традиційний стрій українців у цілому й окремих регіонів, зокрема й по-біжно Західного, Східного і Центрального Поділля. Подано класифікацію одягу, розкрито різновиди крою й оздоблення його складників, формування їх у комплекси. Дослідження також насичене значною кількістю світлин убрання з церковних стародруків і літописів, світлин окремих матеріалів і компонентів костюма з музейних фондів, стародавніх світлин українських родин та власних художніх реконструкцій. Важливість видань підсилює застосування порівняльного методу викладу інформації.

Окрему вартість мають праці “Кептарі українських Карпат” (2003) [52] І.Карпинець та “Сорочка-вышиванка конец XX – начало XX вв.” (2003) [69] Л.Лиганової. Перша робота присвячена особливостям формоутворення і пошиття, способам нанесення і розміщення декору, різновидам орнаментальних мотивів і колориту оздоблення кептарів гірських районів Карпат, а також подільських кептарів Буковини. Друга – висвітлює спільні й відмінні риси натільного жіночого і чоловічого одягу Донецької області та їх чіткі класифікації, основи яких мають загальнонаціональні ознаки.

Велике значення для дисертаційної тематики складає ґрунтовна робота “Україна й українці. Галичина. Буковина. За репродукціями І.Гончара” (2007) [105]. У ній відображені регіональні ознаки різноманітних комплектуючих частин народного вбрання й існуючих способів його прикрашання двох історичних територій Галичини та Буковини (у тому числі подільської локальної зони). Багатоваріантність комплексів традиційної ноші названих країв і неповторність їх кольорового рішення й оздоблення підтверджують понад 500 оригіналів і репродукцій світлин та близько 200 особистих малюнків відомого вітчизняного етнографа Івана Гончара. Представлені матеріали широко репрезентують народну одіж як невід’ємну складову матеріальної й духовної культури українців.

Значне місце в історіографії проблеми посідає двотомне видання О.Косміної “Традиційне вбрання українців”. У першому томі досліджено український національний стрій кінця XIX – початку XX ст. етнографічних макрорегіонів Лісостепу і Степу (2008) [62], у другому – Полісся і Карпат (2010) [63]. Варто зауважити, що науковець продемонструвала багатство, розмаїття та регіональні відмінності комплексів української народної ноші на основі оригінальних зразків із приватних колекцій та багатьох музеїв України, представлених безпосередньо на працівниках цих музеїв. Роботу також доповнено невеликим словником термінів. Автор окремо подала оцінку локальних рис костюмів Буковинського, Західного й Східного Поділля. Але традиційний стрій подолян досліджений ученою лише на основі фондкових збірок музеїв Вінниці, Києва та Львова, без врахування матеріалів подільських районних і окремих обласних музеїв.

Змістовною з точки зору локальних досліджень є праця “Борщівські сорочки з колекції Віри Матковської” (2008) [9] Л.Булгакової-Ситник. Автор на основі аналізу експонатів із приватної колекції відомого тернопільського колекціонера здійснила спробу вдосконалити класифікацію жіночих і чоловічих вишиванок славетного Борщівського району Західного Поділля. По-новому було розглянуто розмаїття способів крою, технік прикрашання, розміщень вишивки, колористики й орнаментальних мотивів борщівських сорочок як кінця XIX ст. так і другої пол. XX ст. Продовженням досліджуваної тематики стало видання “Жіноча сорочка Борщівсько-Заставнівського Придністров’я” (2013, упорядники Л.Булгакова-Ситник і Т.Лозинський) [25]. Науковці, опираючись на матеріали з приватних і музейних колекцій, розкрили характерні риси й локальні відміни крою, а також технік, узорів та кольорової гами декорування жіночих святкових сорочок Борщівського району Західного Поділля й Заставнівського району Буковинського Поділля кінця XIX ст. – поч. XX ст.

Останнє видання Г.Стельмачук “Українське народне вбрання” (2013) [100] висвітлює історичний розвиток та побутування традиційного строю

українців від найдавніших часів до початку ХХ ст. Також учена без глибокої деталізації проаналізувала ансамблеві комплекси ноші усіх історико-етнографічних регіонів України, зокрема й частково Поділля.

У вивченні історії, соціально-економічних умов формування та характерних ознак народного строю подолян певну роль відіграють наукові праці: “Традиції і життєдіяльність етносу. На матеріалах святково-обрядової культури українців” (2000) [5] В.Борисенко – про звичаї, пов’язані із носінням певних видів одягу й їх етнографічний опис; “Спадщина : Історико-краєзнавчий український календар на 2004 рік” (2003) [99] В.Мельниченка – про спільні й відмінні риси деяких складових елементів національного вбрання українців різних історико-етнографічних регіонів та районів.

Детальній характеристиці народних головних уборів України та Поділля в т.ч. присвячені наукові праці Г.Стельмащук “Традиційні головні убори українців” (1993) [102] та “Українські народні головні убори” (2013, монографія) [103]. Автор дослідила історію розвитку чоловічих і жіночих головних уборів та зачісок від найдавніших часів до сучасності. Окрім цього науковець розкрила функції й значення національних головних уборів у звичаях українців, роль символів у обрядових головних уборах. А також подала класифікацію традиційних головних уборів та висвітлила їх головні

загальноукраїнські, регіональні, а подекуди і локальні схожості й відмінні.

Історія процесу виготовлення виробів із бісеру на теренах України від зародження, давньоруського періоду і до початку ХХ ст. глибоко досліджена у праці О.Федорчук “Українські народні прикраси з бісеру” (2007) [108], яка вийшла згодом після захисту нею дисертації “Народні прикраси з бісеру Західної України ХІХ – першої пол. ХХ століття (Історія, технологія, типологія, художні особливості)” (2004). Вчена проаналізувала різноманіття матеріалів, технік виконання і композиційно-художні ознаки цих оздоб, зокрема орнаментальні сюжети та колорит за регіональною приналежністю. Цінність роботи посилює запропонована автором типологія українських прикрас зі скла та бісеру ХІХ – першої пол. ХХ ст. й наявність відповідного ілюстративного фактологічного і порівняльного матеріалу.

Найширшу класифікацію традиційних прикрас українок у залежності від структури матеріалу, з якого вони виготовлені подала Г.Врочинська в своїй ґрунтовній науковій роботі “Українські народні жіночі прикраси ХІХ – поч. ХХ ст.” (2008) [16], як результат захисту дисертації “Народні жіночі прикраси на Україні ХІХ – поч. ХХ ст.” (1994). Також дослідниця розкрила історичні аспекти виникнення і розвитку виробництва прикрас у домашніх, а пізніше фабричних умовах. Крім цього проаналізувала роз-

майття технологій створення традиційних прикрас та їх характерні національні, регіональні й локальні особливості. Варто відзначити насичення праці багатими ілюстративними зображеннями з музейних і приватних колекцій України.

Аналізу виникнення, розповсюдження, класифікації та сучасним тенденціям у розвитку виробництва одного з поширених типів народних жіночих оздоб присвячена праця “Українські дукачі” краєзнавця М.Самкова (2013) [92]. У ній автор коротко описує дукачі і дукачі характерні й для українських подолян у XIX – на початку XX ст.

Витоки та розвиток подільських ремесел і промислів, пов’язаних із виробництвом матеріалів для вбрання чи окремих предметів народної ноші та їх декорування частково висвітлені у збірнику матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції “Подільське традиційне ткацтво” (2009) [86]. У своїх статтях дослідники торкаються питань виготовлення домотканих тканин, способів їх прикрашання й застосування. Змістовна інформація про народну тканину як елемент традиційної культури українців міститься в роботі Є.Шевченка “Українська народна тканина. Словник” (2000) [110]. Автор розкрив особливості народної термінології українців щодо сировини, тканини, барвників, ткацьких і вишивальних технік, оздоблювальних елементів. Цінність обох видань посилюють методологічні аспекти й підходи, котрі використані у вивченні означеної проблематики.

Суттєвим внеском у процес пізнання регіонально-локальних ознак мистецтва створення традиційного строю стали праці подільських науковців В.Косаківського “Ремесла, промисли та народні майстри” [60] й “Термінологічний словник та словник імен” [61] і Л.Пономар “Традиційний одяг (кінець XIX – середина XX ст.)” [89] у дослідженні “Одвічна Русава (етнографія та фольклор с. Стіна на Поділлі)” (2003) під редакцією В.Косаківського і Т.Цвігун. Ця книга є результатом Всеукраїнської фольклорно-етнографічної експедиції, проведеної в липні-серпні 2000 р. ученими з Вінниці й Києва та фольклорної експедиції К.Смаля. Наслідком наступних п’яти наукових експедицій 2006-2007 рр. дослідниками знову ж таки Вінниці й Києва стала колективна робота “Легенди з-над сивого Бужка: природа, археологія, історія, етнографія та фольклор сіл Митинці, Хотьківці, Вереміївка і Заруддя Красилівського р-ну на Хмельниччині” (2010) за редакції В.Косаківського, А.Гудзевича, З.Гудченко, С.Гусева та ін. Видання містить цікаві, на наш погляд, розвідки В.Косаківського “Ремесла, промисли та народні майстри” [59] та Л.Пономар “Народний одяг” [88], що значно розширюють діапазон знань про локальні особливості одіжі подолян.

Художньо-стильові особливості комплексів національної ноші українців Поділля, а також орнаментика й колористика подільської вишивки в за-

гальному розкритті у краєзнавчих роботах Г.Медведчук “Краса подільської народної вишивки” (1993) [73] та “Берегиня скарбів народних...” (2010, 2013) [72; 74]. У першому дослідженні автор подала короткий аналіз поширених на Поділлі технік вишивання, їх кольорової гами й орнаментальних мотивів на основі матеріалів Хмельницького обласного краєзнавчого музею, Державного історико-культурного заповідника “Межибіж” та матеріалів, зібраних власноруч під час експедицій у деяких селах Вінницької і Хмельницької областей. Друге видання містить декілька аналітичних статей, присвячених характеристиці регіональних і локальних рис народного костюма переважно Західного й Східного Поділля та використання в сучасному жіночому одязі предметів традиційного вбрання.

З метою глибокого історичного вивчення й порівняльної оцінки усіх складових декору національної ноші і, насамперед, вишивки як художнього явища використано теоретичний та практичний досвід досліджень різноманітних сфер традиційно-побутової культури українського народу, зокрема, наступних ґрунтовних праць про: “Історія декоративно-прикладного мистецтва України (13–18 ст.)” (1992) [104] О.Тищенко – мистецтво вишивки в загальних аспектах; “Українська народна вишивка” (1996) [49] Т.Кари-Васильєвої й А.Заволокіної – особливості традиційної вишивки, її місцеві характеристики різних областей, головні техніки шиття; “Мистецтво української вишивки : Техніка і технологія” (1996) [65] О.Кулинич-Стахурської – науково-дослідницьку роботу з відновлення давно забутих швів української народної вишивки; “Технологія вишивки” (1997) [91] В.Радкевич і Г.Пашенко – розмаїття технік української вишивки та їх класифікацію; “Українська вишивка” (2002) [50] Т.Кари-Васильєвої й А.Чорноморець – історію самотньої української вишивки від Х до ХХ ст., її локальні особливості та відміни, основні техніки, колористику й характерні взори; “Народне мистецтво України на межі тисячоліть” (2007) [84] Л.Орел і Л.Стогній – трансформацію мистецтва вишивки, її технік та орнаментів у сучасному періоді; “Історія української вишивки. З англ. перекладом. History of Ukrainian embroideri” (2008) [46] Т.Кари-Васильєвої – зародження й еволюцію мистецтва вишивки, її загальнонаціональні, регіональні та локальні характерні риси і відмінності в усіх аспектах; “Українська вишивка” (2009) [76] С.Нечипоренка – особливості технік, кольорової гами й орнаментальних мотивів вишивки українців різноманітних етнографічних регіонів і районів; “Історія декоративного мистецтва України : У 5 т. Т. 3” (2009) [44] та “Історія декоративного мистецтва України : У 5 т. Т. 4” (2011) [45] за редакції Г.Скрипник – досягнення українського народного, професійного, промислового й церковного декоративного мистецтва ХІХ і ХХ ст., а також, зокрема, художні особливості вбрання, вибійки, вишивки, пле-

тення з рослинних матеріалів, ткацтва та творчість народних майстрів провідних осередків різних регіонів України.

Інші сучасні наукові дослідження містять інформацію щодо семантики архаїчних символів і сюжетів орнаментів народної вишивки України, в т. ч. Поділля, та їх філософські, художні, міфологічно-релігійні, побутові сутність і значення. Дотичними до означеної проблематики є роботи: М.Селівачова “Лексикон української орнаментики (іконографія, номінація, стилістика, типологія)” (2005) [94], А.Кульчицької “Орнамент трипільської культури : українська вишивка ХХ ст.” (1995) [66], “Словник символів культури України” (2005) за редакцією В.Коцура, О.Потапенка, М.Дмитренко, В.Куйбіди [98], А.Гурської “Мова та граматики українського орнаменту” (2003) [21], К.Сусак і Н.Стеф’юк “Українське народне вишивання” (2006) [106] та М.Чумарної “Вишивання долі : символіка і техніки шитва” (2009) [109]. У працях проводяться паралелі із символічними системами інших народів, показано функціонування українських символів у язичництві, християнстві, фольклорі та художній літературі.

Проблема дослідження подільської народної носії у контексті української частково розкрита і в закордонних виданнях. Так у Канаді та США побачила світ ґрунтовна колективна робота “Український народний одяг” (1992) [107]. Аналіз ансамблевих комплексів убрання етнографічних регіонів України, в тому числі й побіжно субрегіонів Західного, Наддністрянського та Східного Поділля провела дослідниця Л.Бурачинська. Оцінку історіографії окресленої проблеми подав П.Одарченко, а різновидів хустин та історію вишивки – М.Стахів. Характеристику вибійки і словник народних термінів презентувала Р.Захарчук-Чугай. Історичний розвиток народної вишивки українців очима австралійської діаспори відображений у дослідженні “Українські вишивки” (1990) [67] М.Куценко.

Висвітленню народних композиційних методів створення комплексів подільського традиційного строю присвятили свої науково-популярні статті: Т.Гончарук і Л.Дяк [41, с. 127], М.Гордійчук [18], Л.Іваневич [31; 37; 38; 39; 40; 41], Я.Кожолянко [55], Є.Косаківська [56], В.Косаківський [58], В.Ластюк і Ю.Чеботар [68], Т.Марченко і Г.Савка [39, с. 1072].

Характеристику способів крою, шиття і декорування натільного одягу українців у цілому й подолян різних локальних зон, зокрема, розкрили у своїх наукових статтях: Л.Булгакова і Н.Николин [39, с. 1071-1072], Л.Іваневич [30; 36; 42] та Ж.Карбовська [51]. Аналіз особливостей плечового і поясного одягу українців Поділля подали у своїх статтях Л.Булгакова [7] та І.Свйонтек [93]; верхнього вбрання – Л.Булгакова [8] і С.Єсюнін [24]; головних уборів – Л.Гальчевська [43, с. 141], Г.Кожолянко [32, с. 195], Л.Іваневич [43] та М.Юкальчук [116]; прикрас – М.Дмитрієнко [22]; взуття, поясів і доповнень до одягу – Н.Баранська і Г.Кожолянко [32, с. 195] та

Л.Іваневич [32]. Інформацію про виготовлення матеріалів для різних складових компонентів носії подолян відобразили Н.Зозуля [28], Л.Іваневич [33] і Т.Пірус [85].

Безпосередньому дослідженню подільської народної вишивки присвятили свої роботи: І.Батирева, Л.Булгакова, О.Ільїнська й А.Пісклова, Є.Причепій, П.Синьогірний, М.Шот [35, с. 206-207], Т.Зузяк [29] і Л.Іваневич [34; 35]. Головні тенденції сучасної інтерпретації традиційного подільського вбрання висвітлили у статтях І.Грицюк [20] та Г.Щербій [113].

Історіографічний аналіз монографій, дисертацій, наукових праць, закордонних видань та науково-популярних статей про народний стрій подільських українців, засвідчує, що розглядувана тема розкрита не в повній мірі. Значна кількість матеріалів потребує детальної систематизації, оцінки та глибокого наукового переосмислення. Не викликає сумніву необхідність і доцільність вивчення поставленої проблеми, створення узагальненої характеристики розвитку художньо-стильових особливостей традиційної носії подолян та її сучасної інтерпретації. Тому нами проводиться дисертаційне дослідження з метою повернення історичній науці надбань українців Буковинського, Західного, Східного та Центрального Поділля у галузі мистецтва виготовлення й оздоблення народного вбрання та поєднання його в самобутні й оригінальні ансамблеві комплекси.

Джерела та література:

1. Антонович Є., Захарчук-Чугай Р., Станкевич М. Декоративно-прикладне мистецтво / Є. Антонович, Р. Захарчук-Чугай, М. Станкевич. — Л. : Світ, 1993. — 272 с.
2. Батирева І. М. Традиційна культура Поділля у дослідженнях другої половини ХІХ – початку ХХ ст. : Дис. канд. іст. н. : 07.00.05 / І. М. Батирева ; Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 2006. — 249 с.
3. Білан М. С., Стельмащук Г. Г. Українській стрій / М. С. Білан, Г. Г. Стельмащук. — Львів : Фенікс, 2000. — 328 с. : іл.
4. Бойчук Б. В. Народне декоративне мистецтво Покуття ХІХ – ХХ ст. (Історія. Типологія. Художні особливості) : автореф. дис. канд. мистецтвознав. : 17.00.06 / Б. В. Бойчук ; Львів. акад. мистецтв. — Л., 2000. — 17 с.
5. Борисенко В. К. Традиції і життєдіяльність етносу. На матеріалах святково-обрядової культури українців / В. К. Борисенко. — К., 2000. — 191 с.
6. Боряк О. Ткацтво / О. Боряк // Поділля. [Під ред. Артюх Л. Ф., Балушка В. Г., Болтарович З. Є. та ін.]. — К. : Видав-во НКЦ “Доля”, 1994. — С. 484–497.
7. Булгакова Л. Особливості хутряних безрукавок Поділля / Л. Булгакова // *Наук. записки*. — Тернопіль, 1997. — Ч. 2. — С. 310–321.
8. Булгакова Л. Традиційний хутряний одяг Борщівщини / Л. Булгакова // *Літопис Борщівщини : науково-краєзнавчий збірник*. — Вип. 8. — Борщів, 1996. — С. 54–57.

9. Булгакова-Ситник Л. Борщівські сорочки з колекції Віри Матковської / Л. Булгакова-Ситник. НАНУ. Ін-т народознавства. — Львів : Укрпол, 2008. — 255 с. : іл.

10. Булгакова-Ситник Л. Подільська народна вишивка : Етногр. аспект / Л. Булгакова-Ситник. [Ред. О. М. Козакевич]. — Львів : Ін-т народознавства НАНУ, 2005. — 328 с.

11. Варивончик А. В. Традиційна народна вишивка як складова українського одягу (XX ст.) : Автореф. дис. канд. мистецтвознав. : 26.00.01 / А. В. Варивончик ; Київ. нац. ун-т культури і мистецтв. — К., 2011. — 16 с.

12. Васіна З. О. Український літопис вбрання : [Книга-альбом]. Т. 1. 11000 років до н. е. – XIII ст. н. е. : Наук.-худож. реконструкції. Текстівки, рез. англ., рос. / З. О. Васіна. — К. : “Мистецтво”, 2003. — 448 с. : іл.

13. Васіна З. О. Український літопис вбрання : [Книга-альбом]. Т. 2. XIII – початок XX ст. : Наук.-худож. реконструкції. Текстівки, рез. англ., рос. / З. О. Васіна. — К. : “Мистецтво”, 2006. — 448 с. : іл.

14. Вишивка Східного Поділля : Альбом / [П 77 Автори : Є. М. Причепій, Т. І. Причепій, керівник проекту : Л. П. Лихач]. — К. : Родовід, 2007. — 344 с. : іл.

15. Воропай О. Звичаї нашого народу : Етнографічний нарис / О. Воропай. [Перевидання 1966 р. (Мюнхен)]. — К. : Акціонерне видавничо-поліграфічне тов-во “Оберіг”, 1993. — 592 с.

16. Врочинська Г. Українські народні жіночі прикраси XIX – поч. XX ст. / Г. Врочинська. [Вид. 2-е, допов.]. — К. : Родовід, 2008. — 230 с. : кольор. іл.

17. Гаврилюк Е. Рослинна символіка в контексті української календарної обрядовості : проблема семантико-функціонального аспекту : дис. канд. філол. н. : 10.01.07 / Е. Гаврилюк ; Київський націонал. ун-т ім. Т. Шевченка. — Л., 1999. — 188 с.

18. Гордійчук М. Буковинський традиційний костюм (кінець XIX – перша пол. XX ст.) / М. Гордійчук // Матеріали V Буковинської Міжн. істор.-краєзнав. конф-ції, присвяченої 130-річчю Чернівецького нац. ун-ту ім. Ю. Федьковича. — Чернівці, 2005. — С. 160–164.

19. Горинь Г. Художня обробка шкіри / Г. Горинь // Поділля. [Під ред. Артюх Л. Ф., Балушка В. Г., Болтарович З. Є. та ін.]. — К. : Видав-во НКЦ “Доля”, 1994. — С. 430-434.

20. Грицюк І. Національні риси носі подільян у сучасному художньому трикотажі / І. Грицюк // Культура Поділля : історія і сучасність. Матеріали другої наук.-практ. конф-ції, присвяченої 500-річчю м. Хмельницького. — Хмельницький : Вид-во “Поділля”, 1993. — С. 154–156.

21. Гурська А. Мова та граматика українського орнаменту: Навч. посіб. для студентів вищ. навч. закл. / А. Гурська. — К. : Альтернатива, 2003. — 144 с.

22. Дмитрієнко М. Дивовижний світ червоних коралів. Добре намисто у спадщину / М. Дмитрієнко // Подільська старовина : Зб. наук. праць / [від. ред. В. А. Косаківський]. — Вінниця, 1993. — С. 419–422.

23. Дяків О. В. Художні особливості декоративного мистецтва Західного Поділля XIX – XX ст. (Історія, типологія, стилістичні відміни) : автореф. дис. канд. мистецтвознав. : 17.00.06 / О. В. Дяків ; Львів. нац. акад. мистецтв. — Л., 2007. — 18 с.

24. Єсюнін С. Зимовий одяг подолян / С. Єсюнін // Краєвид. — 2011. — Вип. 1. — 13.01. — С. 1;

25. Жіноча сорочка Борщівсько-Заставнівського Придністров'я. Альбом / [Упор. Л. Булгакова-Ситник, Т. Лозинський]. — Л. : Ін-т колекціонерства українських мистецьких пам'яток при НТШ, 2013. — 336 с. — (Серія “Українське народне мист-во”).

26. Захарчук-Чугай Р. Народна вишивка Західної України XIX – XX ст. : (проблеми, традиції) : дис. д-ра мистецтвознавства : 17.00.06 / Р. Захарчук-Чугай ; НАН України. Ін-т народознавства. — Л., 1995. — 397 с.

27. Захарчук-Чугай Р. Українська вишивка : Альбом / Р. Захарчук-Чугай. — Львів : Аверс, 2008. — 72 с.

28. Зозуля Н. Виготовлення полотна в селі Кирнасівка на Вінниччині (за творами самодіяльного художника Івана Коваля та листами до автора) / Н. Зозуля // Народна творчість та етнографія (далі — НТЕ). — 2007. — № 6. — С. 62–65.

29. Зузяк Т. Особливості народної вишивки подільських сорочок кінця XIX – поч. XX ст. / Т. Зузяк // МІСТ (мистецтво, історія, сучасність, теорія) : Зб. наук. пр. з мистецтвознавства і культурології. Ін-т проблем сучасного мис-ва АМУ. / [Редкол. : В. Сидоренко (гол.) та ін.]. — К. : Інтертехнологія, 2009. — № 6. — С. 108–117.

30. Іваневич Л. До особливостей класифікації жіночого натільного одягу українців Поділля / Л. Іваневич // Народна творчість та етнологія : № 3 / [голов. ред. Г. Скрипник] ; НАНУ, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. — К., 2013. — С. 91–98.

31. Іваневич Л. Історико-географічні та історико-етнографічні межі дослідження народного вбрання українців Поділля / Л. Іваневич // Народна творчість та етнологія : № 5 / [голов. ред. Г. Скрипник] ; НАНУ, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. — К., 2013. — С. 88–100.

32. Іваневич Л.А. Локальні аспекти класифікації традиційних взуття, поясів і доповнень до одягу українців Поділля / Л. Іваневич // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Вип. 23. Серія : Історія : Збірник наукових праць / [за заг. ред. проф. О.А. Мельничука]. — Вінниця : ДП «Державна картографічна фабрика», 2015. — С. 189–196.

33. Іваневич Л. Матеріали для виготовлення й декорування народного вбрання українців Поділля : класифікація та особливості / Л. Іваневич // Народна творчість та етнологія : № 5 / [голов. ред. Г. Скрипник] ; НАНУ, ІМФЕ ім. М.Т. Рильського. — К., 2014. — С. 42–54.

34. Іваневич Л. Народна вишивка українців Поділля в листах Ю. Александровича / Л. Іваневич // Наук. записки Вінницького державного педагогічного. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Вип. 19. Серія : Історія : Зб. наук. праць / [за заг. ред. проф. П. С. Григорчука]. — Вінниця, 2011. — С. 283–286.

35. Іваневич Л. Народна вишивка українців Поділля : наукова розробка проблеми / Л. Іваневич // Питання історії України. Зб. наук. праць. Т. 13. — Чернівці : Технодрук, 2010. — С. 201–207.

36. Іваневич Л. Натільний одяг українців Східного Поділля : особливості класифікації / Л. Іваневич // Матеріали Першої Шаргородської наук. історико-краєзнав. конф-ції. 17-18 жовтня 2014 р., м. Шаргород Вінницької області / [ред. колегія : С. Д. Гальчак (голова), Ю.А. Зінко (співголова), А.В. Войнаровський (відп. секретар) та ін.]. — Вінниця : ПП Балюк І.Б., 2014. — С. 242–248.

37. Іваневич Л. Наукова розробка проблеми дослідження традиційного народного одягу українців Поділля (20 – 80-ті рр. ХХ ст.) / Л. Іваневич // Освіта, наука і культура на Поділлі. Зб. наук. праць. — Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2012. — Т. 19 : 130-річчю від дня народження Івана Огієнка присвячується. — С. 366–380.

38. Іваневич Л. Особливості класифікації складових народного костюма українців Поділля ХІХ – поч. ХХ ст. / Л. Іваневич // Освіта, наука і культура на Поділлі. Зб. наук. праць. — Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2013. — Т. 20. — С. 489–501.

39. Іваневич Л. Традиційне вбрання українців Західного Поділля : особливості класифікації / Л. Іваневич // Народознавчі зошити. — Львів, 2014. — № 5 (119). — С. 1062–1072.

40. Іваневич Л. Традиційне народне вбрання українців Поділля у працях подільських істориків та етнографів ХІХ – першої пол. ХХ ст. / Л. Іваневич // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта : наук. зб. : серія історична та філологічна / [редкол. : О. М. Завальнюк (гол. ред.), Є. І. Сохацька (відп. ред.) та ін.]. — Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2012. — Вип. ІХ. — С. 28–34.

41. Іваневич Л. Узагальнена типологія традиційного комплексу вбрання українців Східного Поділля ХІХ – поч. ХХ ст. / Л. Іваневич // Наук. записки Вінницького державного педагогічного ун-ту ім. М. Коцюбинського. Вип. 22. Серія : Історія : Зб. наук. праць / [за заг. ред. проф. О.А. Мельничука]. — Вінниця : ДП «Держ. картографічна фабрика», 2014. — С. 123–129.

42. Іваневич Л. Українська народна сорочка в Українському музеї в Нью-Йорку / Л. Іваневич // Наук. вісник “Межибіж” : Матеріали Шостої наук.-краєзнав. конф-ції “Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України” / [під ред. О. Г. Погорільця, Л. В. Баженова, А. М. Трембіцького та ін.]. — Меджибіж—Хмельницький : ПП Мельник А. А., 2012. — Ч. 1. — С. 104–108.

43. Іваневич Л. Характерні особливості класифікації головних уборів українців Поділля ХІХ – першої пол. ХХ ст. / Л. Іваневич // Матеріали ХХV Всеукраїнської наук. історико-краєзнавчої конф-ції : Вінниччина : минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. — Вінниця, 2013. — С. 129–141.

44. Історія декоративного мистецтва України : У 5 т. / [голов. ред. Г. Скрипник ; наук. ред. Т. Кара-Васильєва]. НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. — К., 2009. — Т. 3. — 516 с.

45. Історія декоративного мистецтва України : У 5 т. / [голов. ред. Г. Скрипник]. НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. — К., 2011. — Т. 4. — 512 с. : ілюстр. — 178 с.

46. Історія української вишивки. З англ. перекладом. History of Ukrainian embroidery / Т. Кара-Васильєва. — К. : Мистецтво, 2008. — 463 с. : іл.

47. Кара-Васильєва Т. Вишивка / Т. Кара-Васильєва // Українці : Історико-етнограф. монографія у двох книгах. Книга 2. — Опішне : Українське Народознавство, 1999. — С. 223-258 : іл.

48. Кара-Васильєва Т. Художні особливості вишивки / Т. Кара-Васильєва // Поділля. [Під ред. Артюх Л. Ф., Балушка В. Г., Болтарович З. Є. та ін.]. — К. : Видав-во НКЦ “Доля”, 1994. — С. 404–413.

49. Кара-Васильєва Т., Заволокіна А. Українська народна вишивка / Т. Кара-Васильєва, А. Заволокіна. — К. : “Либідь”, 1996. — 96 с. : іл.

50. Кара-Васильєва Т., Чорноморець А. Українська вишивка / Т. Кара-Васильєва, А. Чорноморець. — К. : Либідь, 2002. — 160 с. : іл.

51. Карбовська Ж. Жіночі сорочки кінця XIX – поч. XX ст. у колекції Кам’янець-Подільського державного історичного музею-заповідника / Ж. Карбовська // Проблеми етнології, фольклористики, мистецтва Поділля та Південно-Східної Волині : історія і сучасність : Наук. зб. — Кам’янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2002. — С. 127–132.

52. Карпинець І. Кептарі українських Карпат / І. Карпинець. — Львів : Вид. дім “Панорама”, 2003. — 55 с. : іл.

53. Кожоляно Г. Етнографія Буковини. Монографія / Г. Кожоляно. — Чернівці : Золоті литаври, 1999. — Т. 1. — 384 с. : іл.

54. Кожоляно Я. Буковинський традиційний одяг / Я. Кожоляно. — Чернівці—Саскатун, 1994. — 262 с. : іл.

55. Кожоляно Я. Традиційний народний одяг Поділля XVII – початку XX ст. / Я. Кожоляно // Тези доповідей наук. конф-ції “Музей і Поділля”, присвяченої 100-річчю від дня заснування Кам’янець-Подільського держав. істор. музею-заповідника. — Кам’янець-Подільський, 1990. — С. 64–66.

56. Косаківська Є. М. Народний одяг в колекціях Вінницьких музеїв / Є. М. Косаківська // Режим доступу : <http://www.info-library.com.ua/books-text-11178.html>.

57. Косаківський В. Етнокультурна характеристика населення містечка Чечельника в історичному розвитку (XIX – початок XXI століття) : автореф. дис. канд. іст. н. : 07.00.05 / В. Косаківський ; НАН України. Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського. — К., 2013. — 20 с.

58. Косаківський В. Народний одяг жителів містечка Чечельник на Східному Поділлі / В. Косаківський // Проблеми етнології, фольклористики, мистецтва Поділля та Південно-Східної Волині : історія і сучасність : Наук. зб. — Кам’янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2002. — С. 133–141.

59. Косаківський В. Ремесла, промисли та народні майстри / В. Косаківський // Легенди з-над сивого Бужка : природа, археологія, історія, етнографія та фольклор сіл Митинці, Хотьківці, Вереміївка і Заруддя Красилівського р-ну на Хмельниччині / [ред. В. А. Косаківський, А. В. Гудзевич, З. С. Гудченко, С. О. Гусєв та ін.]. — К. : Майстерня книги, 2010. — С. 209–248.

60. Косаківський В. Ремесла, промисли та народні майстри / В. Косаківський // Одвічна Русава (етнографія та фольклор с. Стіна на Поділлі) / [наук. ред. В. А. Косаківський, відповід. ред. Т. О. Цвігун]. — Вінниця : Вінницький обл. центр народної творчості, 2003. — С. 39–53.

61. Косаківський В. Термінологічний словник та словник імен / В. Косаківський // Одвічна Русава (етнографія та фольклор с. Стіна на Поділлі) / [наук. ред. В. А. Косаківський, відповід. ред. Т. О. Цвігун].— Вінниця : Вінницький обл. центр народної творчості, 2003. — С. 119–126.
62. Косміна О. Традиційне вбрання українців / О. Косміна. — К. : Балтія-Друк, 2008. — Т. I. Лісостеп. — 160 с. : іл. Рез. англ.
63. Косміна О. Традиційне вбрання українців / О. Косміна. — К. : Балтія-Друк, 2011. — Т. II. Полісся. Карпати. — 160 с. : іл. Рез. англ.
64. Костишена М. Український народний костюм Північної Буковини. Традиції і сучасність / М. Костишена. — Чернівці : Рута, 1996. — 190 с.
65. Кулинич-Стахурська О. Мистецтво української вишивки : Техніка і технологія / О. Кулинич-Стахурська. — Львів : Місіонер, 1996. — 176 с. : іл.
66. Кульчицька А. Я. Орнамент трипільської культури : українська вишивка ХХ ст. / А. Я. Кульчицька. — Л. : Б. в., 1995. — 71 с. : іл.
67. Куценко М. Українські вишивки / М. Куценко. — Австралія, 1990. — 126 с.
68. Ластюк В., Чеботар Ю. Одяг селян с. Погорілівка в кінці ХІХ – І половині ХХ ст. / Віталій Ластюк, Юлія Чеботар // Матеріали V Буковинської Міжн. істор.-краєзнав. конф-ції, присвяченої 130-річчю Чернівецького нац. ун-ту ім. Ю. Федьковича. — Чернівці, 2005. — С. 164–166.
69. Лыганова Л. А. Сорочка-вышиванка конец ХХ – начало ХХ вв. / Л. А. Лыганова. — Донецк : ДОКМ, 2003. — 76 с. : ил.
70. Малина В. Народне мистецтво півдня України. Кінець ХІХ – поч. ХХ ст. : На матеріалах Миколаївської, Одеської, Херсонської областей : дис. канд. мистецтвознав. : 17.00.06 / В. Малина ; Львівська академія мистецтв. — Л., 1999. — 174 с.
71. Матейко К. Український народний одяг : Етнографічний словник / К. Матейко. — К. : Наукова думка, 1996. — 112 с.
72. Медведчук Г. Використання в сучасному жіночому одязі елементів традиційного вбрання / Г. Медведчук // Берегиня скарбів народних... Вид. 2-е, випр. і доп. У 2-х кн. / [Упоряд. А. М. Трембіцький]. — Хмельницький : ІРД, 2013. — Кн. 1. — С. 448–458.
73. Медведчук Г. Краса подільської народної вишивки / Г. Медведчук. — Хмельницький : Видавництво “Поділля”, 1993. — 32 с.
74. Медведчук Г. Український народний одяг подільських селян ХVІІ – І пол. ХХ ст. / Г. Медведчук // Берегиня скарбів народних... / [Упоряд. А. М. Трембіцький, О. Г. Погорілець]. — Хмельницький—Меджибіж : ПП Мельник А. А., 2010. — С. 142-158.
75. Мельничук Л. Гончарство Поділля в системі етнокультури українців (друга половина ХІХ – ХХ ст.) : Дис. д-ра. іст. н. : 07.00.05 / Л. Мельничук ; Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 2004. — 431 с.
76. Нечипоренко С. Українська вишивка / С. Нечипоренко. — К., 2009. — 100 с.
77. Никорак О. Українська народна тканина ХІХ – ХХ ст. Типологія, локалізація, художні особливості. Ч. 1. Інтер'єрні тканини (за матеріалами західних областей України) / О. Никорак. — Львів, 2004. — 583 с. : іл.

78. Нікіщенко Ю. Орнамент як джерело дослідження етнічної культури України (на матеріалах XIX – початку XX ст.) : Дис. канд. іст. н. : 17.00.01 / Ю. Нікіщенко ; Націон-й ун-т “Києво-Могилянська академія”. — К., 2004. — 206 с.

79. Николаєва Т. Вбрання / Т. Николаєва // Українці : Історико-етнограф. монографія у двох книгах. Книга 2. — Опішне : Українське Народознавство, 1999. — С. 75–98 : іл.

80. Николаєва Т. Історичні передумови формування традиційного одягу Поділля / Т. Николаєва // Поділля. [Під ред. Артюх Л. Ф., Балушка В. Г., Болтарович З. Є. та ін.]. — К. : Видав-во НКЦ “Доля”, 1994. — С. 260–276.

81. Николаєва Т. Історія українського костюма / Т. Николаєва. [Іл. З. Васіної, Л. Міненко, Т. Николаєвої, О. Слінчак, М. Старовойт]. — К. : Либідь, 1996. — 176 с. : іл.

82. Николаєва Т. Різновиди традиційного одягу / Т. Николаєва // Українська минувшина : Ілюстрований етнограф. довідник / [ред. А. П. Пономарьов, Л. Ф. Фартух, Т. В. Косміна та ін.]. — К. : Либідь, 1993. — С. 110–132.

83. Николаєва Т. Український костюм. Надія на ренесанс / Т. Николаєва. — К. : Дніпро, 2005. — 320 с. : іл.

84. Орел Л., Стогній Л. Народне мистецтво України на межі тисячоліть / Л. Орел, Л. Стогній. — К. : “Автоексперт”, 2007. — 359 с.

85. Пірус Т. Традиційне ткацтво с. Рахни-Лісові (Шаргородський район Вінницької області) / Т. Пірус // Подільське традиційне ткацтво : матеріали Всеукраїнської науково-практич. конф., м. Вінниця, 30 вересня — 1 жовтня 2008 р. / [Ред. кол. : Т. О. Цвігун, В. А. Косаківський (наук. ред.), О. І. Назарець]. — Вінниця : НОВА КНИГА, 2009. — С. 97–102.

86. Подільське традиційне ткацтво : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф-ції, м. Вінниця, 30 вересня — 1 жовтня 2008 р. / [Ред. кол. : Т. О. Цвігун, В. А. Косаківський (наук. ред.), О. І. Назарець]. — Вінниця : НОВА КНИГА, 2009. — 152 с. : іл., 16 с. кол. іл.

87. Пономар Л. Г. Народний одяг Західноукраїнського Полісся кінця XIX – початку XX ст. (Комплексне дослідження реалій та термінів за матеріалами картографування) : автореф. дис. канд. іст. н. : 07.00.05 / Л. Г. Пономар ; НАНУ. Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського. — К., 2000. — 19 с.

88. Пономар Л. Народний одяг / Л. Пономар // Легенди з-над сивого Бужка : природа, археологія, історія, етнографія та фольклор сіл Митинці, Хотьківці, Вереміївка і Заруддя Красилівського р-ну на Хмельниччині / [ред. В. А. Косаківський, А. В. Гудзевич, З. С. Гудченко, С. О. Гусев та ін.]. — К. : Майстерня книги, 2010. — С. 253–264.

89. Пономар Л. Традиційний одяг (кінець XIX – середина XX ст.) / Л. Пономар // Одвічна Русава (етнографія та фольклор с. Стіна на Поділлі) / [наук. ред. В. А. Косаківський, відповід. ред. Т. О. Цвігун]. — Вінниця : Вінницький обл. центр народної творчості, 2003. — С. 63–80.

90. Пономарьов А. До проблеми регіональних історико-етнографічних досліджень / А. Пономарьов // Поділля. [Під ред. Артюх Л. Ф., Балушка В. Г., Болтарович З. Є. та ін.]. — К. : Видав-во НКЦ “Доля”, 1994. — С. 5–13.

91. Радкевич В. О., Пащенко Г. М. Технологія вишивки / В. О. Радкевич, Г. М. Пащенко. — К. : Вища школа, 1997. — 299 с. : іл.
92. Самков О. Українські дукачі / О. Самков. — Черкаси : Вид. ТОВ “За-друга”, 2013. — 134 с. : іл.
93. Свйонтек І. Покутські рукав'янки / І. Свйонтек // Народне мистецтво. — К., 2003. — № 3-4. — С. 55–57.
94. Селівачов М. Лексикон української орнаментики (іконографія, номінація, стилістика, типологія) / М. Селівачов. — К. : Редакція вісника “Ант”; Ніжин : ТОВ “Видавництво «Аспект-Поліграф»”, 2005. — 400 с. : іл.
95. Селівачов М. Орнаментика / М. Селівачов // Поділля. [Під ред. Артюх Л. Ф., Балушка В. Г., Болтарович З. Є. та ін.]. — К. : Видав-во НКЦ “Доля”, 1994. — С. 465–484.
96. Селівачов М. Українська народна орнаментика XIX – XX ст. : Автореф. дис. д-ра мистецтвознав. : 17.00.06 / М. Селівачов ; НАНУ. Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського. — К., 1996. — 44 с.
97. Семчук Л. Я. Вишивка в народному одязі Українських Карпат ХХ століття (художні особливості) : автореф. дис. канд. мистецтвознав. : 17.00.06 / Л. Я. Семчук ; Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника. — Івано-Франківськ, 2009. — 16 с.
98. Словник символів культури України / [ред. В. П. Коцур, О. І. Потапенко, М. К. Дмитренко, В. В. Куйбіда]. — 3-е вид. — К. : Міленіум, 2005. — 352 с.
99. Спадщина : Історико-краєзнавчий український календар на 2004 рік / [автор-упорядник В. М. Мельниченко ; під ред. В. І. Гука ; художник М. О. Кокора]. — Черкаси : “Монограф”, Київ : “Новий друк”, 2003. — 384 с. : іл. — (Серія : “Календар — XXI”).
100. Стельмашук Г. Г. Українське народне вбрання / Г. Г. Стельмашук. — Львів : Апріорі, 2013. — 256 с. : іл.
101. Стельмашук Г. Давнє вбрання на Волині : Етнографічно-мистецтвознавче дослідження. Монографія / Г. Стельмашук. — Луцьк : Волин. обл. друк-ня, 2006. — 280 с.
102. Стельмашук Г. Традиційні головні убори українців / Г. Стельмашук. НАН України. Інститут народознавства. — К. : Наукова думка, 1993. — 240 с.
103. Стельмашук Г. Українські народні головні убори / Г. Стельмашук. — Львів : Апріорі, 2013. — 276 с.
104. Тищенко О. Історія декоративно-прикладного мистецтва України (13–18 ст.) / О. Тищенко. — К. : “Либідь”, 1992. — 192 с.
105. Україна й українці. Галичина. Буковина. За репродукціями Івана Гончара. [Текст] / І. Гончар. — К. : УЦНК “Музей І. Гончара”, ПФ “Оранта”, 2007 — 304 с.
106. Українське народне вишивання. Техніки, методологія, методика. Навч. посіб. / К. Сусак, Н. Стеф'юк. — К. : Вид-во “Науковий світ”, 2006. — 281 с.
107. Український народний одяг (укр. і англ. мовами). — Торонто — Філадельфія, 1992. — 311 с.

108. Федорчук О. Українські народні прикраси з бісеру / О. Федорчук. — Львів : Свічадо, 2007. — 119 с. : іл.
109. Чумарна М. Вишивання долі : символіка і техніки шитва / М. Чумарна. — Л. : Апріорі, 2009. — 87 с. : іл.
110. Шевченко Є. Українська народна тканина. Словник / Є. Шевченко. — К. : “Артанія”, 1999. — 410 с. : іл.
111. Шевченко І. Колір як естетичний феномен : дис. канд. філософ. н. : 09.00.08 / І. Шевченко ; Київ. нац. техніч-й ун-т будів-ва і архітек-ри. — К., 2000. — 162 с.
112. Щербій Г. Символіка народного костюма / Г. Щербій // Українська минувшина : Ілюстрований етнограф. довідник / [ред. А. П. Пономарьов, Л. Ф. Фартух, Т. В. Косміна та ін.]. — К. : Либідь, 1993. — С. 133–138.
113. Щербій Г. Стійкість функціонування традицій в сучасному одязі українців Поділля / Г. Щербій // “Проблеми етнографії, фольклору і соціальної географії Поділля”. Наук. зб. — Кам’янець-Подільський, 1992. — С. 63–64.
114. Щербій Г. Сучасний одяг : проблеми використання традицій / Г. Щербій // Поділля. [Під ред. Артюх Л. Ф., Балушка В. Г., Болтарович З. Є. та ін.]. — К. : Видав-во НКЦ “Доля”, 1994. — С. 276–282.
115. Щербій Г., Гурошева Н. Символіка народного костюма / Г. Щербій, Н. Гурошева // Українці : Історико-етнограф. монографія у двох книгах. Книга 2. — Опішне : Українське Народознавство, 1999. — С. 97–120 : іл.
116. Юкальчук М. Традиційні головні убори подільських українців та їх роль у весільній обрядовості (XIX – XX ст.) / М. Юкальчук // Подільська старовина : Наук. зб. : Ювілейний випуск до 80-річчя з часу заснування музею. — Вінниця, 1998. — С. 127–141.

КОЛИ ЗАРОДИЛАСЯ СЛАВУТА

Висвітлена позиція автора, який не погоджується з окремими висновками кандидата історичних наук В.Берковського щодо дат заснування Славути та надання місту Магдебурзького права. Подано критичний аналіз проблеми та думки інших істориків стосовно цього питання.

Ключеві слова: *Славути, Магдебурзьке право, локаційний привілей, заснування, перша писемна згадка.*

Наближається 400-річчя з часу заснування Славути. Проте донині залишаються остаточно не з'ясованими окремі питання щодо історичного минулого нашого міста. В історичній літературі кінця XIX ст. допущено помилку щодо місця заснування Славути і не точно вказано рік заснування. Не обходиться без перекручень фактів з історії міста і в наші дні, зокрема про рік надання місту Магдебурзького права. На сьогодні відомі достовірні писемні джерела щодо цих дат, але істина влаштує не всіх, у декого є бажання сказати, хоч і фальшиве, але своє слово в історії.

Досліджуючи дати зародження поселень, історична наука розрізняє такі три поняття, як **дату заснування**, **дату першої писемної згадки** та **дату надання особливого статусу** цьому поселенню.

Ось думки окремих науковців з цього питання.

Сергій Єсюнін зауважує: «Доцільно розрізнити поняття «перша згадка» і «заснування». У першому випадку слід усвідомлювати, що населений пункт на момент тієї згадки вже існував, отже ця дата не є датою заснування. Важливо також, аби в документах про першу згадку було впевнено вказано саме на потрібний нам населений пункт, що визначається назвою, географічною прив'язкою тощо.

У другому випадку йдеться про достовірну дату заснування поселення, пов'язану з офіційною «закладкою каменя» або наявністю відповідного правового акту, який точно фіксує початок існування міста. А от першу згадку можна визначати не лише конкретними документами, але сукупністю непрямих свідчень джерел. Додамо, що до уваги літочислення міста не беруться дати заснування поглинених ним у подальшому розвитку поселень (навіть, якщо вони виникли раніше), які не входили до складу його території. (Саме так сталося із старішим за Славути селом Деражня, яке увійшло до території міста лише після 1773 року – Авт.) [8, с.13].

За відсутності бодай приблизної дати заснування та сумнівної першої згадки, при визначенні ювілеїв доцільніше орієнтуватися на інші віхи міської історії, приміром, на дату надання місту локаційного привілею чи Магдебурзького права».

Володимир Собчак стверджує: «Датою заснування міста прийнято вважати дату першої писемної згадки про поселення, яке згодом могло змінювати свою назву. Такою датою для поселення Воля Деражня – Славутич – Славути є **1617 рік**. Вважати датою заснування Славути 1633 року є недоречним, адже того року було видано лише дозвіл на заснування міста, що ніяк не означає, що місто виникло у 1633 році».

Владислав Берковський, основною темою наукових досліджень якого є історія міста Славути, у своїй праці «Славути. Заснування і походження» підтримує сказане С.Єсюніним: «Переконливою стає практика брати за точку відліку появи населеного пункту першу писемну згадку або рік надання йому особливих повноважень, в основному – Магдебурзького права...» [8, с.10].

Заважу, що сама назва збірки В.Берковського не відповідає її змісту. По-перше, в ній не йдеться про **заснування міста**, а говорити про **походження міста** взагалі недоречно. Походження може мати назва міста, прізвище людини, а населений пункт не може від чогось походити. Жодних історичних джерел про **заснування** поселення Воля Деражня істориками досі не виявлено, отже про дату заснування міста говорити недоречно. Логічно шукати **дату першої писемної згадки** про наше місто, а точніше – про Волю Деражню або Славутич.

Посилаючись на роботу Ірини Ворончук [2, с.237-238], таку дату подає В.Берковський на сторінці 13-й згаданого вище збірника на основі «...реєстру втрат Краснокорецької волості Заславського князівства у 1617 році від татарського нападу. Даний документ чітко вказує на існування в даній місцевості двох населених пунктів: Волі Деражнянської та власне села Деражні, що розташовувалися на теренах сучасної Славути...» [8, с.13]. Науковець також вказує на документ від 1619 року, де Воля Деражня уже іменується Славутином [1, с.38].

Отже 1617 рік – рік першої писемної згадки про наше місто слід вважати роком виникнення Славути. Цього не робить В.Берковський, висуваючи явно хибний висновок про те, що датою зародження міста Славути слід вважати 1633 рік, бо саме тоді князь Юрій Заславський видав локаційний документ своєму слuzі на осадження міста Славутич. Свої міркування науковець будує на основі листа князя Юрія Заславського, віднайденого А.Заяцем в Краківському архіві у 1989 році, про що той написав у своїй книзі «Урбанізаційний процес на Волині в XV – першій половині XVII ст.» [3, с.87].

Наведемо повний текст цього листа: «Юрій Князь з Острога на Заславлі Заславський. Уродженому пану Авелю Тошковському, моєму слугі, даю цей лист, Мосю Рукою власною підписаний і печаткою стверджений, на осадження міста Славутина на землях моїх Новозаславських. Даю тим людям, які це місто на помешкання обирати будуть і громадитися, волі на двадцять повних років, яким вільно буде **Правом Магдебурзьким судитися**. А людям усілякого купецтва, ремесла, а також господарств, що мають до того Міста Мого громадитися, вільно їм буде усіляких пожитків пристойних собі отримувати. Випалювати горілку з сухого дерева, що впало, а також шинкувати для достатку свого, аж до закінчення згаданих 20 років. На це даю тому Слугі Моєму, Пану Авелю Тошковському, цей Мій лист. Видано в замку Моїм локацьким, 23 квітня 1633 року». До речі, говорячи про цей лист, В.Берковський називає різні дати його написання. [1, с. 5, 24, 25, 34].

Перед тим, як проаналізувати сказане в листі, розглянемо питання про те, що являє собою Магдебурзьке право і хто його надавав містам на Волині та Поділлія в XV-XVIII ст.

Документальні джерела свідчать, що Магдебурзьке право на українських землях в різні періоди часу надавали перші особи держави: великі князі Литовські, королі Польщі, а також українські гетьмани. Для прикладу, сучасному Білогір'ю (Ляхівцям) у 1583 році це право надав король Стефан Баторій, містечкам Дунаївцям у 1592 році, Деражні у 1614 році та Ямполю (Тихомлю) у 1616 році – король Польщі Сигізмунд III. Були поодинокі випадки, коли Магдебурзьке право, наприклад містечку Сатанів, надавав його власник, але лише за згодою короля, про що є відмітка в історичних джерелах.

«Старокосянтинову, як місту, заснованому у 1561 році захисником православ'я князем Костянтином Василем Острозьким (якому аж ніяк не рівня князь Ю.Заславський – Авт.), в 1600 році король польський Сигізмунд III... надав Магдебурзьке право. Коли пізніше містечко було спустошене татарами, король грамотою у 1623 році знову підтвердив йому те ж право». [4, с.422].

Щодо надання Магдебурзького права місту Ізяславу (Заславлю) М.І.Теодорович пише: «...Під час нападів кримських татар і козаків були знищені права і привілеї, дані місту в різні роки королями польськими і великими князями Литовськими. Тому у 1754 році король Август III видав цьому місту привілей, в якому він говорить, між іншим: «так як Заславль над р.Горинем, одне з перших міст на Волині, що славилось раніше замком, будівлями, торгівлею і народонаселенням, користувалось правами, дарованими йому князями Литовськими і королями Польськими і пропавшими під час козацьких воєн, то у зв'язку з цим, нині ми знову даруємо, або, краще сказати, відновляємо йому право Магдебурзьке...» [4, с.148].

Як бачимо, король не забув підкреслити, що Магдебурзьке право місту відновлено або підтверджено. А щодо Славути той же король того ж року чітко вказує на **надання** такого права місту. У згаданій вище праці М.І Теодоровича зазначається: «В 1754 році польський король Август III дарував м.Славути Магдебурзьке право. У грамоті цього короля в зв'язку з цим сказано: «Коли знищене нападами козаків і татар місто починає підніматися, дозволяємо його зміцнити, користуючись міськими привілеями, даруємо йому Магдебурзьке право, вводимо базар один раз в неділю, два ярмарки на рік і склад білої руської солі. Всі, хто возить таку з Покуття (сучасна Іванофранківщина – Авт.) на Полісся, не має права минати міста, а якщо буде їхати під час ярмарку, зобов'язаний буде затриматися на 5 днів і виставити її для продажу» [4, с.340; 5, с.41].

Не маючи підстав сумніватися у сказаному істориком і не в змозі перечити факт існування цього документу, В.Берковський заявляє: «Ще одна проблема, на яку хотілося б звернути увагу..., це питання про час надання місту права на самоврядування – так званого Магдебурзького права. До сьогодні вважалося, що ця подія відбулася у 1753 році (елементарна помилка науковця, адже у грамоті короля йдеться про 1754 рік – Авт.), та насправді в цей час славутську магдебургію було лише підтверджено. Право на самоврядування містечко отримало під час свого заснування у 1633 році...» [1, с.40, 42]. Але ж у грамоті короля йдеться про **надання**, а не про підтвердження Магдебурзького права нашому місту. Дивно думати, що король Польщі міг підтвердити привілей, наданий місту князем!

Історики розділяють два види документів, якими надавалися містам певні права та привілеї:

а) локаційний привілей, який надавався першими особами держави.

б) локаційний документ для міст на Волині могли надавати його власники після 1588 року. «Віднайдені локаційні документи для волинських міст, видані власниками поселень, з'явилися після 1588 року. Цьому сприяла стаття 29 I розділу Третього Литовського статуту, яка гласить: «А хто бы з обывателей того паньства нашего, будь-якого стану з народу шляхетського для примноження собі пожитку хотел на грунте своем местечко нове осадити, то ему вольно будеть ученити». [3, с.87].

Такі локаційні документи віднайдені для міст Берездів (1596),...Славути (1633р.), Тошков (1633р.). Щодо локаційних документів, зауважимо, що спільним для них було надання міщанам волі на певну кількість років. Привілеї на 20 років отримали серед інших міста Берездів і Славути. Збереглося дуже мало локаційних документів, а зміст наявних вказує на те, що вони були поширені з вказівкою про землі, про угіддя, про річки, про вилів риби, про пільги для мешканців тощо.

Із 9 відомих локаційних документів повний текст мають тільки два документи, в яких найповніше розкриті правові та господарські механізми появи кожного окремо взятого міського поселення. Лист про осадження міста Славутина від 1633 року важко назвати локаційним документом, тим більше локаційним привілеєм. За змістом він надто короткий. Це, скоріше всього, лист пану Тошковському про дозвіл приступити до осадження міста на базі села Славутин» - зазначає А.Заяць.

Осадником містечок Славуті і Тошкова (1633р.) виступає шляхтич Абель Тошковський, слуга князя Юрія Заславського. До речі, одне з містечок навіть назване від прізвища цього осадчого [3, с.115]. Але ж воно так і залишилося селом, хоч у скарзі від 30.10.1634 року «Регіні Ярмолинської до Кременецького міського суду про втечу у 1633-1634 рр. її підданих із сіл Бісовки та Гуловець до новоосаджених містечок Славутина та Ташкова князя Юрія з острога Заславського». [8, с.47].

В.Д.Собчак зауважує:

«Потрібно враховувати те, що дата появи локаційного документа на заснування міста ще не є датою появи цього міського поселення. Назва поселення Воля Деражня означало, що поряд з існуючим селом з'явився присілок, поселенці якого на певний час звільнялися від податків». (Це означає, що до осадження містечка Славутин жителі цього поселення уже мали від князя певні пільги для того, щоб люди могли тут поселятися. – Авт.).

Продовжимо аналіз змісту листа князя Юрія Заславського.

Розглянемо привілеї, які «надаються» цим листом мешканцям поселення. По-перше, кидається у вічі, що місцеві жителі жодних привілеїв чи пільг не отримали, власне, про них, як і про саме місто, у листі і згадки немає. Листом князя пільги проголошувалися не жителям поселення Славутин, а лише «**тим людям, які це місто на помешкання обирати будуть**», тобто прибульцям, тим, хто тікав від пана через нестерпні умови життя, або щоб уникнути відповідальності за вчиненні злочини тощо.

По-друге, вислів: «Даю тим людям...волі на 20 повних років» чітко означає, що строк дії пільг обмежений. А пільги, надані Магдебурзьким правом, будь-яких часових обмежень не мали.

По-третє, вихопивши з листа фразу «Даю тим людям, які це місто на помешкання обирати будуть, вільно буде **правом Магдебурзьким судитися**», В.Берковський стверджує: «Даний привілей дозволяє... спростувати... вигадку про надання місту Магдебурзького права вперше у 1754 році» [1, с.41].

Ця фраза не дає жодних підстав стверджувати про надане місту Магдебурзького права, як такого. Підтвердження цього знаходимо у книзі відомого історика, академіка Академії Наук УРСР І.Крип'якевича: «Пан мав

право судити селянина в усіх справах – цивільних і карних...Деколи пани закликali до суду присяжних з-поміж селян, **часом віддавали справу до сусідніх міст під суд Магдебурзького права**, але не раз видавали присуди самі, не в'яжучись ніякими правовими нормами» [6, с.126-127].

В.Берковський навіть стверджує, що разом з локаційним правом (у 1633 році – Авт.) новоутворене міське поселення отримало право на проведення тижневих торгів і ярмарок, хоч у листі про це і не згадується. Отже, всі «привілеї», які обіцяє князь Заславський навіть не місцевим жителям, а «прибульцям», звелися до права «випалювати горілку з сухого дерева, що впало, а також шинкувати для достатку свого, аж до закінчення згаданих 20 років».. Чи не завдяки цьому «привілею», «...після 1650 року, (як пише В.Берковський - Авт.) Славута поступово стала спеціалізуватися на виготовленні та продажу алкоголю, тут постійно діяло 10 корчем (у Шепетівці було 7, у Корці 5)» [4, с.45]. Як бачимо, аналіз тексту князівського «привілею» переконливо доказує недостовірність твердження науковця про надання Славутину Магдебурзького права у 1633 році.

Із сказаного вище можна зробити такі висновки:

1) **Дата заснування** поселення Воля Деражня не відома.

2) **Дата першої писемної згадки про місто – 1617 рік.**

3) Дата листа, яким князь Юрій Заславський дозволив осадити місто Славутин – 25.04.1633 року.

4) **Рік надання місту Славуті Магдебурзького права – 1754 р.**

У «Відгуку на статтю С.Ф. Ковальчука «Коли запанує істина? (грудень 2014 р.)» доктор історичних наук Л.В.Баженов зауважує:

«Стаття присвячена дискусійній проблемі локалізації місця виникнення міста Славутин, уточнення дати його заснування та дати надання йому Магдебурзького права...У цій статті відображена полеміка з поставлених проблем щодо м.Славутин між відомими подвижниками, знавцями та дослідниками Південно-Східної Волині і, зокрема Славутчини, С.Ф. Ковальчуком та В.Г.Берковським, кожен з яких у дискусії спирається на конкретні писемні історичні джерела і має свою точку на їх трактування та вжитку. Зрозуміло, мені імponує аргументація автора статті С.Ф. Ковальчука, яка датує початки 1617 роком, й надає можливість у 2017 р. відзначити 400-річчя Славутин».

Чи не пора нашій міській владі розглянути і прийняти рішення про рік зародження міста Славутин – **1617**, а рік надання місту Магдебурзького права – **1754** та затвердити заходи по підготовці до відзначення у 2017 році 400-річчя нашої славної Славутин? А заодно слід було б повернути річці, яка є окрасою нашого міста, її первісну назву Деражня, відкинувши теперішню назву Утка, яка з'явилася у 20-40-х роках минулого століття.

Джерела та література:

1. Берковський В. Студії з історії Славутчини. – Київ: Пульсари, 2008. – 232 с.
2. Ворончук І. Демографічні наслідки татарського нападу 1617 року на Краснокорецьку волость Волині// «Осягнення історії». – Остріг-Нью-Йорк, 1999. – С.229-239.
3. Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII ст. – Львів: «Добре слово», 2003. – 206 с.
4. Історія міст і сіл Хмельниччини (за працями Ю.Й. Сіцінського і М.І. Теодоровича). Навчальний посібник / уп. Тимошук О. – Хмельницький: Поліграфіст-2, 2011.-560с.
5. Ковальчук С., Ковальчук А. Славута. Минуле і сучасне. – Київ: Київська правда, 2003. – 286с.
6. Крип'якевич І. Історія України. – Львів: Світ, 1990р. – 519 с.
7. «Сангушківські читання»: Збірник наукових праць I Всеукраїнської наукової конференції (24-25 січня 2003 р., м.Славута). – Львів, 2004. – С. 15-30.
8. Славута. Заснування та походження. Збірник документів/ упорядкування, передмова та коментарі В.Г.Берковського. – Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2010. – 66 с. + 24 іл.

ГУРТКОВА НАУКОВО-ДОСЛІДНА РОБОТА СТУДЕНТІВ ПЕДАГОГІЧНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ПОДІЛЛЯ ТА ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ВОЛИНИ У 20-30-Х РР. ХХ СТ.

У статті охарактеризовано гурткову науково-дослідну роботу студентів педагогічних навчальних закладів Поділля та Південно-Східної Волині у 20-30-х рр. ХХ ст. Автор доводить, що серед наукових гуртків найрезультативнішу роботу проводили краєзнавчі гуртки. Інші гуртки формувалися за предметним принципом. Йдеться про те, що кращі сили студентів навчалися у семінарах вищого типу, а згодом отримували рекомендації до вступу в аспірантуру.

Ключові слова: *студенти, інститут, технікум, гурток, краєзнавство.*

Частина студентства педагогічних навчальних закладів займалася науковою діяльністю. Для підготовки молоді до наукової роботи при науково-дослідних кафедрах, а згодом – інститутських кафедрах створювалися наукові гуртки, які організовувалися на основі добровільності та за ініціативою самих студентів. Окремі аспекти цієї проблеми вивчали В.С.Прокопчук [1], А.Ф.Суровий [2], В.М.Островий [3; 4], О.О.Лаврут [5], А.І.Гринько [6] та ін.

Серед наукових гуртків найрезультативнішу роботу проводили краєзнавчі гуртки. Зокрема, у налагодженні історико-краєзнавчої роботи брала участь і молодь Кам'янець-Подільського інституту народної освіти (ІНО). Краєзнавчі дослідження активізувалися у 1925-1926 н.р. після проведення II Подільської конференції педвишів, на якій, зокрема, обговорили питання стану краєзнавства у педагогічних навчальних закладах [7, арк.484]. У тому ж навчальному році з ініціативи ректора Кам'янець-Подільського ІНО професора В.О.Геріновича виникло «Округове Краєзнавче Товариство», членами якого були і студенти, які проводили семінари, виголошували доповіді, збирали краєзнавчі матеріали, пропагували краєзнавство в школах [8, арк.Ззв.]. Найактивніші студенти працювали під керівництвом В.О.Геріновича. Вони готували дослідження, присвячені історичним, географічним і археологічним розвідкам Поділля [3, с.130]. На початку червня 1926 р. з ініціативи В.О.Геріновича та студента Гончаренка відбулася окружна краєзнавча конференція, у роботі якої активну участь взяла інститутська молодь. Зокрема, студентка Герман у своєму виступі окреслила тодішній стан краєзнавчої роботи в Україні. Федорович виклав проект структури організації краєзнавства. Неабияку зацікавленість ви-

кликали виступи Савченка – «Краєзнавство і ВУЗи», Мандаюка – «Текстильна промисловість м. Дунаєвець», Піруса – «Сільське господарство Китайгородської Мікши» [9; 10]. Один із студентів-краєзнавців заявив, що «кам'янецькі студенти, стоячи на кордоні СРСР, стануть електронами краєзнавчого руху й виконають покладений на них обов'язок». Учасники конференції обрали правління окружного товариства, до складу якого ввійшли 3 студенти. При Кам'янець-Подільських ІНО, сільськогосподарському інституті (СГІ), хімічному технікумі створили краєзнавчі групи, які об'єднали 120 членів. Гурток ІНО працював у галузі географії [11].

З ініціативи того ж таки В.О.Гериновича проводилися науково-дослідні екскурсії краєзнавчого характеру. Так, 24 червня 1925 р. на засіданні виробничої комісії він проінструктував викладачів про організацію самостійного ведення краєзнавчої роботи студентів під час канікул. Крім того, прийняли рішення про проведення триденних екскурсій на всі виробництва міста: дослідну станцію СГІ, «Господарсоюз», «Райсоюз», «Селотехніку», «Укртрест», «Сельмаш» та ін. [4, с.168-170]. Крім того, студенти побували у селах Мукша Колибаївська, Довжок, Верхні Панівці, у яких вивчали топографію поселень, етнографію, мовні особливості та інші елементи краєзнавства. 23 жовтня 1927 р. студентство спільно з членами і аспірантами секції культури науково-дослідної кафедри ІНО, вчителями місцевих трудових шкіл здійснило екскурсію по Товтрах. Екскурсанти побували в районі сіл Маків і Привороття, після чого професори В.Геринович та І.Любарський прочитали відповідні лекції [12].

У червні 1929 р., напередодні II окружної краєзнавчої конференції, професор В.Геринович підвів деякі підсумки роботи майбутніх фахівців у галузі краєзнавства: «Студентство розвинуло широку роботу для популяризації ідей краєзнавства і організації краєзнавчих осередків при сільбудах, хатах-читальнях та школах. Низка праць студентів виявляє, що вони зуміли погодити академічну роботу з роботою над вивченням країни» [13].

У Вінницькому ІНО студентів до краєзнавчої практики, підготовки краєзнавчих доповідей, статей залучали такі відомі дослідники і організатори краєзнавства як В.В.Пфейфер, С.І.Слободянюк-Подольан, Ф.А.Кондрацький, М.І.Безбородько та ін. У другій половині 1930-х рр. краєзнавчий гурток функціонував у Вінницькому педінституті [14, с.68].

Значне місце питанням краєзнавства і краєзнавчої роботи відводилося у навчальних планах Проскурівського українського педтехнікуму. Обґрунтовуючи важливість і актуальність такого підходу, директор К.Г.Гайовий писав: «Перед нашою школою, яка є лабораторією виховання та навчання громадян – майбутніх робітників як на освітньому, так і на господарчій полі, майбутніх будівників соціалізму, постало нове завдання – краєзнавство як новий метод освітньої та наукової праці... Щоб відповідно підготувати до

життя майбутніх громадян, школа зобов'язана дати учням певний мінімум знань щодо свого краю і виховати громадсько-корисні звички, ... починати навчання від близького, від оточуючого життя – вимагаючи й у школі краєзнавства, бо саме воно й єсть те життя, що на ньому повинна базуватися навчальна робота шкіл соцвиху і профосу... Краєзнавство у нас поставлено не як звичайна дисципліна, а як база цілого комплексу явищ, що досліджуються різними дисциплінами» [15, арк.184]. У 1925 р. було запроваджено окремий семінар і гурток з краєзнавства, які користувалися великою популярністю в місті. Програма семінару охоплювала такі теми: 1. Природа Проскурівщини. 2. Археологія та історія Проскурівщини. 3. Населення краю в минулому і сучасному. 4. Виробництво Проскурівщини (сільське господарство, промисловість, кустарне виробництво). 5. Торгівля. 6. Червона армія на Проскурівщині. 7. Державні та громадські установи. 8. Культурно-освітнє життя. 9. Побут. 10. Мова краю, пісні, приказки і т.п. На семінарі проводилися заняття із вказаних тем, а також використовувалися інші форми роботи: вивчення краєзнавчої літератури, дослідження, спостереження, анкетування серед населення тощо [2, с.260]. Досліджуючи аграрно-виробничі сили, культуру та археологічну спадщину Проскурівщини, студенти налагодили активну співпрацю з Проскурівським сільськогосподарським музеєм та Окружною виставковою комісією [16, с.259].

У Вінницькому українському педтехнікумі краєзнавчий гурток у складі 40 осіб з ініціативи викладача природознавства М.О.Хитька виник у 1926 р. Заняття проходили у формі лекцій, доповідей, написання і читання рефератів. Практичні досліди здійснювали у дослідно-показовому садку площею 400-500 м², у якому побудували оранжерею – «живий музей», де студенти проводили досліди. До молоді часто зверталися жителі найближчих сіл із проханням надати певну пораду, надіслати зразки кормових культур, насіння, обслідувати ґрунт [5, с.32-33].

Влітку 1926 р. започаткували краєзнавчий гурток у Могилів-Подільському педтехнікумі, який у 1926-1927 н.р. нараховував 23 члени [17, арк.183в., 723в.].

У вишах функціонували НОП [наукової організації праці. – Авт.]-гуртки. Зокрема, у Шепетівському педтехнікумі існували «нопівська» комісія та НОП-гурток (налічував 10 осіб). Наслідком роботи першої з них була раціоналізація робочого дня студентства, зменшення часу, що витрачався молоддю на участь у роботі різних комісій, відвідування зборів. У гуртку робота носила переважно теоретичний характер і полягала в опрацюванні студентами відповідної літератури [18, арк.122зв.-123]. Такий же гурток функціонував у Вінницькому українському педтехнікумі (у гуртку працювали 20 членів) [19, арк.38].

У педагогічних навчальних закладах функціонували ряд інших наукових гуртків. Зокрема, у Вінницькому педінституті в 1934-1935 н.р. функ-

ціювали такі наукові гуртки: діалектичного матеріалізму, історичний, математичний, біологічний, хімічний, фізичний. Найкраще робота була організована у біологічному і хімічному гуртках [20, арк.25].

Ряд наукових гуртків у першій половині 1920-х рр. функціонувало у Кам'янець-Подільському ІНО. Наприкінці 1922 р. у виші працювали географічний, матеріалістично-філософський, біологічний, педагогічний гуртки, гурток точних наук [21, арк.141; 22, арк.13; 23, арк.118зв.]. У червні 1923 р. функціонували соціально-економічний, агрономічний, біологічний, педагогічний гуртки [24, арк.71зв.]. У вересні того ж року перші три були об'єднані у природничий (природничо-агрономічний) [24, арк.115; 25, арк.4]. У педагогічному гуртку восени 1924 р. було 84 члени, навесні 1925 р. – 51, у природничому – відповідно 55 і 25 [26, арк.10зв.; 27, арк.2зв.; 28, арк.4; 29, арк.8зв.]. Перший з цих гуртків очолював викладач Курневич, природничий – Хитьків. Секретарем педагогічного гуртка був студент Дуткевич [28, арк.3зв.]. На засіданнях гуртків студенти переважно слухали доповіді. Зокрема, у 1923-1924 н.р. у педагогічному гуртку було виголошено 21 доповідь [26, арк.54зв.], у весняному триместрі 1924-1925 н.р. – 3 [26, арк.10зв.]. Восени 1924 р. було проведено 9 засідань [28, арк.4]. На зібраннях гуртка молодь слухала такі доповіді: «Полове життя дитини», «Планування менту в житті дитини», «Дисципліна в дитячих установах», «Педагогічна ідея соціалізму», «Жванецька виставка дитячих виробів», «Педагогічні погляди Роберта Зейделя», «Початкова школа в Англії», «Методи вивчення дитини в установах соцвиху», «Дальтон-план», «Ленін і освіта», «Рефлексологія і педагогіка», «Антирелігійна пропаганда серед дітей», «Партія і учительство» [28, арк.4; 30, арк.46зв., 48зв., 62; 31, арк.85зв.; 32, арк.3, 9-9зв.; 33, арк.11, 37, 52; 34, арк.163], «Дитячий рух в умовах радянської дійсності», «Організація дитячих клубів» [24, арк.115], «Методи вивчення дитини у зв'язку з її поведінням» та ін. [29, арк.8зв.]. У 1924-1925 н.р. гурток поділили на секції: бібліотечну, географічну, педпропаганди і по організації дитячих свят. Найактивнішою була остання секція. Зокрема, 16 листопада 1924 р. організували «Дитяче свято» для дітей трудових шкіл міста. Крім того, гурток взяв участь у суді над «дальтон-планом» (методом навчання. – Авт.), який відбувся у будинку спілки «Робос» [28, арк.4; 29, арк.8зв.; 31, арк.85зв.; 32, арк.3, 9-9зв.; 34, арк.163]. У природничому, як і в педагогічному гуртку, у 1923-1924 н.р. було виголошено 21 доповідь [26, арк.54зв.], навесні 1925 р. – 3 [26, арк.10зв.]. Восени 1924 р. гуртківці провели 6 засідань [28, арк.4]. На засіданнях члени гуртка виступили із доповідями на такі теми: «Кам'яне вугілля і його походження й значіння», «Мікроскоп і керування ним», «Боротьба з посухою», «Очистка зерна і посів», «Запліднення водоростей», «Будова матерії, теорія електрона, молекулярна теорія», «Повстання світу по

Канту і Леплясу», «Життя в природі живі та неживі», «Походження людини», «Соціальний інстинкт у мурашок», «Омолодження» [29, арк.8зв.; 30, арк.46зв., 48зв., 51зв., 62, 86; 31, арк.85зв.; 32, арк.3, 9зв.; 33, арк.11, 37, 52], «Землетрус Японії» [24, арк.115] тощо.

Наприкінці 1924-1925 н.р. педагогічний і природничий гуртки припинили своє існування. У політичному звіті ІНО за 1924-1925 н.р. зазначалося, що «з переходом на кращі методи проробки по різних дисциплінах в ІНО явився де-який паралелізм в роботі і показалося, що ці гуртки лишні» [29, арк.8зв.]. Крім того, у звітах йшлося про те, що студенти були перевантажені «семинарійною, лабораторною і дослідною працею». Багато часу збирали сільськогосподарські роботи, громадська діяльність у підшефних інститутові районах [30, арк.90зв.; 34, арк.86; 35, арк.2зв.; 36, арк.14зв.].

Частина студентів виявила бажання організувати ще й фізико-математичний гурток, про що подали відповідне клопотання у студентський клуб. Свій намір вони аргументували тим, що хотіли «поглибити фізико-математичні знання... Поширити математичні пристосування в різних галузях знання... вивчити методіку математики (педагогічний ухил)» [30, арк.51зв.]. У березні 1927 р. було започатковано роботу гуртка з вивчення українського правопису [37, арк.211]. Крім того, у виші функціонували також сільськогосподарський і кооперативний гуртки [3, с.128].

Певна увага науково-дослідній роботі студентів Кам'янець-Подільського ІНО приділялася і в наступні роки. У травні 1926 р. на комсомольських зборах вишу наголошувалося на необхідності створення сприятливих умов для наукової роботи комсомольського активу, який виявив нахил до неї [38, арк.78]. 23 грудня 1927 р. було утворено науково-технічний гурток, у складі якого працювали 6 секцій: соціально-економічна (11 членів), географічна (5), педагогічна (11), мовознавчо-літературна (6), фізична (6), математична (16), ботанічна (6). Кожний член гуртка зобов'язаний був за два роки вивчити одну із іноземних мов [4, с.171; 39, арк.30; 40, арк.48зв.; 41, арк.45]. Гуртківці опрацьовували індивідуальні науково-дослідні теми. Результати дослідження оприлюднювалися у формі доповідей на засіданнях секцій [42, арк.23зв., 65зв.]. Цікаво, що у січні 1926 р. лаборантом кафедри соціально-економічних дисциплін призначили студента Клименка [43, арк.1зв.].

Все ж подальші події показали, що науково-дослідна робота була слабою. У 1928 р. в звіті профкому зазначалося, що «в роботі Н.Т.Г. слабо проявляється наукова ініціатива студентства. По окремих наукових темах в де-яких секціях переводиться дослідча робота студентами не по вибору тем самих студентів. Слаба видавнича робота (конспекти професури по читаних лекціях, дослідження студентства і т. інш.). Недостатньо ставилися вимоги перед Правлінням ВУЗу про фінансування Н.Т.Г. завдяки чому кошторис Н.Т.Г. не лише не надіслано до Н.К.О., а навіть не при-

нятий Правлінням» [44, арк.85зв.]. У березні 1929 р. на загальних зборах осередку КП(б)У йшлося про те, що у студентства «нема тяги» до наукової роботи. Крім того, керівники секцій наукового гуртка не утримували заробітної плати, через що не хотіли працювати [45, арк.34зв.-35].

У 1929-1930 н.р. відновили роботу педагогічного гуртка, у складі якого діяли 4 підсекції: педагогіки колективу, дидактики, рефлексології, історії педагогічних течій [46, арк.2; 47]. У 1931-1932 н.р. гурток розробив анкету для вивчення стану антирелігійної роботи у школах і провів власне саме обстеження у навчальних закладах. На засіданнях гуртка пріоритетними були такі питання: «Бригадно-лабораторна робота у вишах», «Антирелігійне виховання як складова частина комуністичного виховання» тощо. Проблема антирелігійної пропаганди була ключовою у роботі хімічного гуртка. Зокрема, гуртківці створили «антирелігійну вітрину». Крім цього, на засіданнях гуртках глибше опрацьовували різні питання з курсу хімії. Математичний гурток проводив засідання 2-3 рази на місяць. Гуртківці вивчали питання «партійності математики», теми, які не входили до навчальної програми з математики (основи сферичної тригонометрії і т.д.), глибше «проробляли» питання шкільного курсу (комплексні числа, розвиток поняття числа). Члени гуртка взяли участь також в обладнанні математичної лабораторії.

Крім того, функціонували історичний [48, арк.61; 49, арк.99зв.-100зв.], фізичний та природознавчий гуртки, гурток літературної мови [6, с.291]. У 1932-1933 н.р. діяв також психологічний гурток [50, арк.11]. У 1933-1934 н.р. у Кам'янець-Подільському педінституті були такі гуртки: загальної хімії, біологічний (20 членів), літературно-мовний (61), два науково-технічні гуртки, які мали відповідно 40 і 30 членів [51, арк.113].

Наукові гуртки функціонували і в педтехнікумах. Зокрема, у Тульчинському педтехнікумі у 1934-1935 н.р. працював метеорологічний гурток, який об'єднував 45 членів. Було проведено 10 засідань, на яких присутні заслухали доповіді: «Про вимірювання опадів», «Як користуватися психрометром», «Умовні знаки метеорологічних спостережень», «Значення метеорології в Радянському Союзі» «Як користуватися гігрометром, барометром і термометром» тощо. Члени гуртка облаштували і обслуговували метеорологічну станцію. У роботі природничого гуртка брала участь 21 особа. На 16 заняттях студентство розглянуло, зокрема, такі питання: «Техніка вирощування рослин», «Біологія весняних рослин», «Улаштування акваріуму», «Біологія гілки», «Техніка розведення кімнатних рослин та догляд за ними», «Біологія бур'янів», «Виготовлення гербарію та догляд за ним» і т.д. Проводилися екскурсії до краєзнавчого музею, на поле для збирання «зоологічного матеріалу для консервування та акваріуму» [52, арк.68-69, 75; 53, арк.182].

У Вінницькому єврейському педтехнікумі в 1929-1930 н.р. функціонували математичний, фізико-хімічний, природознавчий гуртки [54, арк.165], у Вінницькому українському – природничий (у 1927-1928 н.р. – 40 членів), фізико-математичний (20) [19, арк.38], у Кам'янець-Подільському – хімічний, педологічний [55, арк.193в.], Могилів-Подільському – агрономічно-кооперативний (у 1925-1926 н.р. – 36 членів), педагогічний (66) [56, арк.183в.], Проскурівському українському – природничий [57, с.341], Проскурівському польському – педолого-педагогічний і географічний [53, арк.154].

Студенти-історики брали участь в археологічних дослідженнях, а також у систематизації архівних документів. Студенти Кам'янець-Подільського ІНО під керівництвом професорів П.Г.Клепатського та Л.В.Клименка упорядкували державний архів розробляли і систематизували документи та матеріали [1, с.99].

Студенти педвишів відгукувалися на події, які відбувалися у науковому житті за кордоном. Наприклад, 19 квітня 1926 р. молодь Кам'янець-Подільського ІНО спільно з викладачами на позачерговому засіданні науково-дослідної кафедри поділлєзнавства засудили спробу вчених-емігрантів скликати у Празі український науковий з'їзд (від студентів відповідну резолюцію зачитав Федорович) [58].

Кращі сили студентів навчалися у семінарах вищого типу, які створювалися при вишах з метою допомогти студентам підготуватись до науково-дослідної роботи. 3 лютого 1924 р. семінар вищого типу з педагогіки було започатковано у Кам'янець-Подільському ІНО. На першому засіданні виступив ректор В.О.Гериневич із доповіддю на тему: «Про проблеми знання», у якій висвітлив такі питання, як поняття теорії пізнання (гносеологія), гносеологія Лейбніца і Канта, феноменалізм, скептицизм, матеріалістична гносеологія, монізм та ін. [3, с.123]. Загалом, у 1923-1924 н.р. у семінарі працювали 22 студенти. У 1924-1925 н.р. їх було 23. Ще 50 були позаштатними членами семінару [33, арк.72; 36, арк.95; 59, арк.98]. У 1927-1928 н.р. семінаром охопили 59 студентів, у т.ч. 44 чоловіків і 15 жінок. Серед них були 8 членів і 3 кандидати в члени КП(б)У, 11 комсомольців [60]. У процесі роботи молодь знайомилася з «головнішими прийомами техніки наукового дослідження..., підготовлювалася до аспірантури» [30, арк.90; 36, арк.11]. У 1932 р. науковою роботою було охоплено 290 студентів [61, арк.58]. У Кам'янець-Подільському педінституті восени 1934 р. функціонували гуртками підвищеного типу з нової історії, фізики і хімії [53, арк.164]. Крім того, кафедри організували для студентів лекції з певних галузей науки. Так, у першому семестрі 1934-1935 н.р. провели 3 лекції з економічної географії, 1 – з астрономії [53, арк.160зв., 164-165].

Кращі студенти-науковці одержували рекомендації до вступу в аспірантуру. Зокрема, у Кам'янець-Подільському ІСВ в 1931 р. рекомен-

дації до вступу на підготовчі курси НДІ фізики дали студентам III курсу комуністу Й.Приємському, комсомольцю Л.Роземблюму, безпартійним П.Гуменюку і М.Бойко [62, арк.50зв.; 63, арк.10]. У 1932 р. по кафедрі фізики рекомендували в аспірантуру Федорука, Лободу, Батову, Дайчмана, Фокслера [64, арк.23]. Загалом, у 1931-1932 н.р. до вступу в аспірантуру отримали направлення 19 студентів [48, арк.61]. Все ж у декількох звітах зазначалося, що робота із залучення здібних випускників вишу до навчання в аспірантурі була недостатньою [45, арк.39зв.; 65, арк.1]. У 1929-1930 н.р. бюро партосередку Вінницького українського педтехнікуму «висунуло на наукову роботу» третьокурсників М.Кондратюка, який мав успіхи у вивченні української мови, і Кострицького – педагогіки [66, арк.13].

Таким чином, частина студентства була охоплена гуртковою науково-дослідною роботою. Серед наукових гуртків найрезультативнішу роботу проводили краєзнавчі гуртки. Гуртківці виконували індивідуальні науково-дослідні теми, для них проводилися краєзнавчі екскурсії. Функціонували ряд інших гуртків, які переважно формувалися за предметним принципом. Результати досліджень оприлюднювалися у формі доповідей на засіданнях секцій. Все ж, науково-дослідна робота була недостатньою. Нею була охоплена не значна частина молоді, лише окремі студенти брали участь у конференціях, публікували свої праці. Кращі сили студентів навчалися у семінарах вищого типу, які створювалися при вишах з метою допомогти молоді підготуватись до науково-дослідної роботи. Кращі студенти-науковці одержували рекомендації до вступу в аспірантуру.

Джерела та література:

1. Прокопчук В.С. Під егідою Українського Комітету краєзнавства /В.С.Прокопчук. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2004. – 312 с.
2. Суrowsий А.Ф. Технікуми Поділля в 1920-х роках /А.Ф.Суrowsий // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. /[редкол.: П.Т.Трoнько (гол.), О.М.Завальнюк (відп. ред.), Л.В.Баженов та ін.]. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. – Т.14. – С.147-171.
3. Островий В.М. В.О.Геринoвич – ректор Кам'янець-Подільського інституту народної освіти (1923-1928 рр.) /В.М.Островий //Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. /[редкол.: Т.П.Трoнько (гол. ред.), О.М.Завальнюк (відп. ред.), Л.В.Баженов та ін.]. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. – Т.6. – С.122-133.
4. Островий В.М. Навчальний процес у Кам'янець-Подільському інституті народної освіти у 1923-1928 рр. /В.М.Островий //Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. /редкол.: П.Т.Трoнько (гол.), О.М.Завальнюк (відп. ред.), Л.В.Баженов та ін.]. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. – Т.13. – С.159-173.
5. Лаврут О.О. Діяльність студентів у гуртках у 20-х рр. ХХ ст. /О.О.Лаврут //Наукові праці [Чорноморського державного університету іме-

ні Петра Могили]: наук.-метод. журн. /[Л.П.Клименко (гол.), О.П.Мещанінов, М.І.Михальченко та ін.]. – Миколаїв: Чорномор. держ. ун-т ім. П.Могили, 2010. – Вип.115. Т.102. – С.27-34.

6. Гринько А.І. Вищі навчальні заклади Хмельниччини в роки голодомору 1932-1933 рр. /А.І.Гринько //Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. /[редкол.: П.Т.Тронько (гол.), О.М.Завальнюк (відп. ред.), Л.В.Баженов та ін.]. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. – Т.9. – С.287-300.

7. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.166. – Оп.5. – Спр.289.

8. Державний архів Хмельницької області (далі – Держархів Хмельницької обл.). – Ф.Р.5. – Оп.1. – Спр.641.

9. Краєзнавча конференція //Червоний кордон. – Кам'янець-Подільський, 1926. – 6 червня. – Ч.43 (214). – С.4.

10. Г. В Кам'янці. Перша округова краєзнавча конференція /Г. //Там само. – 1926. – 13 червня. – Ч.45 (216). – С.4.

11. Савченко М. Про краєзнавчі осередки кам'янецьких ВУЗів /М.Савченко //Студент революції. – Харків, 1926. – №1. – С.50.

12. М. Наукова екскурсія в Товтри /М. //Червоний кордон. – 1927. – 26 жовтня. – Ч.83 (352). – С.2.

13. Не тільки вивчити, але й допомогти перебудувати. До окружної краєзнавчої конференції Кам'яниччини //Там само. –1929. – 11 червня. – Ч.61. (585). – С.4.

14. Лисий А. Історичний факультет ВДПУ (1930-ті – 1941 рр.) /Анатолій Лисий //Освіта на Поділлі: минуле та сьогодення (краєзнавчі дослідження): матеріали XXIII Всеукр. наук. іст.-краєзнавч. конф. /[редкол.: Ю.А.Зінько (відп. ред.), Ю.С.Степанчук, С.М.Василіук та ін.]. – Вінниця: Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М.Коцюбинського, 2011. – С.63-69.

15. ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.5. – Спр.304.

16. Берковський В.Г. До історії Проскурівського педагогічного технікуму (1921-1926 рр.) /В.Г.Берковський //Матеріали III науково-краєзнавчої конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України» /[редкол.: Л.В.Баженов (гол.), Ю.І.Блажевич, С.М.Єсюнін та ін.]. –Хмельницький: Мельник А.А, 2011. – С.256-263.

17. ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.5. – Спр.205.

18. Держархів Хмельницької обл. – Ф.Р.1086. – Оп.1. – Спр.356.

19. Державний архів Вінницької області (далі – Держархів Вінницької обл.). – Ф.П.249. – Оп.1. – Спр.13.

20. Держархів Хмельницької обл. – Ф.Р.302. – Оп.1. – Спр.2097.

21. Там само. – Спр.51.

22. Там само. – Спр.273.

23. Там само. – Спр.395.

24. Там само. – Ф.П.3. – Оп.1. – Спр.34.

25. Там само. –Спр.97. – Арк.4.

26. Там само. – Ф.Р.302. – Оп.1. – Спр.400.

27. Там само. – Оп.3. – Спр.3.
28. Там само. – Оп.4. – Спр.3.
29. Там само. – Спр.4.
30. Там само. – Оп.1. – Спр.414.
31. Там само. – Спр.566.
32. Там само. – Спр.599.
33. Там само. – Спр.568.
34. Там само. – Спр.711.
35. Там само. – Спр.584.
36. Там само. – Спр.601.
37. Там само. – Спр.937.
38. Там само. – Ф.П.1605. – Оп.1. – Спр.5а.
39. Там само. – Спр.5в.
40. Там само. – Ф.П.4. – Оп.1. – Спр.12.
41. Там само. – Спр.13.
42. Там само. – Ф.Р.1566. – Оп.1. – Спр.265.
43. Там само. – Ф.П.4. – Оп.1. – Спр.6.
44. Там само. – Ф.Р.1584. – Оп.1. – Спр.4.
45. Там само. – Ф.П.4. – Оп.1. – Спр.24.
46. Там само. – Ф.Р.1584. – Оп.1. – Спр.33.
47. Федорук С. Робота розпочалась //Студент Прикордоння. – Кам'янець-Подільський, 1930. – 6 січня. – Ч.4 (11). – С.3.
48. ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.10. – Спр.1488.
49. Держархів Хмельницької обл. – Ф.Р.302. – Оп.1. – Спр.1631.
50. Там само. – Спр.1841.
51. Там само. – Спр.2066.
52. Держархів Вінницької обл. – Ф.П.457. – Оп.1. – Спр.438.
53. Там само. – Спр.444.
54. Там само. – Ф.П.29. – Оп.1. – Спр.620.
55. Держархів Хмельницької обл. – Ф.Р.300. – Оп.2. – Спр.11.
56. ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.6. – Спр.205.
57. Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи. Хмельницька область /[ред. рада вид.: В.Г.Кремень (гол.) [та ін.]; ред-кол. тому: О.М.Завальнюк (гол.) [та ін.]. – К.: Знання України, 2010. – 447 с.
58. Професура й студентство Кам'яця протестують проти змагань самозванців та еміграції скликати український науковий з'їзд за кордоном // Червоний кордон. – 1926. – 22 квітня. – Ч.31 (202). – С.2.
59. Держархів Хмельницької обл. – Ф.Р.5. – Оп.1. – Спр.563.
60. Геринович В. Інститут народної освіти на Поділлі в 1927-28 академ. році /В.Геринович //Червоний кордон. – 1928. – 9 лютого. – Ч.18 (394). – С.4.
61. Держархів Хмельницької обл. – Ф.Р.302. – Оп.1. – Спр.1389.
62. Там само. – Ф.П.4. – Оп.1. – Спр.30.
63. Там само. – Ф.Р.302. – Оп.1. – Спр.1250.
64. Там само. – Ф.П.4. – Оп.1. – Спр.11.
65. Там само. – Ф.П.4. – Оп.1. – Спр.16.
66. Держархів Вінницької обл. – Ф.П.249. – Оп.1. – Спр.15.

ДО ПИТАННЯ ЗМІНИ ЕТНОПОЛІТИКИ В УМОВАХ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ: ОБОРОННА ПОЛІТИКА ТИТУЛЬНОЇ НАЦІЇ

Сучасні зовнішньо і внутрішньо політичні реалії, в яких опиналась наша держава свідчать про недалекоглядність представників влади та помилковість багатьох теоретичних наукових догм стосовно функціонування в Україні дієвої етнополітичної доктрини. В умовах євроінтеграції українська влада намагалась перекладати європейський досвід на усі сфери управління державою. Але, на відміну від європейських держав, де був сформований ґрунт для запровадження тої чи іншої політики, Україна робила це штучно, механічно, й відповідно, результати досягались також половинчасті. Рано чи пізно половинчастість та непослідовність політики держави мало дати негативні наслідки. Найбільш болючими наслідками виявилась недосконала етнічна політика, на ґрунті якої прийнялись сепаратистські настрої та антидержавна ідеологія переважно в східних та південних окраїнах України. Тому питання зміни етнополітики в Україні є надзвичайно актуальним та потребує негайного вирішення.

Метою роботи є наголосити на необхідності запровадження нової етнополітики в Україні, зосередженій на «оборонній політиці» титульної нації та створення універсальної національно-культурної доктрини, прийнятної для громадян Української держави усіх регіонів, у тому числі різних національних меншин.

Тематика етнополітики починаючи від становлення Української держави і по сьогоднішній день привертала увагу багатьох науковців. Зокрема в цій сфері варто відзначити ряд досліджень зроблені за ініціативи та підтримки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. Питання розвитку і становлення етнополітичних досліджень та науки етнополітології розглянуто в фундаментальній праці І. Кураса «Етнополітологія. Перші кроки становлення» (2004). Зосереджуючись на міжетнічних відносинах в Україні, автор наголошує на тім, що необхідно сприяти збереженню та створенню належних умов для етнокультурного відродження і державницького розвитку українців як етносу, який він називає «консолідуючою основою багатоетнічної і полікультурної нації, що розвивається на теренах сучасної української держави» [1, с. 330].

Таку ж ідею стосовно обов'язкової концентрації уваги політиків на відродженні та формуванні української нації проводить і О. Майборода у

своїй роботі «Етнополітика України в контексті євроінтеграції», зазначаючи що у зв'язку з тривалим перебуванням українців у складі Російської імперії, а потім Радянського Союзу, що супроводжувалося їх мовною і культурною русифікацією, сформувався комплекс меншовартості та усвідомлення свого постколоніального становища. Як механізм, для ліквідації наслідків свого колоніального минулого, потрібно використати вплив держави на одночасне мовно-культурне відродження всіх своїх етнічних сегментів – титульної нації, корінних (автохтонним) народів і національних меншин [2, с. 248].

Важливий внесок в дослідження сучасної етнополітичної ситуації в Україні зробили Н. Біліцер у праці «Концепція державної етнополітики України: нові підходи» [3], О. Власюк – «Формування етнічної ідентичності сучасних українців» [4], В. Крисаченко – «Етнополітика у незалежній Україні: стан та стратегічні орієнтири» [5], В. Овчаренко – «Етнополітика в сучасній Україні: проблеми формування законодавчої бази» [6], Н. Мельник – «Особливості політичної ідентифікації у міському середовищі» [7], В. Котигоренко – «Ризик для держави в контексті етнополітичних загроз соціальній стабільності» [8], І. Кучеренко – «Інститути держави у структурі політичної ідентичності Українського суспільства» [9], І. Попова – «Сучасна етнополітика Української держави в контексті посилення євроінтеграційних процесів» [10] та інші.

Для дослідження проблеми формування етнополітики України відповідно до сучасних зовнішньо та внутрішньо політичних реалів, потрібно чітко розмежовувати поняття «етнос», «нація» та «політична нація». Адже, саме термінологічно – понятійний апарат стає каменем спотикання в умовах адаптації українського законодавства до європейських правових норм.

За визначенням енциклопедично-довідкових видань з правових, політологічних, соціологічних та економічних термінів, етнос – це стала сукупність людей, споріднених між собою етноісторичним походженням (етногенезом), спільними, відносно стабільними особливостями мови і культури, а також усвідомленням своєї єдності і відмінності від інших подібних утворень (самосвідомістю), зафіксованим у самоназві (етнонімі).

Нація – це етносоціальна спільнота зі сформованою усталеною самосвідомістю своєї ідентичності і самобутності; сукупність людей, об'єднаних спільними культурними, політичними, соціальними та економічними інтересами [9, с.109]. Отже, нація на відмінну від етносу стоїть уже на щабель вище, в плані еволюціонування від усвідомлення своєї ідентичності до формування спільної мети з врахуванням політичних та економічних інтересів. Тому, націю можна розуміти і як етнічну, так і політичну спільність. Звідси виходить і ще один термін «політична нація».

Основна відмінність «політичної нації» від «етнічної нації» полягає в етногенезі. Оскільки етнічна нація формувалась поступово, політизувалась і переростала в державу (чи асимілювалась з іншими націями та зникала). «Політична нація» формується уже в створеній державі, на базі «загального громадянства». Тут одразу слід наголосити що у змісті «політичної нації» не слід вбачати космополітичні ідеї «громадянина світу». На нашу думку, формування «політичної нації» – цілком закономірний процес і повинен формуватись в умовах уже створеної держави, на базі ідентичності саме титульної нації, якій відповідно надається пріоритет в державотворчому процесі.

На сьогоднішній день в історії незалежної України можна виокремити III етапи інтенсивного зацікавлення політичними та науковими колами питанням етнополітики. I-й етап припадає на початок формування Української держави в 1990-х роках, оскільки в цей час формуються усі основні держано-політичні засади та принципи розвитку України, національно-політичне питання потребувало негайного вирішення. Частково питання національностей постало в Законі України «Про громадянство України» від 8 жовтня 1991 року, зокрема в ст. 2 вказано, що громадянами України є особи, які «на момент набрання чинності цим Законом проживали в Україні, незалежно від походження, соціально-майнового стану, расової та національної незалежності, статті, мови, політичних поглядів, релігійних переконань...» [10].

Таким чином, Україна одразу ж продемонструвала усьому світу свою відкритість, миролюбність і толерантність до всіх своїх громадян. Окрім цього, бажаючи не зашкодити іншим національностям, українська влада 1 листопада того ж року проголосила «Декларацію прав національностей України», де в ст. 1 якої зазначається, що: «Українська держава гарантує всім народам, національним групам і громадянам, що проживають на її території, рівні політичні, економічні, соціальні та культурні права... Дискримінація за національною ознакою забороняється і карається законом» [11].

Під бажанням створити комфортні суспільно-політичні умови життя для національних меншин, влада переслідувала виключно популістські цілі – з одного боку демонструвала світовій спільноті власну гуманність та толерантність, з іншого – присипляла пильність та можливі невдоволення етнічних меншин в новоствореній державі. Проте видання закону – це лише половина справи, і для його функціонування потрібно створювати політико-правове поле для забезпечення прав національних меншин, що, відповідно, потребувало кропіткої праці та значних ресурсів, які, в умовах кризи 1990-х років, були обмежені. Поряд з цією тенденцією створення ілюзії піклування про національні меншини, не помітно такої ж ініціативи стосовно відродження власного титульного етносу.

Як слушно зауважив професор В. Крисаченко: «розвиток законодавства для забезпечення прав національних меншин відбувався за повної відсутності вдосконалення законодавства у сфері регулювання прав і свобод титульної автохтонної нації» [12, с.90]. В цей час у наукових колах істориків, політологів та соціологів розробляються концепції, теорії та перспективи розвитку новопосталої держави. З часом інтерес до етнополітичного питання згасає, цей інтерес зникає, навіть у самої держави. З 1996 року в паспортах громадян України зникає графа національності, а згідно до постанови Кабінету Міністрів України від 2002 року у свідоцтвах про народження не вказується ні національність дитини, ні її батьків [16]. Цей крок держави можна розцінювати як намір будувати державу без поділу на національності та врахування етнічних особливостей в політико-правовій сфері, що одразу суперечить цілому ряду попередньо виданих законів які стосуються захисту прав національних меншин. Адже, якщо в будь яких документах які посвідчують особу людини не вказано національності, то, постає питання, яким чином ідентифікувати і відрізнити представника титульної нації від представника національної меншини.

II етап, або хвиля піднесення зацікавленості державою питаннями етнополітики припадають на післяреволюційні події 2004 року. Суспільно-політичні заворушення показали умовний поділ населення саме на етно-культурному рівні, тому необхідним було формувати нову версію державної етнополітики України з урахуванням світового досвіду. 22 лютого 2005 року в Києві на підсумковому круглому столі робочої групи було представлено законопроект «Про концепцію державної етнополітики України». У розділі «Принципи державної етнополітики» чітко окреслено визнання поліетнічності та полікультурності українського суспільства як цінності, що потребує захисту і збереження, недопущення примусової асиміляції та акультурації етнічних спільнот. Отже, акцент законопроекту був зосереджений не на збереженні ідентичності української нації, хоча й зазначалось, що потрібно підкреслювати паритетність між індивідуальними та колективними правами, а на правах різних етнічних спільнот при одночасному визнанні державотворчої ролі титульного українського етносу [3].

III етап зростання інтересу до вирішення національного питання ми спостерігаємо сьогодні. Після трагічних революційних подій зими 2013-2014 року та внаслідок підтримки частиною населення антидержавних, сепаратистських ідей, дослідники почали шукати корінь проблеми. Поряд із невирішеним рядом питань економічних, соціальних, постало питання ідеологічне, національне. Проаналізувавши тенденцію політики Української держави до запровадження європейських стандартів у вирішенні етнічного питання, держава не приділила уваги формуванню та розвитку

власне української нації, яка, як зазначалось в законопроекті «Про концепцію державної етнополітики України», має пріоритет в державотворенні. Прогалини владної політики в цьому напрямку вирішувались на місцях виключно за допомогою громадських організацій, особистої ініціативи місцевих адміністрацій чи керівників навчально-освітніх установ. Там, де рівень національної свідомості населення був вищий, історична приналежність до українського народу була відроджена, а також продемонстрована представникам інших етносів, як миролюбна та толерантна. Там, де таких ініціатив запроваджено не було, розвивались цілком протилежні тенденції до збереження радянських цінностей та відбудови колишньої Радянської імперії. Тому, ми можемо спостерігати таку лінію зростання рівня національної свідомості з Сходу України до Заходу, відповідно від низького рівня усвідомлення української ідентичності до високого. На цьому ґрунті починає створюватись відповідна політизація етнічності, коли частина громадян, які відносять себе до російського етносу, прагнуть здобути або розширити доступ носіїв етнічної ідентичності до владних можливостей, до розподілу суспільних благ.

Найпомітніші вияви політизації етносів відбувались ще до революційних подій 2013-2014 рр. у Криму та на Закарпатті. Це утворення і діяльність у Криму російських організацій, які декларували наміри виходу автономії зі складу Української держави, вимоги кримських татар трансформувати АРК у кримськотатарську автономію. А також формування на Закарпатті так званого «русинства», яке також орієнтоване на Росію і знаходить там підтримку та кошти на свою діяльність [7].

Держава не створила умов для налагодження міжетнічного діалогу та подолання радянських стереотипів, що проявлялись у ворожому ставленні населення Східної України до Західної України. А ті політики, які намагались спекулювати на автономістських прагненнях громадян із східних і південних окраїн, лише поглибили прірву непорозуміння між Сходом та Заходом, та посприяли формуванню у перших роздвоєння політичної свідомості та ідентифікації.

Розглядаючи досвід Європейських країн у питанні етнополітичних відносин, де на сьогоднішній час спостерігається рух до захисту позицій титульного етносу не лише у гуманітарній сфері, але й від фізичного знищення (розмивання, асиміляції, втрати домінуючого становища в державі), зауважимо, що політика толерантності та створення комфортних умов проживання для національних меншин та мігрантів не виправдала себе, а перетворилась на конфліктогенний чинник та внутрішню загрозу для держав Європи. Так, наприкінці ХХ століття в Європі були поширені такі напрямки політики, як відродження та підтримка національно-культурних інтересі, суспільно-політичних прав національних меншин, мігрантів. Це

вважалось однією з важливих проявів гуманізму європейської цивілізації. Європейська мультикультурна політика міцно пов'язана з міграційною та етнічною політикою, тому базовими нормативно-правовими документами для провадження національної політики були різні постанови та рішення з міграційних питань.

За даними дослідника О. Вахнія, для інтеграції іноземців у гуманітарні процеси ЄС країни-члени Європейського союзу в 1992 році підписали конвенцію, згідно з якої «мігранти отримують право на компактне проживання в окремих районах для збереження культурної самобутності, створення асоціацій та вступу до них». 15-16 жовтня 1999 року Європейська Рада серед пріоритетних напрямків політики ЄС, щодо мігруючих осіб виступила за більш активне їх залучення до європейських процесів, надання їм прав, якими користуються громадяни ЄС, та визначила шляхи протидії цьому. Була підкреслена необхідність збереження їх історико-культурних зв'язків з країнами походження мігрантів [13].

Країни ЄС, рухаючись у напрямку покращення умов перебування національних меншин, поступово змінювали власні закони. Так, в Угорщині передбачено широкі колективні та індивідуальні права для 13 етнічних груп автохтонного населення. Разом із тим є можливість надання цього статусу парламентом на прохання 1 тисячі осіб будь-якої іншої етнічної групи. Згідно Закону «Про права національних та етнічних меншин», прийнятого Державними Зборами Угорщини в липні 1993 р., автохтони-неугорці також можуть створювати в районах компактного проживання свої органи місцевого самоврядування, навчальні заклади, вирішувати фінансові питання.

У Чехії представникам національних меншин гарантовано право розвивати свою культуру, поширювати і збирати інформацію рідною мовою, об'єднуватися у національні громади. Громадянам, які належать до національних меншин, гарантується право на здобуття освіти рідною мовою, користування нею в офіційному спілкуванні, участь у вирішенні питань, що стосуються меншини [13]. Щодо етнополітики країн, які відносно нещодавно стали членами ЄС, за приклад можна взяти Румунію. В 2007 році, ставши членом Європейського союзу, перед країною не ставилося завдання щодо зміни етнічної політики, оскільки держава на 88% складалась із етнічних румун. Проте, Румунія законодавчо врегулювала права етнічних меншин. Так, в основному законі країни – Конституції, зазначено, що Румунія є спільною, неподільною батьківщиною всіх її громадян, незалежно від раси, національності, етнічного походження, мови, релігії [14, с.101]. Румунія пішла ще далі в плані захисту національних меншин, створивши законодавчі передумови для представництва національних меншин в парламенті. Такий закон діяв ще задовго до вступу країни в ЄС, з 1992,

і чудово вписується в сучасну мультикультурну політику Європи. За цим законом передбачено право етнічних громад які представлені в Раді національних меншин на представництво в нижній палаті Парламенту Румунії. В 2011 році в Румунії був прийнятий законопроект, який надав право національним меншинам на навчання рідною мовою. Цим же законом передбачено, що національні меншини мають право на представництво, пропорційно кількості класів, в управлінні школами та повітовими шкільними інспекціями. Однак створення такого сприятливого клімату для розвитку власної культури етнічним меншинам, не зменшило рівня незадоволення представників окремих національностей. Зокрема, угорці, яких в Румунії лише 6,5%, не бажають вдовольнитись лише забезпеченням своїх освітньо-культурних прав, а прагнуть формування підконтрольних їм органів влади в місцях свого компактного проживання [14, с.102].

Отже, відповідь національних меншин, мігрантів на мультикультурну стратегію розвитку європейських держав, є негативною. Оскільки перші не бажають приймати культуру і вартості титульних націй, що свідчить про неспроможність західного суспільства інтегрувати їх в гуманітарний простір своїх держав. Внаслідок цього на сьогоднішній день виникла загроза створення в Європі арабської держави (позбавленої чітких кордонів). З'являються організації які наважуються називати себе репрезентантами прибульців, й іноді зі зброєю у руках втілювати в життя сповідуваний ними світогляд. Про що свідчать нещодавні теракти у Франції навколо редакції газети Charlie Hebdo.

Тому, виходячи з вище сказаного, Україна повинна добре засвоїти досвід Європейських держав у врегулювання етнополітики та прагненні створити мультикультурну цивілізацію. Зважаючи на ряд помилок, допущених державами – членами Європейського союзу, не можна констатувати, що політика мультикультуралізму повністю себе вичерпала. І, як один із виходів із створеної на сьогоднішній день напруженої між етнічної ситуації в Європі, це поступове запровадження політики захисту титульної нації. Дана політика не повинна базуватись на обмежені чи принижені соціальних, культурних чи політичних прав національних меншин, а має бути заснована на соціальній підтримці, культурній популяризації титульної нації чи автохтонного населення тієї чи іншої держави.

Міжкультурний колапс, в якому на сьогоднішній день опинилась Україна, потребує негайного вирішення цієї проблеми. Формування нових стратегій етнополітики нашої держави повинні базуватись у першу чергу на змінах в освітньо-культурних сферах, а саме:

- освіта;
- видавнича сфера;
- кінематографія, театральна діяльність;

– охорона музейно-культурної спадщини.

Реформування усіх цих галузей повинно відбуватись у напрямку популяризації української культури, мови, традицій, водночас наголошуючи на толерантному сприйнятті українською культурою – культури інших національних меншин.

На початку 2015 року Комітет Верховної Ради України з питань культури та духовності запропонував проект реформи культури в Україні. В основі цього проекту лежать такі основні принципи:

– зменшення державного впливу та втручання в управління об'єктами культурної сфери;

– запровадження прозорого розподілу державних коштів на конкурсних засадах, що забезпечить можливість отримання фінансування як державними так і приватними закладами культури;

– підсилення державного захисту українських виробників аудіовізуальної продукції шляхом запровадження стимулів для поширення українських творів в джерелах масової інформації та створення ефективного механізму контролю за дотриманням квот на телебаченні, в радіомовленні та в кіновиробництві;

– популяризація української культури за кордоном.

– впровадження інструментів державно-приватного партнерства для здійснення культурологічних проектів [15].

Ці, та інші кроки в напрямку захисту національних традицій, популяризації та наголошенні на державотворчій ролі української нації, з часом, не одразу, повернуть суспільну думку в напрямку консолідації громадян навколо ідеї цілісної, суверенної Української держави. Утвердження в свідомості населення власної української ідентичності, призведуть до створення здорової, повноцінної української політичної нації, на ґрунті якої уже не приймуться сепаратистські ідеї, чи будь-які антидержавні переконання.

Джерела та література:

1. Курас І. Ф. Етнополітологія. Перші кроки становлення / І. Ф. Курас. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.

2. Майборода О. Етнополітика України в контексті Євроінтеграції / О. Майборода // Національне питання в Україні ХХ початку ХХІ століття: історичні нариси / Ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Даниленко, С. О. Довгий, С. В. Кульчицький, Ю. А. Левенець, О. С. Онищенко, В. А. Смолій, В. М. Шаповал ; НАН України ; Інститут історії України. – К.: Ніка-Центр, 2012. – 592 с.

3. Біліцер Н. Концепція державної етнополітики України: нові підходи / Н. Біліцер ; Інститут демократії імені Пилипа Орлика [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: <http://www.forumn.kiev.ua/3-34-2005/34-12.htm>

4. Власюк О. П. Формування етнічної ідентичності сучасних українців /

О. П. Власюк // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв: Наук. журнал. – К.: Міленіум, 2009. – № 1. – 188 с.

5. Овчаренко В. Етнополітика в сучасній Україні: проблеми формування законодавчої бази / В. Овчаренко // Етнічна історія народів Європи. – 2013. – Вип. 39. – С. 118-123 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/eine_2013_39_21.pdf

6. Мельник Н. Особливості політичної ідентифікації у міському середовищі / Н. Мельник // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2014. – № 1 (69) – 283 с.

7. Котигоренко В. Ризик для держави в контексті енополітичних загроз соціальній стабільності / В. Котигоренко // Віче. – 2008. – № 27. – жовтень [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: <http://www.viche.info/journal/1140/>

8. Кучеренко І. Інститути держави у структурі політичної ідентичності Українського суспільства / І. Кучеренко // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса ВНАН України. – 2014. – № 1 (69). – 283 с.

9. Словник-довідник правових, політологічних, соціологічних та економічних термінів: Навчальний посібник / Укладачі: І. П. Байрак, В. К. Збарський, О. В. Грабовський, В. І. Курило, Л. І. Курило. – К.: Міленіум, 2008. – 296 с.

10. Про громадянство України. Закон України від 18.01.2001 р. із змінами від 20.11.2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?Nreg=1636-12>.

11. Декларація прав національності України // Права людини в Україні. – К., 1998. – Вип. 21. – С. 446-447

12. Крисаченко В. С. Етнополітика у незалежній Україні: стан та стратегічні орієнтири / В.С.Крисаченко / Стратегічні пріоритети. – 2007. – № 1(2) [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: old.niss.gov.ua/book/StrPryor

13. Вахній О. Нормативно-правове забезпечення інтеграції мігрантів та національних меншин у гуманітарні процеси держав ЄС / О. Вахній // Gazeta.ua [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: <http://gazeta.ua/blog/39957/normativnopravove-zabezpechennya>

14. Халавка Т. Особливості і регулювання етнополітичних процесів в державах – нових членах ЄС (на прикладі Румунії) / Т. Халавка // Актуальні проблеми Європейської інтеграції та Євроатлантичного співробітництва України: Матеріали 10-ї регіональної науково-практичної конференції 16 травня 2013 р., м. Дніпропетровськ / за заг. ред. Л. Л. Прокопенка. – Д.: ДРІДУ НАДУ. – 2013. – 256 с.

15. Проект: Концепція реформування культурної сфери в Україні / Парламентський комітет з питань культури і духовності [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: <http://espresso.tv/news/2015/03/04/>

16. Канівець О. Графа національності: юридичний аспект проблеми / О. Канівець // Голос України. – 2013. – 16 березня [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: <http://golosukraine.com>.

*Мороз В.С.
м. Хмельницький
Мороз В.С.
м. Дніпропетровськ*

РИМСЬКА ІМПЕРІЯ І ПЛЕМЕА ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ: ВЗАЄМОВІДНОСИН МІЖ НИМИ

В статті розглядається розміщення поселень черняхівської культури, типи житла та господарських приміщень, організація орного землеробства, тваринництва та інших виробництв і промислів, побут, торгівля та умови появи і роль римської монети як засобу платежу та накопичення багатства.

Ключові слова: черняхівські племені і культура, типи житла, могили-ниги, орне землеробство, тваринництво, метало виробництво, ковальська, деревообробна та ювелірна справа, ткацтво, торгівля.

У II ст. Римська імперія досягла свого найвищого розвитку. Вона займала біля 100 тис. квадратних миль. Це була світова держава, яка протяглась від Шотландії на півночі до Африканського атласа і Нільського катаракта на півдні, від Атлантичного океану до Кавказу, Єфрата, берегів Аравійської та Перської заток. Причорномор'я Рим почав колонізувати в середині другої половини I ст. до н.е., коли після загибелі Мітрідата VI Євпатора грецьке населення античних міст вступає у тісні і різносторонні контакти з Римською імперією. Після дакійських воєн Траяна і утворення провінції Дакія у Нижньому Подністров'ї (м. Тіра, сучасний Білгород-Дністровський) в 116/117 роках фіксується наявність римського гарнізону та військових кораблів. Епоха Антонінів характеризується ростом міст, розвитком шляхти сполучень, торгівлі, широким розповсюдженням римської культури.

У першому столітті першого тисячоліття. виникає та розкрітає археологічна черняхівська культура, яка існувала протягом II-V ст. н.е. і становила виключне явище в історії не тільки давнього слов'янства, а й усіх народів Східної Європи. Зародившись на тлі зарубинецької, пшеворської та гето-фракійської культурних старожитностей [1, с. 199], черняхівська культура являє собою одне із найбільш крупних і яскраво виражених соціально-економічних і культурних утворень другої чверті I тисячоліття н.е. на теренах Південно-Східної Європи. Вона займала всю лісостепову і степову частину України, Молдавію і значну частину Румунії, сягаючи на

півдні до Дунаю. Вказаний ареал черняхівської культури повністю узгоджується з фактичними археологічними даними. У процесі формування культури черняхівських племен II-V ст. важливу роль відіграли впливи римських провінцій Причорномор'я і Подунав'я.

Виникає питання – де знаходилась основна територія формування та розвитку черняхівської культури? Як стверджує проф. Винокур І.С. [2, с. 13] вона охоплює по суті всю територію Дністро-Дніпровського межиріччя. У цьому районі слід розглядати як основну територію черняхівської культури, де вона виявляє найбільше свою єдність та монолітність.

Відкриття та вивчення черняхівської культури тісно пов'язано з іменем В.В.Хвойки, котрий у другій половині XIX ст. розкопав перший могильник у с. Черняхів на Київщині. У нинішній час вивченням черняхівської культури займалися українські науковці М.Ю. Брайчевський, В.Д. Баран, Є.В. Махно, І.І. Винокур, В.В. Магомедов, О.Г. Погорілець, В.А. Захар'єв та ін.

При дослідженні черняхівської культури важливим є встановлення хто був її носієм, якою вона була моно етнічною чи поліетнічною. Сучасні вчені України М.Ю.Смішко, Є.В.Махно, М.Ю. Брайчевський, В.Д. Баран, І.С. Винокур, О.Г. Погорілець та ін. обстоюють слав'янську належність носіїв черняхівської культури, М.А. Тихонов, Ю.В. Кухаренко – германську [3, с. 27]. Автори роботи [3, с.27] приходять до висновку, що у Північному Причорномор'ї основу носіїв черняхівської культури склали скіфо-сармати, на території нинішніх Молдови та Румунії – дако-гети, в лісостепу України – слов'яни. Помітне місце серед черняхівців наприкінці II - в IV ст. становили германці, які проживали компактною групою на території Волині між Західним Бугом і Горинню.

Археологічні розкопки проведено приблизно на 150 поселеннях черняхівської культури [4, с. 44]. Поселення, як правило, розташовані на південних схилах невеликих річок, потічків, біля джерел питтєвої води, інколи на підвищених місцях у заплавах річок або на мисах, на родючих чорноземних ґрунтах. Розміри поселень невеликі довжиною 200-300 м. та шириною 80-100 м. Траплялись і великі селища довжиною до 1 км і більше.

Житла й господарчі споруди на поселеннях верхнього і лівобережжя середнього Дністра розташовані групами і чергуються з групами господарських ям, розміщених на вільних площах. Нерідко на вільній площі від забудови поруч з ямами розміщувалися вогнища. Поселення інколи мали вуличне планування.

За даними дослідження проф. Винокура І.С. [1, с. 200] поселень (Ружичанка, Бакота, Бернашівка, Ставище, Соків, Теремці та ін.) у місцевому землеробського населення були поширені житла двох основних

типів – наземних і напів землянкових споруд. Ці типи жител притаманні і господарчим приміщенням черняхівців Поділля. Напівземлянки, нижня частина вкопана на 0,8-1,2 м. в землю, мали стовпову конструкцію та сплетені із хмизу й обмазані глиною з домішками січеної соломи та полови із зовнішньої та внутрішньої сторін стіни, або зрубну конструкцію, стіни складені із колод. Середня площа житла становила 10-20 м². Серед напів землянкових жител на черняхівському поселенні в Луці-Врублівецькій виявлено двокамерну (двокімнатну) споруду [2, с. 59]. О.М.Приходнюк при дослідженні на селищі VI-VIII ст. поблизу м. Городок відкрив двокамерну напівземлянку [7, с. 25]. Проф. Винокур І.С. при розкопках на селищі поблизу Бакоти виявив трикамерну напівземлянку, що складалася з двох житлових приміщень, сіней і коморки [2, с. 59].

Наземні глинобитні житла зводились на дерев'яному каркасі. Інколи в них було два і навіть три приміщення: житлове, господарське та хлів. Їх площа сягала від 50 до 120 м². Житла обігрівалися вогнищами, зрідка глиняними печами. В пізніший час на Дністрі в напівземлянках з'явилися печі, складені з каменю.

Прямокутні у плані напівземлянки орієнтовані довгими стінами за лінією схід-захід. Долівка житла сильно витоптана. Вздовж північної і західної стін пів землянок розміщався материковий прилавок у вигляді глиняного останця шириною 0,25-0,35 м., глибиною 0,25-0,3 м. від рівня долівки. В житлі також розміщувалися дерев'яні конструкції – настели з дощок, які правили за лежанки. Розміри житла 3,5х4,8 м., висота земляних стін 0,35-0,4 м. від рівня долівки. Двох схилий дах наземних житлових та господарських приміщень та напівземлянок накривався матеріалом: хмизом, очеретом, соломою і зверху утеплявся землею.

Серед черняхівських поселень переважали малі поселення довжиною до 1 км при ширині 60-80 м. У с. Бакота Кам'янець-Подільського району в урочищі Кушкарівка виявлені залишки черняхівського поселення довжиною 800 м, шириною 70-80 м. Простежено два ряди будівель, загальна кількість яких 15. Поблизу с. Лісогірки Городоцького району на лівому березі р. Смотрич відкрито черняхівське поселення довжиною 400 м та шириною 70-80 м, загальна кількість будівель не перевищує 10. Поблизу с. Журавлинка Городоцького району відкрито два черняхівських селища на терасі струмка притоки р. Смотрич довжиною 350 м., шириною 70-80м. На лівому березі притоки р. Случ поблизу с. Гнатки Старокостянтинівського району виявлено черняхівське селище довжиною 300 м. шириною 60-70 м.; поблизу шести жител та господарчих споруд розташований черняхівський могильник. Недалеко від с. Ілляшівки Старосинявського району (в межиріччі Случі-Ікви) виявлено ціле гніздо черняхівських поселень.

Одне з найбільших поселень на притоці р. Случі (р. Смолка) довжиною 800 м, шириною до 100 м. [2, с. 51-54].

Щільність населення у черняхівських племен досліджував М.Ю.Брайчевський [5]. Він дійшов до висновку, що в середньому вона становила 10 чол. на 1 км².

Поряд з поселеннями на підвищених місцях розташовувалися могильники. В залежності від розмірів і тривалості поселень нараховують від кількох десятків до кількох сотень поховань. Поховальні обряди черняхівського населення різноманітні і поєднують трупоспалення з трупо покладанням. Трупоспалення бувають в урнах або в невеликих ямах. Спалювали небіжчика на стороні від могили, в більшості за межами могильника.

Разом з померлим у могилі знаходять елементи одягу, прикраси (бронзові та срібні пряжки, фібули-броші, намиста, підвіски), предмети побуту (кістяні гребені, глиняні пряслиця посуд, залізні ножі, шила, привізні скляні чарки). Усі ці предмети супроводжували й трупоспалення. В окремих багатих могилах траплялося близько 20 посудин. В могили, як правило, зброя не клалась. У землі, якою засипалась могила, знаходять битий посуд, кістки тварин, сліди вогнищ, пошкоджені предмети побуту. Все це матеріальні залишки обряду, що умовно можна назвати тризною. Ймовірно небіжчика оплакували, відзначали його достоїнства, згадували пройдений ним життєвий шлях.

Посилення економічних і культурних контактів з римським світом сприяло подальшому розвитку культури та господарської діяльності: землеробства, тваринництва, ремесел, торгівлі. Побут та виробнича діяльність черняхівських племен свідчать про осілий спосіб їх життя, властивий землеробсько-скотарському населенню.

Основою господарства черняхівського населення було орне землеробство [6, с. 76]. Їх поселення прилягали до родючих оброблюваних земель та пасовищ для худоби. Доказом цього є знахідки залізних наральників або їх уламків та залізних чересел. Черняхівські племена знали залізні серпи для збирання врожаю.

Про високий розвиток орного землеробства та зернового господарства у черняхівських племен свідчать знахідки млинових споруд для перемелювання зерна злаків на муку. Ці млинові споруди обслуговували не окреме господарство, а, вочевидь, селище [2, с. 45]. Були також знахідки ручних кам'яних жорен, які обслуговували одну сім'ю або господарство. В багатьох поселеннях трапляються зернотерки.

Які ж сільськогосподарські культури вирощувало черняхівське населення? При розкопках у Бакоті виявлено зерна м'якої пшениці, ячменю, посівного вівса та гороху, а в Теробовлі – жита та гречки [6, с. 81]. Виявлені в інших пунктах знахідки показують, що черняхівським землеробам

були відомі всі основні польові культури: жито, пшениця, ячмінь, просо, овес, вика, гречка, горох, коноплі [5, с. 43-45].

Важливою галуззю виробничої діяльності черняхівських племен було тваринництво, яке давало продукти харчування, тяглову силу, сировину для ремесел – кістку, шкіри, шерсть. Саме продукція цієї галузі була предметом експорту в провінції Римської імперії[6, с. 82].

Результати аналізу остеологічного матеріалу знахідок з Луки-Врублівецької та Сокола дають можливість судити про склад стада. Так, у Луці-Врублівецькій кістки великої і дрібної рогатої худоби і свиней складають 87%, а в Соکیلці на велику рогату худобу припадає 50%, дрібну – 10%, свиню і коня – 20%.

Для зберігання зерна, муки, м'яса використовувалися господарські ями, піфоси-зерновики. Піфоси використовували для зберігання борошна та його захисту від гризунів.

На теренах проживання черняхівських племен було розвинене місцеве залізоробне виробництво з місцевих болотних руд. Воно мало великий вплив на економічний потенціал суспільства, від рівня його розвитку залежав розвиток ремесел, військової справи, побуту. Знайдено скупчення залізних шлаків, інколи і залишки нижніх частин сиродутих горнів ямного типу (Іванківці, Брага, Ружичанка). Відновлення заліза відбувалося на основі сиродутого процесу на основі прямого відновлення залізної руди в металеве залізо і насичення заліза вуглецем. Паливом при сиродутому процесі служило деревне вугілля.

У господарстві черняхівців безпосередньо із залізоробною була пов'язана і ковальська справа. Про це свідчать, насамперед, залізні знаряддя орного землеробства (наральники, лемеші, різакі-чересла), серпи, ножі та інші побутові предмети. З ковальською справою пов'язані і виробі озброєння – залізні наконечники для списів і стріл. Серед знайдених знарядь ковальської праці – залізний молоток висотою 10,8 см, бруски з каменю-пісковика для шліфування виробів та заточування ножів. Черняхівським ковалям була відома термічна обробка виробів: загартування, відпуск, цементация. Черняхівські ковалі виготовляли різноманітні вироби для побуту, обробки деревини та кістки: сокири, пилки, тесла, долота, різці, свердла, шила, голки, зубила, пробої, цвяхи, дверні завіси, клямки, ключі, шпори, вудила, риболовні крючки та ін.

Значного розвитку у черняхівських племен досягло гончарне виробництво. Деякі дослідники початок гончарного виробництва у черняхівських племен пов'язують з впливами на нього техніки гончарства римських провінцій і кельтів. До цього у черняхівських племен вироблялась ліпна кераміка із грубої глини з домішками шамоту; поверхня горбиста, зрідка зі слідами згладжування. Колір коричневий або темно-сірий, випал – слабкий і нерівномірний.

Найвні археологічні матеріали дають можливість стверджувати про існування центрів гончарного виробництва. Починаючи з перших століть н.е. під впливом керамічного виробництва в римських провінціях черняхівські племена оволодівають умінням формування кераміки на гончарному крузі. Традиційними керамічними виробами були горщик і миска. Появляються нові вироби – різноманітні вази, кубки та ін.

Зв'язки з Причорномор'ям та римськими провінціями сприяють поширенню у побуті черняхівців привізної амфорної тари та інших специфічних виробів; серед предметів масового імпорту амфорна тара посідає перше місце. Із римських провінцій також поступав імпортний срібний та бронзовий посуд (бронзові миски, бронзовий узбанок, бронзовий казанок). Черняхівські племена знали і місцеву ювелірну справу. Бронзу, срібло та метали у злитках привозили із Закарпаття, Півдня України. Для виготовлення окремих ювелірних прикрас використовували й частину непридатної для обігу потертої римської монети.

У черняхівців були поширені різноманітні ювелірні вироби і різнобарвні набори скляних бус. Черняхівські племена знали й інші види виробництва: техніку обробки дерева, бондарську справу, виготовлення точеного дерев'яного посуду, обробка каменю, кістки та ін. Значного розвитку досягло прядіння і ткацтво. Сировину давало землеробство і скотарство: льон, коноплі, шерсть домашніх тварин – кіз та овець. Свідченням про прядіння є численні знахідки пряслиць. Черняхівці виготовляли тканини з допомогою вертикального ткацького верстата. Дерев'яні частини в наших умовах не збереглися, але керамічні деталі – грузили – трапляються доволі часто. Голки, судячи з їх розмірів, могли використовуватися для шиття одягу і для виготовлення взуття. Археологічні відомості про одяг черняхівців дуже фрагментарні. Це, насамперед, перетлілі шматки тканини, бронзові та срібні фібули-застібки, пряжки для поясних ременів, залишки шкіряних ременів (Ружичанка), інколи для взуття та прикраси черняхівців.

Перепрілі шматочки тканин або їх відпечатки на бронзових фібулах та пряжках свідчить про те, що одяг виготовлявся з грубої шерстяної і простої льняної тканини (Ружичанка). Фібули-застібки переважали у жіночих похованнях. Вони містилися поблизу правого чи лівого плеча покійника і використовувалися для застібання верхніх частин одягу. Скоріше це були яскраві за плащі з тканини. Жінки шили свій одяг з льняної тканини, а чоловіки носили полотняні сорочки до колін. Крім плащів з тканини були відомі і шкіряні з хутром. Чоловіки носили головні убори округлої конічної форми. Шкіряні ремені з бронзовими пряжками по даних розкопок носили і чоловіки, і жінки. В похованнях зустрічаються литі гудзики. Жінки носили різні за формою та кольором намиста, а на пальцях

рук срібні та бронзові кільця. В окремих жіночих похованнях знайдені бронзові приколки, які повинні були утримувати пишні зачіски черняхівських модниць. Вірогідно, що більшість черняхівських жінок носили великі коси. Чоловіки носили кругову стрижку «під горщик», у житку були кістяні гребінці.

Рядове чоловіче населення носило полотняні сорочки, підперезані шкіряним ременем, полотняні та шерстяні штани, заправлені у взуття з лика. Взимку чоловіки носили накидку типу кожухів з овечої шкіри і головні убори конічної форми. Жінки вбиралися у полотняні довгі сорочки і у шерстяні спідниці, про що свідчать шматки грубої шерстяної матерії в окремих жіночих похованнях. Верхнім одягом жінок служили плащі-накидки з тонкої тканини. Вбрання заможної жінки доповнювалось різнокольоровим намистом, браслетом, багатьма металевими навісками. Взуття виготовляли з кінської шкіри і підв'язували вузлом під коліна.

Яку ж їжу споживали черняхівські племена? Вирощування злакових культур, мукомельне виробництво дозволяли використовувати у їжу ці злакові культури. Чи був відомий печений хліб черняхівцям? Знаходження глиняних моделей для випічки хліба дає позитивну відповідь на це питання. Крім каш із злакових культур, черняхівці споживали м'ясу їжу та молочні продукти. Вони із Причорномор'я запозичили технологію виготовлення натуральних виноградних вин, а також ячмінного пива, хмільних напоїв із меду.

Торгово-економічні зв'язки черняхівців з римськими провінціями мали позитивний вплив не тільки на виробництво та побут населення, а й на культуру, релігію, медичну справу, запровадження господарського календаря. При розкопках на Ружичнянському поселенні знайдено медичний інструмент – бронзовий пінцет. Контакти з римським світом сприяли поширенню хірургічних інструментів, ліків рослинного та тваринного походження.

Гунська навала та аварські війни V-VI ст. перервали традиційні економічні і культурні зв'язки з провінціями Римської імперії. В V ст. пала Римська імперія. Європу надовго окутує морок середньовіччя.

Розглянемо деякі артефакти та свідчення присутності римлян та їх союзників даків на території Поділля.

В роботі [8, с. 177-178] автор, аналізуючи ознаки, по яких можна заключити, що народ, який на початку нашої ери проживав між Дунаєм і Дністром під іменем Даків, проникав частково на Поділля. Серед міст, які у древніх Географів приписуються Дакам, належать до сьогоднішніх границь Подільської губернії. Древню Дакійську Клепідаву приурочують до того місця, де знаходиться сьогодні Кам'янець-Подільський. А був час, коли вся Дакія рахувалась провінцією всевітньої Римської імперії. Про

владарювання Римлян на Поділлі свідчать залишки старовини, яка носить назву Траянів вал.

Волочиський район в с. Видава [9, с. 185]. Вчені вважають, що назви населених пунктів з закінченням «дава» та «тава» фракійського походження. Підкорені Римською імперією фракійці були союзниками римлян. Римські і фракійські військові загони на початку II ст. н.е. переходять на лівий берег Дністра, поступово просуваються по притоках Дністра (р. Збруч, Смотрич, Жванчик та ін.) і споруджують тут свої укріплені табори і фортеці, що називалися «дава». Можливо, подібний укріплений пункт фракійців і римлян був десь біля села, або Овсяної гори. Племена черняхівської культури мали зв'язки з римлянами та фракійцями. Доказом цього може бути римська монета, знайдена на поселенні черняхівської культури в с. Бронівка [9, с. 186]. Село Копачівка Перша. Є залишки поселення черняхівської культури, де була знайдена монета Римської імперії [9, с. 258]. Село Криваченці. На місці черняхівського поселення знайдено уламки античних амфор, у яких грецькі та римські купці привозили з півдня України олію і вино [9, с. 275]. Село Маначин. На правому березі р. Грабарки виявлено велике поселення черняхівської культури. Тут знаходять уламки глиняного посуду та крем'яних відщепів [9, с. 306].

Басейн р. Збруч. Село Жабинці на р. Нічлава відкрито черняхівське поховання II ст. н.е., на якому виявили кілька ритуальних єгипетських фігурок «ушебі», яких в древньому Єгипті клали до гробниць вельможної знаті. Такі ж єгипетські фігурки були знайдені біля с. Трудового на Тербовлянщині, в Заліщицькому районі, в деяких могильниках на Хмельниччині [10, с. 198]. Очевидно, що такі речі могли потрапити на територію сучасної Тернопільщини лише через римлян, коли за правління імператора Марка Аврелія вони най далі просунулись на північ тодішньої старожитньої Дакії і мали різнобічний вплив на сусідні праслав'янські племена. У Гермаківському лісі розпочинається Траянів вал, який сягає Придніпров'я, продовжується на території Молдавії та північної Румунії. Від Гермаківки Траянів вал простягається вздовж Збруча в напрямку Дністра. На ділянках, що добре збереглися, Траянів вал сягає висоти 6-8 м; його ширина біля основи – до 20 м, верхнього гребеня насипу – 2 і більше метрів. Вал насипаний із землі з домішками глини. В деяких місцях він зміцнений кам'яним кріпленням. При розкопках валу неодноразово знаходили римські монети, уламки амфор та іншого посуду, прикрас [10, с. 130]. Вважають, що вал був створений наприкінці I ст. н.е. за наказом римського імператора Марка Ульпія Траяна для захисту північних кордонів імперії від нападів численних ворожих племен.

Сатанів. Траянів вал тягнеться від Сатанова через села Юринці, Зверхівці, Борцівку до полів с. Кремінної, по полях Лісовод і тягнеться в

сторону сіл Яромирки і Малий Карабчієв [14, с.77]. На полях вали ледве помітні, а в лісах, особливо Борщовецькому і Кременіянському, збереглися досить добре. В 96 р. н.е. римський імператор Нерва за порадою своїх наближених всиновив намісника Верхньої Германії Марка Ульпія Траяна (98-117 роки н.е.), дуже популярного полководця. На протязі двох років (96-98) він був співправителем Нерви. В 98 р. н.е. він став імператором. З перших же місяців свого правління став готувати армію до воєнних дій проти даків, які мешкали на північному березі Дунаю. На чолі даків стояв енергійний вождь Децебал. В 101-106 р. н.е. Дакія (сучасна Румунія, Молдавія і частина південної Буковини) була підкорена Римом, перетворена у провінцію, заселена ветеранами і колоністами з Малої Азії та придунайських областей. Завоювання Дакії мало стратегічне і економічне значення. Римляни звільнилися від небезпечного сусіда, створили зручний плацдарм для відбиття нападів із північного сходу. В Дакії були значні запаси золота, срібла та залізної руди. 123 дні тривали торжества в Римі, влаштовані з нагоди перемоги над Дакією. В іграх брало участь понад 11 тисяч диких звірів і близько 10 тисяч гладіаторів. Після закінчення Дакійської війни Траян приділяв значну увагу зміцненню кордонів шляхом побудови *limes*-системи прикордонних укріплень. На певних відстанях будувалися невеликі укріплення-кастелі (*castella*), які з'єднувалися між собою дорогами, придатними для просування військ. На лінії кордону лімес складався із глибокого рову, за яким йшов високий, укріплений частоколом, вал. Вздовж валу, на певній відстані від нього, знаходилися кам'яні башти з металевими машинами і гарнізоном. Північна сторона валу Сатанів-Яромирка була значно вищою та крутішою, ніж його південна сторона. Отже вал створював суцільний бар'єр, як перешкоду можливому наступу східних слов'ян з північного сходу. Захопивши Дакію, римляни намагалися розширити свої володіння в Причорномор'ї та Подунав'ї, дійшовши до рік Смотрича і Збруча [15, с. 20]. З гіпотетичним перебуванням римлян у Сатанові пов'язана легенда походження назви Сатанів. Римський легіон під проводом центуріона Тонілія в 106 році н.е. просувався на північ від річки Тірас (Дністер), несучи великі втрати в постійних сутичках з місцевими племенами. На березі невідомої річки полководець звернувся до легіонерів: «Sat an non? – Sat au non?» (Досить, чи підемо далі?). «Sat, sat» – «Досить, досить» закричали стомлені воїни і почали розкладати свої шатра і намети. Слід зауважити, що ріка Збруч у ті часи була судноплавною, а недалеко від сучасного млина знаходять залишки дубових стовпів від тодішньої пристані. Римську присутність у Сатанові та його околицях підтверджують знахідки монет часів Траяна, Адріана, Антоніна Пія, Луція Вера, Марка Аврелія, Коммода, Септімія Севера, Гордіана та ін. [16, с. 18].

Сіцінський Ю.Й. в роботі [11] свідчить про знахідку недалеко від Траянового валу (с. Кремінна) бронзового кованого шлема з гребенем висотою 34 і в окружності при основі 67 см, римської монети часів Траяна в с. Бедриківцях та Пашківцях. Поодинокі римські монети знаходять майже у всіх районах області.

В 1898 р. в с. Білогородка Ізяславського району був знайдений клад із 45 римських монет I-II ст. н.е., починаючи від Гальби до Коммода [12, с. 62].

В с. Маліївці Дунаєвецького району в урочищі Тягин зібрано групу римських монет [17, с. 29]. Більшу частину монет складають римські денарії від Веспасіана до Септімія Севера, бронзова монета Гордіана III (238-244 рр.) і антоніаном Філіпа Моодшого (244-249 рр.). В цілому розподіл монет за імператорами такий: Веспасіана (69-79 рр.) – 2 монети, Антоніна Пія (138 – 161 рр.) – 4 монети, Марка Аврелія (161-180 рр.) – 2 монети, Луція Вера (161-169 рр.) і Луцілі – по одній монеті, Коммода (180-192 рр.) – 3 монети, Септімія Севера (193-211 рр.) – одна монета, Каракалли (211-217 рр.) – одна монета, Філіпа Молодшого – одна монета, Гордіана III – 2 монети.

По даних проф. Винокура І.С. [14, с. 76] велике значення мають поодинокі та укладах знахідки римських монет. Відомо біля 300 пунктів, в яких знайдено римські срібні монети. Їх виявлено в селах Грабовець (80 монет), Забужжя (100 монет), Пероеорки (400 монет), Погоріла (450 монет), Комсомольське (800 монет), Богданівка (770 монет), Горішківка (74 монети) – Вінницької області; Білогородка (два скарби 45 і 52 монети) Хмельницької області; Більче Золоте (19 монет), Касперівці (понад 100 монет), Красіїв (2281 монета) – Тернопільської області.

Відмітимо деякі знахідки римських монет у Хмельницькій області. В Гусятині Чемеровецького району знайдена монета Гордіана III, в Сокиринцях – римські монети. В Кам'янець-Подільському районі були знайдені римські монети в селах Кадіївці (2 монети), Лісківцях (2 монети), Нагор'ях (срібний денарій Антоніна Пія), Жванець, Думанів, Довжок, Цвіклівці (на черняхівських поселеннях римські монети), Кам'янець-Подільський (Гордіан III, Марк Аврелій, Антонін Пій, Антонін Араб, Агріппа), Калиня (денарій Адріана), Сокіл (денарії Адріана та Антоніна Пія), Бакота (денарій Антоніна Пія та дупондій Нумеріана) [6, с. 154].

Монетна система в Римській імперії була десятирічна. В часи чеканки денаріїв римська монетна справа базувалась на біметалізмі міді та срібла, у часи пізньої республіки – на біметалізмі золота і срібла. Тоді для римської монетної системи можна записати: ауреус=25денаріям = 100 сестерціям = 200 дупондіям = 400 ассам. Основною золотою одиницею служив ауреус, а рахунок вівся на сестерції. Провірка проби металу проводилась або на вогні (склад визначався по кольору окисла), або на особливому

камені (базальті), на поверхні якого проводилась полоса монетою і по її кольору визначалась проба метала. Досвідчені робітники вмiли визначати якість метала в монеті по звуку, кидаючи її на камінь. Загальний контроль за випуском монет і казною в часи республіки здійснював сенат. В часи імперії імператор привласнив собі право випуску золотої і срібної монети і лише мідну монету випускав сенат, про що свідчить скорочений напис ex SC- ex senatus consulto- по постанові сенату (мідь чеканив сенат) [18, с.47; 22, с.918]. Із латуні (ауріхалка) у I-II ст. н.е. чеканились сестерції в 4 асса (27.3 г) і дупондії (13,36 г) в два асса. Із бронзи чеканився асс вагою 10,92 г, семіс – 4,59 г, квадрант – 2,7 г. Ауреус чеканився в кількості 40 штук із лібри і важив 8,19 г. Денарій часів Августа важив 3,89 г. За монетною реформою Нерона 64 р. вага ауреуса знизилась до 7,28 г., денарія – до 3,41 г, і почав включати (15%) лігатури. З цього часу постійно знижувалася проба денарія, що підривало його курс [18, с. 49]. Вміст срібла у денарії мав тенденцію до постійного зниження: Республіка (90-88 рр. до н.е.) 94-87%; Імперія. Марк Антоній (42-30 рр. до н.е.) 96-97%; Вітеллій 69 р. н.е. 84 %; Веспасіан (69-79 н.е.) 82-80%; Доміціан (81-96 н.е.) 89%; Нерва (96-98 н.е.) 87-77%; Адріан (117-138 н.е.) 89-65%; Антонін Пій (138-161 н.е.) 86-69%; Марк Аврелій (161-180 н.е.) 70-65%; Септімій Север (193-211 н.е.) 49-33%; Каракалла (198-217 н.е.) 49-33%; Елагабалус (218-222 н.е.) 47-35%; Север Олександр (222-235 н.е.) 30-27%; Траян Деціус (249-251 н.е.) 24%; Валеріан II (253-255 н.е.) 19%.

З 214 р. н.е. були випущені більш крупні срібні монети вагою 4,7-5,3 г, які по імені правлячого імператора Каракалли (Марк Аврелій, Антонін) були названі антоніанами. Імператор на них зображався в зубчатій короні бога Сонця на відміну від денаріїв, з портретному лавровому вінку. Впровадження нової монети не покращило фінансового стану імперії. Денарії перетворились у мідну дрібну розмінну монету.

Отже, римські монети свідчать не тільки про основні напрямки зовнішньої торгівлі слов'янських племен з Причорномор'ям і Задунав'ям, а й про внутрішній обіг цієї монети у ранньослов'янських племен. Наявні монетні скарби явно засвідчили нагромадження багатства в руках племінної знаті черняхівського суспільства.

Джерела та література:

1. Винокур І.С. Нове в історії Хмельниччини I тисячоліття нової ери / Хмельниччина: роки становлення та поступу (1937-1997) / (Матеріали Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції. 26 вересня 1997. – Хмельницький, «Доля» 1997 – 461 с.

2. Винокур І.С. Історія та культура черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя II-V ст. н.е.. – К.: Наукова думка, 1972. – 178 с.

3. Давня історія України: У 2 –х кн.. / Толочко П.П. (керівник авт. колективу), Козак Д.Н., Крижицький С.Д. та ін. – К.: Либідь, 1995. – Кн. 2 /Толочко П.П., Козак Д.М., Моця О.П. та ін. - 224 с.
4. Баран В.Д. Походження слов'ян / В.Д.Баран, Д.М.Козак, Р.В.Терпиловський; Відп. ред. О.П.Моця : АН УРСР, Ін-т археології. – К.: Наукова думка, 1991 . – 144 с.
5. Брайчевський М.Ю. Біля джерел слов'янської державності (соціально-економічний аспект). – К.: Наукова думка, 1964. – 321 с.
6. Строчень Богдан Черняхівська культура західного Поділля. Монографія . – Тернопіль , Астон, 2008 – 271 с.
7. Приходнюк О.М. Слов'яни на Поділлі (VI-VII с). – К.: Наукова думка, 1975 – 154 с.
8. Глушинский П.А. Историко-статистическое описание Подольской епархии // Подольские епархиальные ведомости. – 1862. – № 7. – с. 177–178
9. Історія Волочиського району.–Хмельницький: Видавець ПП Цюпак А.А., 2010. – 504 с.
10. Радзієвський В.О. Збруч – ріка єднання. Путівник. - Львів, Видавництво «Каменярь», 1969. – 170 с.
11. Сіцінський Ю.Й. Археологічна карта Подільської губернії / упорядник О.Л.Баженов. – Кам'янець-Подільський, Оіюм, 2007, – 136 с.
12. Киевская старина. Ежемесячный исторический журнал. Год восемнадцатый. Том LXV. Апрель 1899. Отдел II-й, с. 62. – Киев, Типография Императорского Университета Св. Владимира Н.Т. Корчак-Новицкого, Михайловская ул. д. №4. – 1899.
13. Брайчевський М.Ю. Римська монета на території України. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 144 с.
14. Винокур І.С. Історія лісостепового Подністрів'я та південного Побужжя. Від кам'яного віку до середньовіччя. – Київ-Одеса, Видавництво «Вища школа», 1985 – 125 с.
15. Соха В.І. Сатанів: Історичний нарис. – Хмельницький, Редакційно-видавничий відділ, 1991. – 200 с.
16. Маркова С.В. Сатанів: Історія, міфи та легенди. Частина 1. – Хмельницький, 2010. – 96 с.
17. Археологія Дунаєвеччини (збірник першоджерел, наукових повідомлень, тез краєзнавчих конференцій, каталог пам'яток) / Упорядники Шмаєнік М.Д, Захар'єв В.А. – Хмельницький. 1992 – 59 с.
18. Абрамзон М.Г. Монеты как средство пропаганды официальной политики Римской империи. – М.: РАН, Институт археологии. 1995. - 530 с.
19. Кучеренко Э.И., Мошнягин Д.И. Нумизматика в школе. – М.: Просвещение, 1968. – 347 с.
20. Казаманова Л.Н. Введение в античную нумизматику. – М.: Изд-во МГУ. 1969. – 301 с.
21. Ваганов П.А. Физики дописывают историю / Под ред. Я.А.Шера. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1984 – 216 с.
22. Дворецкий И.Х. Латинско-русский словарь. Около 50000 слов. Изд. 2-е, пере работ. и доп. – М.: «Русский язык», 1976 1096 с.

Додатки:

*Сестерцій імператора Адріана (зліва),
дупондій Антоніна Пія (в центрі), асс Марка Аврелія (зправа).*

Антоніан. Отацілія Севера 244 р. н. е.

Денарій Антоніна Пія

Денарій Максиміна

*Трембіцька О.І.,
Трембіцький А.А.,
Трембіцький А.М.
м.Хмельницький*

ВІДОМИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК, ПОДОЛЯНИН СТЕПАН РИНДИК ПРО ГВАЛТУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ТА ЇЇ ПРАВОПИСУ

У статті розкрито відношення відомого українського письменника, поета-сатирика, вченого-механіка, знаного педагога, професора, одного з активних діячів української еміграції, подолянина Степана Риндика, якого в радянські часи кваліфікували як «петлюрівця», «українського буржуазного націоналіста», «ворога українського народу», до гвалтування української мови, до тих хто не дотримувався правил українського правопису.

Ключові слова: *письменник, вчений, педагог, професор, подолянин, Степан Риндик, «український буржуазний націоналіст», українська мова, український правопис*

Діяльність відомого українського письменника, поета-сатирика, вченого-механіка, знаного педагога, професора, одного з активних діячів української еміграції, подолянина Степана Риндика, якого в радянські часи кваліфікували як «петлюрівця», «українського буржуазного націоналіста», «ворога українського народу», частково висвітлили в своїх розвідках знані дослідники української діаспори Л. Полтава (*Нью-Йорк*) [1], Г. Костюк (*Нью-Йорк*) [2; 3], І. Вергун (*Лондон*) [4], І. Качуровський (*Мюнхен*) [5], Г. Черінь (*Флорида*) [6]. Цінні, але фрагментарні, історично-краєзнавчі біографічні розвідки опублікували відомі дослідники В. Мацько [7-11], О. Завальнюк [12], С. Феодосьєв [13-15; 16], М. Вакуленко [17], О. Будзей [18], В. Горбатюк [19; 20] та інші [21-23]. Відомості про його життєві шляхи, науково-педагогічну діяльність і творчу спадщину частково подані в часописах «Свобода» (*Нью-Йорк*) [24-29], «Українська думка» (*Лондон*) [30]. Короткі газета подали «Енциклопедія Українознавства-II» [31], «Вікіпедія» [32] та інші видання (*Мюнхен*, 1975) [33].

Степан Титович Риндик народився 1 вересня 1887 р. у передмісті Заставля містечка Дунаївці (нині районний центр Хмельницької області – авт.). Закінчив двокласну міську школу в Новій Ушиці (1902), Кам'янець-Подільську чоловічу гімназію – класичну російську гімназію (1906) зі срібною медаллю, один курс фізико-математичного факультету Київського університету (1906-1907) і механічний відділі Київського політехніч-

ного інституту (1908-1914), одержав диплом інженера-технолога, в 1914-1919 рр. – машиніст паровоза, начальник дільниці на залізничних станціях Бірзула та Сарни Південно-Західної залізниці. В 1919 р. переїхав до Кам'янець-Подільського, де працював у видавництві «Дністер», старшим асистентом кафедри фізики Кам'янець-Подільського державного українського університету (1 серпня – 15 вересня) [11, с.81; 12-13; 29; 31-32].

Після поразки української революції Степан Риндик 20 листопада 1920 р. разом із українським військом емігрував до Польщі, де працював на фабриці рільничих машин. У 1923 р. переїхав до Чехословаччини, де впродовж 1923-1945 рр. читав лекції з геометрії, математики, механіки і фізики в Українському високому педагогічному інституті ім. М. Драгоманова (Прага) [11, с.82; 13; 24; 29] та в українській гімназії (Прага-Ржевніца-Модржани) [29; 33, с.220]. Був членом ревізійної комісії Українського громадського комітету [7 належав до «Празької школи української поезії» [13]. В 1927 р. радянська влада запропонувала професору С. Риндику посаду редактора технічного відділу Інституту української наукової мови Української Академії Наук. На думку науковців, більшовики запрошували його лише з метою подальшого знищення, як це сталося з більшістю з тих, хто повірив більшовикам [25].

Після закінчення Другої світової війни переїхав до Німеччини, де читав лекції в українських гімназіях у таборах для переміщених осіб (*т. зв. табори Ді-Пі – авт.*) [29], належав до організації «Мистецький український рух» (*Фюрт*) і друкував свої твори в його літературно-мистецькому альманасі [13].

Восени 1950 р. (за іншими даними на початку 1951 р. [13; 29]) разом із родиною переїхав у Чикаго (США) [11, с.82; 29], де й мешкав до своєї смерті. Знана українська письменниця Г. Черінь, згадує, що С. Риндик «писав чудові гуморески. Читаючи їх, зі сміху може і не тріснеш – але чи неодмінно треба тріснути? Вони дотепні, цікаві – і такі особливі, «риндиківські» [6, с.386]. А коли зайдеш бувало до родини Риндиків, то «обов'язково мусиш пообідати чи повечеряти» і хоча самі часто бідували, проте «гостя нагодують краще, ніж десь у багатих» [6, с.385].

Видав збірки – сатиричних віршів «Логос» (1942), оповідань «Смілянська хроніка» (1944), сатирично-гумористичних оповідань «Пригоди і люди» (1960), віршованих оповідань для молоді «Пригоди Сірка Клаповухого» (1961). А також оповідання «Терентій Трохимович Тарадайка» (1943), підручники «Міцність матеріалів» (1924), «Елементи машин» (1943, 1963) [11, с.82; 12; 29; 31], «Збірник алгебраїчних задач», ряд наукових праць з української технічної термінології [32]. Був активним співробітником часопису «Свобода», де друкував свої сатири, фейлетони та рецензії [29]. Як літературний критик публікував рецензії в часопису

«Український Прометей» [13]. Твори друкував під власним іменем чи під псевдонімами С. Киднир (*прізвище, прочитане справа наліво*) [4, с.953; 13; 31; 32] чи Сігмаро (*грецькі назви початкових букв імені та прізвища*) [4, с.953].

Український письменник, поет-сатирик, учений-механік, педагог і професор Степан Риндик помер 27 вересня 1972 р. у Чикаго і похований на цвинтарі Елмвуд (*Чикаго*) [11, с.83; 13; 29].

Знаний український літературознавець, подолянин Г. Костюк характеризує творчі здобутки С. Риндика вказує, що він «дуже своєрідний і свіжий» поет, а його «мова позначена багатющою лексикою, барвистими подільськими льокалізмами, а часто цікавими і мовно виправданими ново-творами», що надає «виразній памфлетній тенденції його поезій справжнього хвилюючого поетичного звучання» [2, с.67].

Відомий славіст-мовознавець, історик української літератури Ю. Шевельов відгукуючись про творчість С. Риндика, пише: «Щира людяність, український національний гумор, приперчений дуже сильно, але не перетворений усе таки на мащення всього світу дьогтем, уміння показати, як людське обличчя в умовах дрібної і чужої дійсності перетворюється раптом на свиняче рило – все це в Риндика щиро українське». Увесь цикл його оповідань «пронизаний глибокою ідеєю – мертвотного духу повітової Росії», «надто пройняті анекдотизмом, надто епізодичні, випадкові». Водночас, його «національна, органічна проза» ще більше в сподіванні, ніж у здійсненні» [32].

Український літературознавець І. Качуровський пише, що С. Риндик, – «чи не єдиний гуморист з унерівської еміграції, який продовжував свою літературну діяльність і після Другої світової війни» і який «висміював те прагнення спрямувати течію нашого письменства в русло загальноосвітньої культури» в своїх сатиричних віршах [5, с.159]. І. Качуровський пише, що «не до кінця зрозумів і не вловив тонкої іронії» поезії С. Риндика, його «сатиричних віршів та оповідань про большевицьку дійсність», про «ту дійсність про яку, справді, без сатири і без іронії писати було важко» в ті часи [16].

Колишній студент Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова (*Прага*) І. Жегуц пише, що талановитий сатирик С. Риндик як учитель «володів бездоганно мистецтвом віршованого слова» [33, с.208]. Доктор філологічних наук В. Мацько характеризує творчу спадщину письменника і поета-сатирика, пише, що його проза «насичена сентиментальністю», а «фразеологізми, фольклорні мотиви, повторення висловленого, нагромадження речень із складними синтаксичними конструкціями, широкі побутові сцени» спостерігаємо в багатьох його творах [10, с.2].

У більшості праць С. Риндика, як стверджує відомий український письменник Є. Маланюк, гармонійно поєднується лірика і сатирика, а його «жива й соковита» народна мова, «вражає влучністю і майже математичною точністю вислову». Він безпомилково, «місцями блискуче», «оперував тією мовою і просодичними засобами», тому його варто назвати «віртуозом» і «щасливим спадкоємцем, продовжувачем і збагачувачем школи» досі «вповні неоціненого Самійленка» [11, с.82].

І. Вергун згадує, що С. Риндик «є передовсім знаний як науковець та поет-сатирик, але майже невідомий як педагог і людина» [30], хоча понад 20 літ присвятив педагогічній ниві [33, с.220]. Його «лекції були ясними і зрозумілими, які пояснював добірною літературною мовою» [33, с.148] і гімназисти, які знали, що він за фахом інженер-механік, «дивувались лінгвістичним тонкощам» С. Риндика [4, с.953].

Митрополит Максим неодноразово в своїх проповідях зазначав: «Мова – це душа кожного народу, а душа – це сам Бог у кожній людині». «Творець світу дав нам українську душу, себто українську мову». Саме завдяки мові українського народу «ми відзискали загублену нитку наших національних стремлінь. І відбудували втрачене в характері, способі думання і культурі нашого народу». Митрополит Іларіон зауважував: «Всі свідомі українки мусять найбільше вчитися рідної мови й своє знання передавати дітям». «Мова – це душа кожного народу і лиш із її активною і свідомою допомогою можемо ту душу зберегти» [34].

Своє відношення до нарікань на мову книжок, часописів, публічних виступів, загалом до гвалтування української мови, а також до тих хто не дотримувався правил правопису, неодноразово висловлював і С. Риндик, зокрема, у праці «Чистки в мові» (*Нью-Йорк*, 1965) [35-37] та в інших публікаціях і статтях на мовні теми. Він пише, що в «багатьох наших пресових публікаціях зустрічаємо слова і звороти, які цілком відбігають від норм нашої літературної мови, – і то в такій мірі, що дають картину повної неписьменности друкованого тексту». Водночас зауважує, що є «прикрі випадки неправильности, є й систематичні ухили від мовного «правопорядку», але нема «картин повної неписьменности». Це, на думку С. Риндика, «необережний вислів» і, на жаль, «на такі необережності натикаємось раз-у-раз у подібних писаннях, особливо в рецензіях і літературних оглядах». Так, редакція «Літературної України» (*Київ*, ч. 8, 1964) у рецензії «Мовна лапша» на працю «Стефанцев М. Т. Орфографічний словник. Посібник для учнів початкової школи» (1963) вказує на «мовні хиби книжки» і стверджує, що не є українськими слова «вистріл», «ігра», «дерзкий», дарма що всі вони приведені в наших словниках, де ілюструються численними прикладами з приповідок, пісень і творів наших письменників» [35].

Крім того, редакція безпричинно намагається слово «азбука» «заступити словами «абетка» чи «альфабет». С. Риндик пише, що термін «азбука» «складається з назв двох початкових літер у нашій письменстві»: «аз, буки, глаголь, добро». Вони прийшли до нас «разом із письменством і з того саме часу письменні люди в Україні» називали систему тих знаків «азбукою». Слово «азбука», – вказує науковець, – з давніх-давен стало нашим і «є невід’ємною власністю нашого мовного набутку і скарбу. Московці перейняли це слово від нас разом із церковнослов’янським письмом, і на цій підставі деякі недоуки вважають азбуку московським словом та намагаються заступити його різними «абетками» та «альфабетами». При цьому дослідник зауважує, що «останнє слово походить від фінікійсько-жидівського «алефбет», що в греків змінилося на «алфа-бета», а до нас дісталось у формі «альфабет». С. Риндик впевнений, що «нема найменшої рації відмовлятися від свого стародавнього слова і давати перевагу чужим витворам». Такої він думки і про слово «буква», що його хотіли б заступити чужою «літерою» [35].

«Викидаючи українські слова з нашої мови», обвинувачення «наших пуристів» проти них найчастіше «бринить так: «це – не літературне слово», «це слово не належить до української літературної мови», «це слово суперечить нормам нашої літературної мови». «На перший погляд, – розмірковує С. Риндик, – ці обвинувачення видаються дуже зрозумілими й слушними, бо кожному ясно, що не літературність слова вистачає для того, щоб його викинути, «вичистити» з літературної мови». Але при трохи глибшій розгляді справи дослідник ставить такі питання: Що таке літературна мова? Як точно дефініювати це поняття? Як відрізнити літературне слово від не літературного? Які критерії маємо для цього? Чи ці критерії абсолютні? Чи вони залежать від нашої волі і умови? Якщо залежать, то хто саме визначає їх? При цьому дослідник намагається віднайти відповідь у «поважних працях». Так, у «Словнику чужомовних слів» (*І. Бойко та ін.*) вказано, що «літературна мова – поправна мова, властива художнім творам». Тобто отримуємо тавтологію: «літературна мова – це мова літератури». На думку письменника, таке твердження «виключає з нашої літератури такі здобутки нашого письменства, як оповідання Василя Стефаника, не кажучи вже про чудові карикатури в листах Гриця Зозулі до «Чесної Єліти» [35].

Далі С. Риндик пише, що «Словник лінгвістичних термінів» (*автори: Є. Кротевич, Н. Родзевич, 1957*) визначає, що «літературна мова – загальноприйнята форма загальнонародної мови, що задовольняє, головним чином, потреби державних установ, преси, науки, літератури, театру, радіо, школи тощо. Літературна мова нації створюється на базі загальнонародної мови, відрізняючись від неї більше послідовною нормалізацією, більш

чітким розрізненням умов уживання тих чи інших слів і їх форм». «Мова твориться народом», а її поділ «на літературну і народну означає тільки те, що ми маємо, так би мовити, «сирову» мову і оброблену майстрами» і при цьому літературна мова завжди «збагачується словами й формами з діалектів, з розмовної мови». Тобто, «кожна літературна мова має різні форми і засоби для вираження однієї і тієї самої думки залежно від обстановки, характеру і умов спілкування, тобто має різні стилі» [35]. Українські академіки з Інституту мовознавства АН УРСР посилаючись на М. Горького пояснюють, що літературна мова, – це «загальноприйнята форма загальнонародної мови» [35]. Вони, на догоду «старшого брата» не зважають на те, що М. Горький мав на увазі московську літературну мову, яка «далеко відбігає від мови народної, бо постала на ґрунті церковнослов'янської, зберігає її морфологію і правопис, тим часом як українська літературна мова складається з чисто народних слів, передаваних фонетичним способом». Тому таке пояснення терміну «літературна мова», що скопійоване науковцями Інституту мовознавства «з московського зразка, відноситься в дійсності до московської мови, а не до української. «Це, – на думку С. Риндика, – московське копито», адже така дефініція українських академіків які стверджують, що «літературна мова це та мова, що нею користуються різні канцелярії і уряди» «зовсім до нічого не судна». «Це все одно, якби вас спиталися: що таке дерево, а ви сказали: дерево – це дуб, граб, сосна, верба, яблуна, груша тощо [36].

Аналізуючи свої нотатки, зроблені дослідником «під час читання різних рецензій на літературні твори та статей на мовні теми («Кутки мови», «Мовні куклі» тощо – авт.)», він зауважує, що «часто в цих статтях валиться на одну купу все – лексику, морфологію, складню, фразеологію, – без виразного розрізнення цих елементів мовної суті». Так, автор однієї рецензії без «найменшого пояснення і обґрунтування» написав, що слово «лучче» не літературне і тому «не слід вживати» «цього остракізму» в літературних творах. Слово «лучче» подає «Правописний словник (за нормами українського правопису Всеукраїнської Академії Наук)» подоліянина Г. Голоскевича (1929, *перевиданий* 1955), в передмові якого вказано, що «це найцінніше джерело для вивчення норм правопису, морфології і лексики української літературної мови» і його «схвалили найвищі українські наукові установи на еміграції». Крім того, слово «лучче» є в словнику Б. Грінченка, де подані такі тексти: «Ні, лучче вже мовчімо»; «Лучче кривду терпіти, ніж кривду чинити»; «Іде берегом, шукає де б лучче скочити у воду». Т. Шевченко в «Кобзарі» писав:

*«Чи є що краще, лучче в світі.
Як укупі жити?»*

Слово «лучче» часто зустрічаємо в усній народній творчості, зокрема в пісні:

*«Лучче було не ходити
Лучче було не любити.
Лучче було та й не знати.
Як тепер покидати».*

Походження слова «лучче» етимолог А. Преображенський в своєму етимологічному словнику пояснює, що «слово «лучче» веде свій рід від вельми старих часів» і в «старослав'янському письмі воно писалося у формі «лоучий» або «лоучай», в староукраїнському «луче» тепер «лучче», у москалів «лучше» або «лутше» [36].

Советські науковці стверджують, що «слово «животатий» не літературне і навіть не українське», тому «мовляв, треба казати «череватий». Вони мають рацію, адже сучасні словники не містять слова «животатий», а подають «череватий», «пузатий», «брухатий» (або «брюхатий»). Проте це, на думку С. Риндика, «якийсь нещасливий випадок, бо слово «животатий» виперло з живої мови слово «череватий», як слово «живіт» – однозначне слово «черев». Дослідник вважає, що слово «животатий» треба при першій змозі впровадити в наші словники, хоч би на підставі таких прикладів, як чуб – чубатий, голова – головатий, воко – вокатий, вус – вусатий, лаба – лабатий, зуб – зубатий, губа губатий, борода – бородатий і навіть пейс – пейсатий». Степан Риндик також радить «затримати в нашій мові гарно збудований і милозвучний новотвір «світлина», що чомусь почав виходити з ужитку, уступаючи місце московському «снимок». Треба також казати: **обидвох** – замість *обох*; **під неділю** – *проти неділі*; **переганяння** – *випереджування*; **обманула** – *обманила*; **зребти** – *веслувати*; **зребець** – *весляр*; **оббутися** – *обжитися*. Про це, до речі, йдеться в словнику Б. Грінченка, де «маємо слова: «обидва, обидві і обидвоє» [36].

Проте, не зважаючи на всі зауваги до української літературної мови, Степан Риндик зауважує, що «кожний автор має право і навіть високопочесний обов'язок творити нові слова чи поширювати значення вже готових слів. Не дбаючи за те, що синоніми їх уже є в нашій мові». Адже «синоніми не псують і не шкодять мові, а, навпаки, збагачують її» [36]. Він пише, що всі, «кого серце болить за українським словом», той мусить боротися проти вищиснення мови «від немилих йому слів». Адже сучасні пуристи «викидають слова не даючи нічого замість них», викидають слова «під різними претекстами-вимівками: за не літературність, за архаїзм за льокалізм», начебто з добрими намірами удосконалюють мову. При цьому вони не зважають на те, що «кожне українське слово, чи воно архаїчне чи ні, чи закарпатське,

чи задонецьке, чи звідки хочете, є витвором українського генія і вкладом у нашу народну культуру, а тому гідно пошани й збереження». С. Риндик вважає, що це «однак не значить, що до всіх слів маємо так ставитись», адже чужі слова, «змовповані чи силоміць запхані в нашу лексику, і непотрібні нам барбаризми треба викидати з усної і писаної мови». Мова церковних книг, що прийшли в Україну з «Македонії-Болгарії, століттями служила для наших книжників і письменників і зразком і наукою, як треба писати. Мова народу вважалася за «підлу», низьку і навіть грішну. Треба було талановитого слова І. Котляревського, а потім Т. Шевченка, щоб перемогти віковий забобон і зневагу до народної мови» [37].

С. Риндик звертає увагу на те, що мовні питання належать «до вельми тяжких проблем, і тому справа чищення мови повинна провадитися дуже обережно, з почуттям відповідальності за кожний крок». Проте, на жаль, «часто спостерігаємо не зовсім розважні поради й присуди», внаслідок чого відбувається процес чищення української мови, що в багатьох випадках «є нічим іншим, як замаскованою боротьбою московського імперіалізму з українським словом». Москва «з «цінічною одвертістю на устах» говорить, що «має на меті створення «советського народу» з московським «мировим (світовим) язиком». Русифікація здійснюється в зворотах, ідіомах, лексиці, морфології і фразеології, а «боротьба з українськими локалізмами стоїть на одному з перших місць і навіть трактується як боротьба з капіталістичними «нашаруваннями». Український мовознавець М. Жовтобрюх на конференції мовознавців у Києві (1963) заявив, що одним «із специфічних для української мови явищ останніх десятиліть є активний процес поступового подолання місцевих діалектних особливостей в усному літературному мовленні». На його думку, необхідно прикласти значні зусилля для поширення й засвоєння «єдиних літературних норм української мови населенням західних областей республіки, в мовній практиці якого було багато сторонніх нашарувань, перекручених форм, слів і виразів, створених відірваною від народу експлуататорською верхівкою, а також вузьких місцевих особливостей, що потрапили в літературну мову внаслідок відірваності населення цих земель від основної маси українського народу». Загалом в твердженнях цієї «визначної постаті в історії філологічної науки», завідувача відділу теорії української літературної мови Інституту мовознавства ім. О. Потебні АН УРСР (1959-1982) і професора Київського педагогічного інституту (1960-1985), «виглядає велика нехоть і відроза до українських слів і зворотів, що з різних, часом зовсім випадкових причин не ввіли ще увійти до загальнонаціональної скарбниці українського слова» [37].

«З перспективи пройдених років», – пише І. Вергун, – постать професора Степана Риндика «зарисовується чіткіше й величніше». Він був

не тільки «науковцем і поетом-сатириком широкого діапазону, але теж оригінальним педагогом і шляхетною людиною» [4, с.954]. Його творча спадщина заслуговує на значну увагу літературознавців, істориків і краєзнавців, але, на жаль, і досі відсутнє ґрунтовне монографічне дослідження про його життя, діяльність і творчі здобутки.

Джерела та література:

1. Полтава Л. С. Риндик – для дітей / Л. Полтава // Свобода (Нью-Йорк). – 1962. – Ч. 93. – 17 травня. – С. 4.
2. Костюк Г. З літопису літературного життя. До 15-річчя діяльності Об'єднання українських письменників «Слово»: 1954-1969 / Григорій Костюк // Сучасність (Мюнхен). – 1971. – № 10. – С. 63-82.
3. Костюк Г. Зустрічі і прощання: Спогади у 2-х кн. – Кн. 2 / Г. Костюк. – К.: Смолоскип, 2008. – С. 328-329.
4. Вергун І. Степан Риндик – педагог і людина (1887-1972) / Іван Вергун // Визвольний шлях (Лондон). – 1978. – Кн. 7-8. – липень-серпень. – С. 952-954.
5. Качуровський І. Гумор української еміграції / Ігор Качуровський // Сучасність (Мюнхен). – 1992. – № 10. – С. 152-162.
6. Черінь Г. Степан Риндик, як я його знаю / В кн. Черінь Г. Перо жарптиці / Ганна Черінь. – Тернопіль: Горлиця, 2000. – С. 384-389.
7. Мацько В. Риндик Степан // Мацько В. Білий цвіт на камені / В. Мацько. – Хмельницький: [б. в.], 2001. – С. 73.
8. Мацько В. Риндик Степан Титович (псевдонім С. Киднир) / Віталій Мацько // Хмельничани в діаспорі. Вип. 1: Довід.-інформ. вид. / Упр. культури, туризму і курортів Хмельниц. облдержадмін.; Хмельниц. ОУНБ ім. М. Островського. – Хмельницький: [б. в.], 2009. – С. 72.
9. Мацько В. П. Українська еміграційна проза ХХ століття [монографія] / В. П. Мацько. – Хмельницький: ПП Дерепи І. Ж. – 2009. – 388 с.: Бібліогр.: 358-384 с.
10. Мацько В. П. Концепція людини і світу в українській діаспорній прозі ХХ століття. – Автореф... дис. на здобут. наук. ст. докт. філологічних наук зі спеціальності 10.01.01 – українська література / В. П. Мацько. – К: Київський національний університет ім. Т. Шевченка, 2010. – 36 с.
11. Мацько В. Усміхнений співець Поділля. 125 років з дня народження Степана Титовича Риндика / Віталій Мацько // Календар знаменних і пам'ятних дат Хмельниччини на 2012 рік: реком. бібліогр. довід. / упр. культури, туризму і курортів Хмельниц. облдержадмін.; Хмельниц. ОУНБ ім. М. Островського; уклад. В. Мельник. – Хмельницький, 2011. – С. 81-83.
12. Завальнюк О. М. Історія Кам'янець-Подільського державного українського університету в іменах (1918-1921 рр.) / О. М. Завальнюк. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2006. – С. 419.
13. Феодосьєв С. Степан Риндик – письменник й інженер родом з Дунаєвець / Сергій Феодосьєв // Дунаєвецький вісник (Дунаївці). – 2008. – 10 липня. – № 51-52. – С. 6; «Є» Поділля (Хмельницький). – 2010. – № 12. – 25 березня.

14. Феодосьєв С. Остап Вишня української еміграції (Нові штрихи до портрета письменника-дунаївчанина Степана Риндика) / Сергій Феодосьєв // Дунаєвецький вісник (Дунаївці). – 2008. – 27 листопада. – № 91-92. – С. 6.
15. Феодосьєв С. «Логос» Степана Риндика / Сергій Феодосьєв // Дунаєвецький вісник (Дунаївці). – 2010. – 24 червня. – № 49-50. – С. 7.
16. Феодосьєв С. Риндик – перекладач Бокля / Сергій Феодосьєв // Подолянин (Кам'янець-Подільський). – 2011. – 14 жовтня. – С. 8.
17. Вакуленко М. О. Сучасні проблеми термінології та української наукової термінографії / Максим Олегович Вакуленко. – К. : [б. в.], 2009. – С. 11-12.
18. Будзей О. Дунаєвецький дударик / Олег Будзей // Подолянин (Кам'янець-Подільський). – 2010. – 13 серпня.
19. Горбатюк В. І. Степан Риндик – вчений, публіцист, поет / В. І. Горбатюк // Мат. XIII Подільської іст.-краєзн. конф. (18-19 листопада 2010 р.). – Кам'янець-Подільський : [б. в.], 2010. – С. 648-653.
20. Горбатюк В. Слово повертається на Батьківщину / В. Горбатюк // Подільські вісті (Хмельницький). – 2011. – 16 серпня. – С. 6.
21. Трембіцький А. М. «Літературні вечерниці» Степана Риндика / А. М. Трембіцький, О. І. Трембіцька // Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: збірник науково-краєзнавчих праць // [редкол.: Прокопчук В. С. (голова) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: Видавець ПП Зволейко Д. Г., 2013. – Вип. 5. – С. 419-430.
22. Трембіцький А. М. «Троїсті музики» Степана Риндика / А. М. Трембіцький, А. А. Трембіцький // Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: збірник науково-краєзнавчих праць // [редкол.: Прокопчук В. С. (голова) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: Видавець ПП Зволейко Д. Г., 2013. – Вип. 5. – С. 431-436.
23. Трембіцький А. М. Степан Риндик про українську літературну мову / А. М. Трембіцький, О. І. Трембіцька // Українська мова і нація : зб. наук. пр. / гол. ред. Л. Г. Білий. – Хмельницький : Вид-во ХІ МАУП, 2013. – Вип. 4. – С. 161-172.
24. Річні збори Українського громадського комітету в ЧСР // Свобода (Нью-Йорк). – 1924. – Ч. 97. – 25 квітня. – С. 4.
25. Повернення С. Риндика // Свобода (Нью-Йорк). – 1927. – Ч. 28. – 4 лютого. – С. 1.
26. Дня 17 лютого 1951 року помер Мирослав Риндик // Свобода (Нью-Йорк). – 1951. – Ч. 60. – 14 березня. – С. 4.
27. Посмертні згадки // Свобода (Нью-Йорк). – 1952. – 9 серпня. – С. 4.
28. Збірка Степана Риндика «Логос» вийшла третім виданням // Свобода (Нью-Йорк). – 1971. – Ч. 171. – 16 вересня. – С. 1.
29. Помер проф[есор], інж[енер] Степан Риндик, учений-механік і поет-сатирик // Свобода (Нью-Йорк). – 1972. – Ч. 181. – 30 вересня. – С. 1.
30. Степан Риндик – поет і сатирик // Українська думка (Лондон). – 1976. – 12 лютого.
31. Риндія Степан // Енциклопедія Українознавства-II. – Львів : НТШ, 1998. – Т. 7. – С. 2513.

32. Риндик Степан Титович // Вікіпедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: <http://uk.wikipedia.org/wiki> (30.03.2015). – Назва з екрану.

33. Українська гімназія в Чехії, 1925-1945 [Текст] : альманах Української гімназії в Празі-Ржевніцях-Модржанах / Ред. В. Маруняк. – Мюнхен : Вид. кол. учнів УРРГ-УРГ, 1975. – 293 с.: іл. – Рез. парал. нім., франц.

34. Мова – це душа народу // Наше життя (Нью-Йорк). – 1967. – Ч. 5. – травень. – С. 1.

35. Риндик С. Чистки в мові / Степан Риндик // Свобода (Нью-Йорк). – 1965. – Ч. 25. – 6 лютого. – С. 2.

36. Риндик С. Чистки в мові / Степан Риндик // Свобода (Нью-Йорк). – 1965. – Ч. 26. – 9 лютого. – С. 2.

37. Риндик С. Чистки в мові / Степан Риндик // Свобода (Нью-Йорк). – 1965. – Ч. 27. – 10 лютого. – С. 2.

ІСТОРІЯ ВИНИКНЕННЯ І ДІЯЛЬНОСТІ ЦЕРКОВНОГО СУДУ В X – XVIII СТ. НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ

Церковне право – сукупність правил поведінки, які не набули законодавчого затвердження, але їх обов'язково треба було дотримуватися в житті, побоюючись гніву Господнього (поведінка в церкві, при богослужінні, заїмка землі монастирем, повинності підданих на користь духовних можновладців). Церковне право виникло завдяки появі і поширенню у світі християнської релігії, яка об'єднала своїх послідовників в особливу інституцію – Церкву. Сама назва «Церква» носить винятковий характер, оскільки йдеться про релігійну інституцію, яка повністю відрізняється від решти суспільних (світських) упорядкувань, і проникла в свідомість і в життя народів одночасно з появою християнства. Церква як зовнішня спільнота живе особливим життям і, наглядаючи за потребами церковного життя, розвиває самостійне законодавство, повністю відмінне від публічного і приватного права народів. Тільки тут, у цій новій спільноті, її стосунки з іншими суспільними об'єднаннями, релігійного чи політичного характеру і витворили церковне право [1].

У церковному праві не всі норми мають однаковий характер і не однією якістю визначається їхня належність до церковно-правової сфери. Церква за своєю природою – моральне об'єднання, звідси і її право більше, ніж будь-яке інше, проникнуте моральними засадами. Але складним для філософії права є питання про розмежування моралі і права, утому випадку, якщо існування права не ставиться в обов'язкову залежність від існування і функціонування держави. Межа між моральністю і правом у церкві, лежить не там, де закінчується сфера морального примусу, а там, де починається зовнішній видимий лад і устрій церковного життя. До цього ладу належать норми, спрямовані для його підтримки і розвитку – усе це належить до царини церковного права. Тому суспільно-церковним правам і обов'язкам більше притаманний юридичний характер, ніж власне церковний. Якщо суспільно-церковний лад не підлягає випадку і повному розладу, то права і обов'язки першого виду повинні носити примусовий характер, і виконувались, хоча би і всупереч волі окремої особи. Виконання особистих приватних церковних обов'язків немислиме без згоди на те людської волі [1].

Праці історії творення та діяльності церковних судів, а також церковному праві на теренах України присвятили свої праці Н. Ланге (1882) [2], Н. Аристов (1888) [3], Я. Падох (1990) [4], С. Думенко (2006) [1], М. Левчук (2006) [5], М. Левчук (2010) [6], Д. Андрєєв [7], Д. Яремко [8] та інші сучасні дослідники.

«Судоустрій, – зазначає Я. Падох у праці «Суди і судовий процес старої України» (1990), – це сукупність правових норм, які встановлюють судову систему, її організацію, завдання, компетенцію окремих судів та процедуру їх діяння». Я. Падох під судівництвом розуміє *судовий устрій*, тобто організацію судів, та *судочинство*, тобто порядок, за яким проводяться судові дії (*процес*), спрямовані на встановлення прав осіб, їх охорону і здійснення [4, с.9].

Судові органи як особливі державні структури в дохристиянській Київській Русі не існували, адже суд не був відділений від адміністрації й захищав насамперед інтереси вищих верств населення. Серед судових органів тогочасної Київської Русі необхідно виділити перш за все суд общини, яка судила відповідно до звичаєвого права і вищою мірою покарання при цьому було вигнання з общини [9]. Церковні (*духовні*) суди існували ще в дохристиянській Україні-Русі і мали характер обов'язковий, адже їм підлягали лише християни. Прийняття християнства в якості обов'язкової релігії, суттєво вплинуло на формування основ українського державотворення починаючи з часів Київської Русі (X – XIII ст.). Київські князі визнали церковне судівництво і воно стало обов'язковим [4, с.13]: церква освячувала інститути влади і права, а держава охороняла християнську віру. З появою християнства церковне (*духовне*) і світське право тісно переплелися, зберігаючи взаємозв'язок століттями, починають діяти судові органи, які поділялися на світські (*публічні*) – княжі, вічові, громадські, приватні (*домініальні*) та особливі – церковні (*духовні*) [4, с.11; 9].

У числі ранніх правових інститутів, що визначали місце і спрямування діяльності церкви в суспільстві, окремої уваги заслуговує церковний суд як орган, що здійснював функції судової влади в церкві у визначеному процесуальному порядку на підставі норм церковного права щодо розгляду як цивільних, так і кримінальних справ, з обов'язковим винесенням рішення по справі [6; 8].

Поява церковного суду в Київській Русі не була результатом розвитку вітчизняної правової системи, а був сприйнятий як один із елементів церковної організації візантійської церкви. Тобто саме в період появи та організаційного-правового оформлення церкви в державі виникає і набуває широкого розвитку церковна судова юрисдикція [6]. Церковні суди часів Київської Русі були впроваджені Уставом князя Володимира Святославича (початок XI ст.).

Джерела формального і матеріального права, що використовувались церковними судами в Київській Русі, включали в себе дві групи: 1) канонічне законодавство Східної християнської церкви (*Правила святих апостолів, постанови вселенських і помісних соборів, правила святих отців*) та світські норми візантійського канонічного права, що містились в релігійних джерелах, постановах вищих органів та посадових осіб церковної ієрархії; 2) спеціальні джерела, що виникли в Київській Русі під впливом давньоруського місцевого права та звичаїв [6; 8], «Номоканон» і сперті на нього устава князів [4, с.14]. Тобто джерельна база церковного судочинства не була однорідною і охоплювала різні за походженням, змістом, органом видання як суто церковні, так і світські джерела, що були створені як на території Київської Русі, так і за її межами, і, у зв'язку з різними обставинами, застосовувались в якості джерел права в церковному суді на Русі [6; 8].

Церковні суди набули офіційного статусу одразу після прийняття там християнства, про що свідчить унормування їх правового положення в церковних уставах князів. Так, Статут Володимира про десятину, суд і людей церковних, зазначав: «Те все суды церкви даны суть. Князю и боярам и судьям их в ты суды нельзе вступатися», «... не надобе вступатися ни детем моим, ни внучатом, ни всему роду моему до века, ни в люди церковные, ни во все суды их» [10, с.148-149]. Князь Ярослава своїм Статутом про церковні суди підтвердив основні принципи їхньої діяльності визначені Статут Володимира і поширив перелік підсудних їм справ, особливо детально визначивши покарання за кожний злочин [11], тобто докладно було визначено перелік справ та осіб, підсудних церковному суду в усіх справах. Церковний суд у добу Київської Русі був єдиним судом із власною чітко визначеною юрисдикцією, оскільки серед інших судових органів розмежування юрисдикції не відбувалось. Церковне законодавство детально окреслювало сферу юрисдикції церковних судів: персональну (*за колом осіб*), предметну (*за колом справ*) та територіальну [8]. Статут князя Ярослава визначав, що православна церква одержує право суду над людьми, які мешкають на її землях: «А что ся дееть в монастырских людех, в церковных, в самех монастырех, да не вступается князь, ни волостель...» [12]. Тобто світській владі категорично заборонялося втручатись у церковні суди під загрозою покарання [13, с.22]. Виморочне майно, яке залишилось після вказаних людей, відходило церкві. Це був своєрідний доміняльний суд, оскільки таке право було пов'язане із землеволодінням. Отже, обидва типи церковних судів – як духовні (*за колом справ і за колом осіб*), так і доміняльні – формуються ще в Київській Русі. Доказом є той факт, що право доміняльного суду церкви зустрічаємо і на загарбаних Молдавією в XIV ст. українських землях [11].

Персональна юрисдикція церковного суду, мав великий вплив на життя населення в княжу добу складалась поступово і до виключної юрисдикції церковного суду, тобто під церковне судочинство підпадали:

1) всі особи духовного сану (*церковні люди* – біле й чорне духівництво, тобто священики, *попи*, *дяки*, *диякони*, *їхні родини і діти*, *ігумени*, *ігумені*, монахи, *ченці та черниці*) та усе населення в усіх підсудних церкві, в т. зв. церковних, або єпископських справах, тобто у карних справах (*злочин проти віри, предмету культу, зневага церкви і посвячених місць, злочини проти подружжя, всякі аморальні та скандальні вчинки*), а також справи цивільні (*майнові поміж подружжям, поділ спадщини*), за винятком особливо тяжких кримінальних злочинів (*вбивство, розбій, крадіжка*) [3; 4, с.13-14; 7; 6; 11; 14; 15];

2) світські особи, миряни, що в силу свого відношення до церкви, прирівнювались до «церковних людей», тобто їх діяльність була пов'язана з т. зв. відомчим імунітетом церкви: представники нижчого кліру – церковна прислуга (*проскурники, півчі, паламарі*); особи, позбавлені засобів до існування через свої фізичні вади (*втрата годувальника*), особи, що шукали церковного захисту в силу різного роду каліцтва (*старці, каліки, сліпі, криві, жебраки, юродиві, прочани, вдовиці, що живуть милостинею, мешканці благодійних закладів – монастирів, церковних лікарень, церковних і монастирських шпиталів, притулків, богаділень тощо*), тобто опікуванні церквою чи знаходились під патронатом церкви, які так чи інакше пов'язані з церквою і церковною доброчинністю; різні групи населення, що були виключені з меж свого суспільного середовища (*ізгої, розстрочені ченці, сини священиків, які «не вивчили грамоти» й самі не стали священиками*), або використовувались церквою в якості робочої сили в церковних сеньйоріях (*прикладники, «задушні люди» – холопи, відпущені на волю за заповітом – «за душу», прощеники*); дещо пізніше до кола церковних людей включали *подорожніх, паломників, лікарів, які обслуговували притулки для подорожніх, лікарняний персонал* [3; 4, с.13; 6; 7; 11; 14];

3) населення, що проживало на землях, які належали церкві в справах між собою. Поява даної сфери персональної юрисдикції була пов'язана із розвитком церковного землеволодіння. Повна або часткова підсудність такого населення та інші умови різного роду визначались в грамотах, якими та чи інша ділянка землі передавалась на користь церкви [6].

Всі вказані особи звільнялись від світської підсудності тільки стосовно справ, що виникали між ними. У випадках виникнення справ між цими особами з «іншими людьми» створювався, як вказується у великокнязівських церковних Статутах Володимира і Ярослава, «смісний» або «вобчій» суд – суд із представників князя та єпископа [4, с.13; 6; 11]. Поява «смісних» або «вобчих» судів – особливого органу для розгляду юрисдик-

ційно-суміжних справ церковного і світського судочинства та їх особливий розвиток пов'язаний із збільшення кількості монастирів і розвитком монастирського землеволодіння в другій половині XII ст. та особливо в XIII – XIV ст., тобто в період панування привілейних і пільгових грамот, які надавали права на земельні вотчини та дуже часто встановлювали непідсудність усіх осіб, що в них проживали загальнодержавним судовим органам. У цей період особливого розвитку набуває церковне володіння, церква поступово перетворюється на потужного земельного феодала, де проживала значна кількість населення, які були непідсудні світській владі за виключенням важких кримінальних злочинів (*вбивство, розбій, крадіжка*).

Але якщо стороною у справі була особа, підсудна іншому відомству, або в зв'язку із зіткненням в якій-небудь справі осіб приватних вотчин та осіб, що були підсудні звичайним судовим органам, справа передавалась на розгляд спільного суду із представників світської і монастирської влади, що часто виникав у присудах державних намісників чи волостелів з однієї сторони і в приватних присудах поземельних володільців (*монастиря, церкви, духовної особи*) – суддів з іншої. Тобто спільний суд у церковних вотчинах складався, відповідно до того, де знаходилась вотчина – в намісництві чи у волості, з однієї сторони з місцевого намісника чи волостного («волостеля»), які могли посилати замість себе своїх тіунів, а з іншої – з вищих церковних осіб чи їх прикажчиків, монастирського тіуна чи монастирського «посельського». Значні відомості про особливості розгляду справ у «смісних» або «вобчих» судах містять привілейні монастирські грамоти 1237-1462 рр., які описують порядок судочинства в різних спільних справах, на основі аналізу яких можна дати загальну характеристику порядку судочинства в них [5, с.121-122].

Обсяг владних повноважень «смісного» або «вобчого» суду, тобто ступінь поширення його юрисдикції на ті чи інші справи повністю залежала від того, в якій мірі надавалось право суду в пільговій грамоті князя, яка видавалась на користь церкви чи монастиря. Тому щодо кожної місцевості були свої юрисдикційні особливості спільного церковно-світського суду. Всі пільгові грамоти встановлювали непідсудність світському суду всіх церковних справ і справ, що виникали між церковними людьми [5, с.122], а також по-різному розглядали місця відкриття спільного суду. Одні з яких вказують, що суд відкривається за місцем проживання відповідача, інші – зазначають, що судді з'їжджаються лише на «рубіж», тобто на «прикордонну межу, що розділяла присуди державних судів від присудів митрополичої влади» (*переклад – наші*), а в деяких грамотах про місце відкриття суду взагалі не згадується [16, с.257]. Інколи суміжні церковно-світські справи взагалі не розглядались у спільному суді, а прямо передавались на

суд князя. Так відбувалось і в тих випадках, якщо судді між собою «сопрут», тобто не зможуть дійти згоди. «А смешаются судом монастырские люди с волостными людьми, судит монастырский тивун с посельским, вместе с нашими княжескими судьями, а дворян дает тот, на чьем ищут и суд тут же, а на правду ездят обоим» [16, с.17]. Такий порядок відображається в більшості князівських пільгових грамот щодо спільного церковно-світського суду. Суддя, на «чьем человеке искали», тобто особа, що була підсудна саме цьому судді, зобов'язаний був надати приставів – «доводчиків», для доставки відповідача до суду. «На правду», тобто для виклику свідків до суду, їздили обоє приставів як від світського так і від церковного судді [5, с.122].

Крім підсудності за колом осіб, існувала й підсудність за колом справ, тобто сфера предметної юрисдикції була поділена на цивільну і кримінальну. Загалом же юрисдикція церкви в цивільних судових справах на початкових етапах була особливо широкою, незалежно від станової приналежності сторін. До цивільної сфери церковної юрисдикції належали не лише суто духовні справи або справи, що виникали між служителями церкви, а й багато справ, які за своїм характером відносились до світського права [5, с.121; 6], передусім сімейні, що стосувались шлюбних відносин та спадкування [6].

Основними категоріями справ, підсудних церковному суду, були справи, що виникали на ґрунті шлюбно-сімейних стосунків (*припинення шлюбу, шлюб, не освячений церквою, визнання його недійсним, розлучення*) [3; 6; 7; 11; 14; 15].

Припинення шлюбу, згідно з вченням церкви, було можливим лише у випадках фізичної смерті та подружньої зради. Церковним законодавством, зокрема церковними статутами, встановлювався перелік підстав, які були майже повністю запозиченні з візантійських законів (Еклоги, Прохірону), але з урахуванням слов'янських традицій, за наявності яких розлучення дозволялось, або ж заборонялось. Так, Статут князя Ярослава про церковні суди визначає «п'ять вин», за якими дозволялось розлучення: 1) якщо з'ясовувалось, що дружина чула від інших людей про готування замаху на владу та життя князя і не розповіла про це своєму чоловіку; 2) зрада дружини, якщо це доводилось показаннями свідків, або якщо дружина намагалась отруїти чоловіка, або знала про готування замаху на життя чоловіка, не сказавши про це йому; 3) якщо дружина без дозволу чоловіка відвідувала бенкет та залишалась ночувати без чоловіка; 4) якщо дружина відвідувала ігрища без дозволу чоловіка; 5) якщо дружина крала майно чоловіка. Статут Ярослава забороняв розлучення у випадках: а) хвороби одного з подружжя; б) крадіжки одним із подружжя речей іншого; в) при занятті чародійством, волхвуванням або зілейництвом одним із подружжя [6].

Справи про визнання шлюбу недійсним включали в себе такі категорії: а) визнання шлюбу недійсним через вступ до подружнього союзу в заборонених ступенях кровної спорідненості та свояцтва, але якщо норми князівського церковного законодавства лише загальним чином окреслювали заборону вступу до шлюбу на цій підставі: «в племени или в сватство поймутся», то правові положення Церковного правила митрополита Іоанна, визначаючи дану сферу значно детальніше і встановлюють ступені кровного споріднення та свояцтва, забороняючи тим чи іншим родичам укладати шлюб між собою; б) визнання шлюбу недійсним у зв'язку із перебуванням одного з подружжя в іншому шлюбі, що ставало перешкодою до укладення нового шлюбу, проте на Русі багатоженство зберігалось досить довгий час; в) визнання шлюбу недійсним у зв'язку з обмеженням можливості повторного укладення шлюбу, тобто Християнська церква згідно з канонами Східної християнської церкви, законним визнавала перший шлюб, другий і третій шлюби хоча й дозволялись, але при умові накладення церковного каяття, тоді як четвертий шлюб визнавався вже незаконним [6].

Сферою, пов'язаною зі шлюбно-сімейними відносинами були спадкові відносини. Про підсудність справ про спадкування церковній владі найдавніші згадки містить церковний Статут Володимира: «братья или дети тяжуть о задницю». Церковному суду підлягали не всі справи по спадкуванню, в його юрисдикції були лише справи пов'язані зі складенням «духовного заповіту», *спори про через розподіл майна чи спадщину* між дітьми від різних шлюбів, братами і сестрами від першого шлюбу, *інші майнові суперечки подружжя*. Складання духовних заповітів було проявом благочинності помираючого, який, як правило, за заповітом відпускав на волю декількох своїх рабів і міг заповісти на користь церкви певне своє майно чи земельну ділянку.

Серед злочинів проти особистої недоторканості та честі, тобто проти моралі та порушення норм моральної чистоти, церковному суду були підвідомчі: родинні сварки, подружні спори, *розпуста, двоєженство*, порушення подружньої вірності – *перелюбство, інцест, блуд, неприродні статеві стосунки – скотолозтво*, бійка між чоловіком і дружиною, «неблагопристойний» захист чоловіка дружиною, нанесення побоїв батькам від своїх дітей, від невістки свекрусі [3; 6; 7; 11; 14; 15].

Серед майнових злочинів, церковному суду були підсудні лише справи, пов'язані з церковним майном, тобто підпал і крадіжка, але відсутність свідчень щодо розгляду даної категорії справ церковними судами дозволяє стверджувати, що такі справи на практиці церковним судом не розглядались [6; 7; 14].

Християнська церква в Київській Русі виступала не лише в якості звичайної суспільної організації, їй довелося боротись із моральним очи-

щенням суспільства. Тому юрисдикція церковного суду не обмежувалась лише цивільною сферою, але й отримали до свого відомства велику кількість різних кримінальних справ. Церковні статuti детально окреслювали коло правовідносин, що охоронялись церквою, і посягання на які вважалося злочином і належало до юрисдикції церковного суду. Так, Статут Володимира містив лише повний перелік злочинів, а Статут Володимира вже містив усі ознаки злочинів і види покарання, тобто складався зі статей, що містили диспозитивну частину і санкцію. Серед кримінальних злочинів підсудних церковному суду можна виділити такі групи: злочини проти віри і церкви, проти особи, проти моральності, проти особистої недоторканості, честі та майнові злочини. До виключної юрисдикції церковного суду в княжу добу було віднесено злочини проти християнства – проти віри і церкви (*злочини проти церковних святинь – осквернення Христа або церкви, хуління церковних обрядів, крадіжка з церкви, богохульство, еретицтво, віровідступництво, святотатство, ересь та розкол, виготовлення зілля, чаклунство, знахарство, знищення хрестів, ідолопоклонство – здійснення язичницького культу тощо*) [5, с.121; 6].

До злочинів проти особи, що були підсудні церковним судам, належали: вбивство, але лише за певних обставин, зґвалтування («пошибаніє»), викрадення («умичка») жінок чи наречених, нанесення побоїв та образ з боку дітей своїм батькам. Проте церковному суду підлягали справи про вбивство лише в тих випадках, коли вбивство мало тісний зв'язок з іншими справами, що були у віданні церковного суду (*вбивство, вчинене під час заручин або весілля чи при викраденні нареченої*), коли донька чи син, що були насильно змушені до укладення шлюбу своїми батьками, наклали на себе руки, а також про вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини чи позашлюбного немовляти тощо [6].

За цими справами церковній юрисдикції підлягало все без винятку населення Київської Русі [11], а церковні люди (*населення, залежне від монастирів*) і духовенство підлягали з усіх справ церковному суду [7; 14].

Для з'ясування природи церковного суду необхідно звернути увагу на особливі специфічні риси, що відрізняли його від суду світського. Так, систему церковного судоустрою складали: суд першої інстанції – суд місцевого єпархіального єпископа для розгляду переважної більшості справ; суд другої інстанцією – суд собору єпископів при митрополиті; суд найвищої інстанції – суд Константинопольського патріарха, де розглядались особливо складні та важливі справи [6; 8]. Всі підвідомчі церкви справи як світські, так і духовні, розглядались за однією системою судоустрою. Так, Правила святих апостолів, постанови вселенських і помісних соборів та правила святих отців церкви визнавались і постановлялись першими основними початками і безспірними догмами, що регламентували основні

засади судоустрою, послідовності і підсудності інстанцій [6]. Важливим моментом був факт двоякості церковного суду, з одного боку – виступав як суто церковний орган, що мав головною метою виправлення винного та спасіння його душі, а з другої – виступав на рівні із світським судом, але лише в межах чітко окресленої компетенції. Церковному суду, як церковному органу, була притаманна наявність спеціальних форм судочинства та порядку розгляду справ, а також – низки спеціальних церковних покарань, які застосовувались виключно до осіб духовного сану. Як суд із кримінальною і цивільною юрисдикцією над усіма верствами населення – прирівнювався в діяльності до княжого суду, внаслідок цього практика церковного суду мала узгоджуватись зі світською практикою [8].

Порядок розгляду справ у церковних судах, що існували в кожній єпархії при єпископських урядах і були підпорядковані канонічній владі єпископа [4, с.13], відрізнявся від судочинства в усіх інших справах [2, с.129] за складом суддів, що були уповноважені для розгляду підсудних церкві справ [8], простотою форм і відсутністю непотрібного канцеляризму. Як пише Н. Ланге, «суд стародавньої Русі за своїми формами був дійсно суд живий, близько стоячий до народу і необтяжливий для нього» (*переклад – наш*) [2, с. 228]. Справи цивільні (*особливо земельні*) і кримінальні розглядались переважно в місцях їх виникнення і завжди в присутності поважних людей тієї місцевості, де ці справи виникали [5, с.123].

В судовий процес, що, як правило, проходив у монастирях [3], не мав право втручатись будь-хто з інших духовних осіб як цієї, так і іншої місцевості, аж до першоєрарха [6]. За загальним правилом правосуддя функції суддів у церковному суді мали право здійснювати лише особи духовного сану – архимандрити, архієпископи, єпископи, митрополит [7; 14], а участь або втручання світських чиновників суворо заборонялось церковними канонами і допускалось лише як виняток із правил [8]. Єпископ у своїй єпархії був повноправним і єдиним «правителем», і суддею в усіх духовних справах над усіма членами церкви, особливо над духівництвом. Суд єпархіального єпископа був основною ланкою судочинства в єпархії, що здійснював розгляд усіх справ, віднесених до юрисдикції церкви, за винятком особливо важливих церковних справ (*єресі, розколи тощо*) [6].

Особливість церковного суду проявлялася в специфіці санкцій, тобто за своїм змістом це могли бути як загальні покарання для всіх – спитимія, ув'язнення до монастиря для покаяння, відлучення від церкви, так і спеціальні покарання для духовних осіб – тимчасове чи остаточне позбавлення сану, посади, заборона богослужіння тощо [8]. За свою судову діяльність церковний суд одержував платню зі сторін, що змагалися. Окрім того, існував наказ князя Володимира своїм гюнівам віддавати 1/10 частину прибутків від світського суду на користь церкви [11].

«З уваги на те, – пише знаний правник-дослідник Я. Падох, – що після втрати незалежності українські землі опинилися почасти в межах Польщі, а почасти у Великому Князівстві Литовському з різним державно-суспільним ладом і правом», судівництво Литовсько-польської доби «слід досліджувати окремо для обох займанщин». Суди на українських землях у складі Польщі ще довго залишалися без змін, подібно як і їх адміністрація [4, с.15]. Духовні суди, що продовжували діяти, замикали систему тодішніх судів на українських землях під Польщею [4, с.17]. Судова система Речі Посполитої ґрунтувалася на становому принципі побудови суспільства й залежала від адміністративної влади. Церковні суди, роль яких на українських землях була значною, поділялися на духовні, доменіальні й монастирські, а вищим церковним судом був консисторський суд митрополита. Духовні суди розглядали справи про порушення християнських канонів, церковних обрядів, норм моралі, про розлучення, подружню зраду, майнові спори між подружжям та спадщину. Юрисдикції доменіального і монастирського судів підлягали дрібні цивільні й кримінальні справи підвладних церкві людей, селян, що жили на церковних землях. Судові функції в цих судах виконували церковні ієрархи (єпископи, протопопи) [17].

Суди на українських землях у Великому Князівстві Литовському пройшли чотири періоди існування, межами яких є 1386, 1566 і 1569 рр. До 1386 р. на українських землях під Литвою продовжувало діяти місцеве давнє право і з незначними змінами збереглися давні судові установи – суди княжих посадників. Водночас були створенні церковні й громадські суди. У князівствах, де залишилися давні князі, головним суддею був удільний князь, а в землях, що підпали під безпосередню владу Великого Литовського князя, судова влада була в його руках, яку він виконував сам або через свого намісника.

Впродовж 1386-1566 рр. Великий князь ліквідує одне удільне князівство за одним, а Кревська унія 1386 р. відчинила ворота Великому Князівству Литовському для впливів західноєвропейських і польських, у т. ч. і на українських землях. Судоустрій зазнає помітних змін, судову систему цього періоду складають суди: державні, міські, громадські, домініальні і духовні [4, с.15].

В період 1566-1569 рр. духовні суди, тобто суди єпископів та їх крилосів, зберегли в загальному попередню організацію та компетенцію, як особову так і речову. Але неприхильне відношення державної влади та загальних судів, круг діяльності духовних судів було помітно обмежено. Крім людей духовного стану в справах, пов'язаних з їх церковним урядом, та загалу населення, у деяких «духовних» справах, як важливість і не важливість шлюбу, розлучення та інше. Крім того, духовний суд розглядаючи

й усі справи своєї служби і селян, які жили на церковних «добрах», набирав уже характеру доміняльного суду [4, с.21-22].

Після Люблинської унії 1569 р. у судівництві на українських землях, що увійшли в Велике Князівство Литовське, відбулася перебудова центральних судів на колегіальні установи та в 1581 р. було утворено Головний трибунал Великого Князівства з 46 суддів, яких шляхта вибирала щорічно по два від кожного повіту на т. зв. трибунальських соймках. Ці, вибрані шляхетські депутати вибирали маршалка, який був головою трибуналу. Крім світських депутатів до трибуналу належали також депутати духовні, обрані духовною владою, які засідали поруч світських суддів лише в справах, у яких стороною була духовна особа [4, с.23].

Джерелами канонічного права для православної церкви у Великому Князівстві Литовському, як і в Київській Русі, були запозичені візантійські кодекси – «Номоканони», збірки рецепованих законів («Кормчія Книги», «Книги законня», «Мерила праведня», церковні Устави князів Володимира і Ярослава. Але все частіше духовні суди вирішували справи, керуючись джерелами світського права, особливо тими з них, які регулювали стосунки між церквою і державою [18].

З відновленням української держави в 1648 р. у багатьох українських землях було заведено новий державний устрій та судоустрій. Основу давнього судового ладу – тричлену систему шляхетських судів, земських, городських, підкоморських, було замінено системою державних (*козацьких*) судів: сільських (*отаманів*), сотенних, полкових і генеральних [4, с.25]. Побіч основної державної судової системи збереглися, зазнавши окремих значних змін, окремі суди міські, громадські, духовні, доміняльні і деякі особливі суди [4, с.25, 265; 7; 15]. Особливу роль у житті хліборобської Гетьманщини відіграли судівництва: звичаєве (*копне*) і ґрунтове, а також окреме, незалежне церковне (духовне) судівництво [4, с.85]. Тобто від ранніх часів Київської держави Церква мала власну адміністративну й судову автономію, духовні суди зберегли свою окремішність й після 1648 р. разом із розлогими земельними посілками, в яких виконувала свою судову владу [4, с.104]. Державне право декларувало заборону світським судам і адміністративній владі вмішуватися в духовне судівництво, забезпечуючи за церковними судами компетенцію, яка їм «по церковним правилам приналежить» [4, с.34]. Тобто судова юрисдикція церковних судів простягалася не лише на справи віри, але й на цивільні й частково кримінальні справи у відношенні до священства, чорного й білого, а також і до чималого кола т. зв. церковних людей [4, с.104]. Водночас було визначено, що духовні і церковні особи в карних і важливіших цивільних справах є піддані світським судам [4, с.34].

Система духовних судів спиралася на суди протопопів, суди єпархіальні, єпископські (*владичі*) й консисторський суд Київської митрополії.

Протопопський суд, який складався з протопопа, який ним керував, і з його співробітників, встановлював, чи в окремих випадках справа підпадає під юрисдикцію духовних судів і яких саме та розглядав незначні справи, зокрема подружні, відсилаючи важливіші до єпископського суду. Важливіші справи, особливо справи віри й моралі, шлюбів і розводів, та апеляції на рішення нижчих судів розглядали єпископські суди, які склалися з єпископа, вікарія, членів консисторії, ігуменів монастирів та інших представників духовництва. Апеляції на рішення єпископського суду розглядав консисторський суд, який складався з монахів-священиків, а саме двох ігуменів і п'яти ієромонахів. Консисторський суд вирішував найважливіші справи Церкви, зокрема приймав остаточні рішення в справах розводів і шлюбів [4, с.104].

У своїй діяльності церковні (духовні) суди спиралися на постанови «Номоканону» і церковні статuti князів («Правил св. Василя Великого», «Звитку Ярослава») [4, с.104; 7], а доказами були: свідки, присяга, божі суди, речові докази («лице») [4, с.44]. Присягу, поганську – роту, християнську – хресне цілування, складали свідки, найчастіше свідки-опінієдавці, для скріплення зізнання своїх або інших свідків, і сторони, звичайно тоді, коли в них не було інших доказів. Невідомо, чи до присяги допускалися обидві сторони, чи тільки одна і котра саме. Найчастіше присягав обвинувачений, пізваний, звичайно, коли не мав інших доказів оборони (*очищаюча присяга*). Присяга, яку уважають формою божого суду, вирішувала процес [4, с.45].

До божих судів належали судовий поєдинок (*двобій, «поле»*), жереб, а також ордалії (*випробування залізом, або водою*), які не були звичайними доказами. В давнину вони були самим процесом, що вирішував спір, і спиралися на віру в безпосередню інгеренцію у розправі Бога або богів, які подають знак, хто правий, а хто винуватий, що обмежений людський ум суддів не завжди мав змогу збагнути. Випробування водою (*проба води*) мала дві форми: зимної води (*зв'язану людину кидали в освячену воду і якщо вона впливала, то обвинувачувалась, адже «вода не приймає винуватого», тобто невинним вважався той, хто тонує*) та води гарячої (*людині слід було занурити руку в кип'яток, винним вважався той, хто не виніс помітних пошкоджень руки*). Але в Україні вживали тільки проби зимної води. Проба заліза відбувалася в той спосіб, що звинуваченому давали в руки кусок розжареного заліза, яке він повинен був пронести декілька кроків і кинути. Після цього рука зав'язувалася в мішок і якщо через визначений час слідів опіку (*важких пошкоджень*) не залишилося, то звинуваченого виправдовували, а якщо рана не гоїлася – звинувачували. Починаючи з XIII ст. ордалій майже не застосовували, але зате поширюється двобій (*поле*), до того часу незнаний. Двобій зводять сторони,

деколи і свідки, або їх заступники, в карних, або ж у цивільних справах, у присутності судових урядовців. Із XV ст. проти них виступила церква. Жеребом вирішувалося або безпосередньо питання вини, або котра сторона має присягати, тобто жереб вирішував зміст вироку [4, с.45].

Важливо зауважити, що зміни, які відбуваються в Україні за останні десятиліття, кардинально впливають на суспільно-політичне та ідеологічне життя, окреслюють тенденцію до відродження історичних традицій і духовних основ українського суспільства, багато в чому обумовлених християнством. Церква протягом тривалого часу була важливим чинником, що впливав на всі сфери життя суспільства, однак в «радянський» період вона була значно обмежена у своїй діяльності. У сучасному суспільстві місце і значення православної церкви поступово відновлюється. Законодавче закріплення свободи віросповідання дало новий поштовх для розвитку православної церкви та церковного права, яке еволюціонувало протягом віків і є чинним у церковних відносинах донині. Сучасне церковне право є об'єктивно існуючою корпоративною системою релігійно-правових норм, що регламентує відносини церкви: а) у сфері внутрішньої організації, управління та суду; б) з державою в цілому та органами державної влади; в) у міжконфесійних стосунках.

Загалом же, основою існування судової влади в церкві є «людський фактор», оскільки церква становить собою людське співтовариство, де можуть виникати конфліктні ситуації, що потребують вирішення. Судова влада в церкві покликана для відновлення порушених правил і статутів церкви, вирішення різного роду спорів між членами церкви і морального виправлення порушників християнських заповідей та церковних канонів. Судова влада сприяє збереженню святості церковних установлень та порядку в церкві. Функції судової влади на практиці здійснює церковний суд, але його догматичні основи можуть зазнавати змін у зв'язку з історичними обставинами та особливостями існування церкви в тій чи іншій державі. Юрисдикція церкви щодо кліриків, і тим більше стосовно мирян, не витікала безпосередньо з богословських догматів, її виникнення було обумовлено історичними обставинами [6].

Джерела та література:

1. Думенко С. Церковне право – закон життя Церкви / Сергій Думенко // Голос Православ'я (Київ). – 2006. – № 19 (187). – жовтень. – С. 7.
2. Ланге Н. Древние русские смешные или вобчие суды / Н. Ланге. – М., 1882. – 234 с.
3. Аристов Н. Я. Первые времена христианства в России по церковно-историческому содержанию русских летописей / Н. Я. Аристов; Предисл. Симанский В. – СПб.: В. К. Симанский, 1888. – 192 с.
4. Падох Я. Суди і судовий процес старої України. Нарис історії / Ярослав

лав Падох ; Післяслово: Богдан Т. Цюцюра ; Мистецьке оформлення обкладинки – Святослав Гординський // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. Т. 209. Исторично-Філософична Секція: Правнична комісія, ч. 5. – Нью-Йорк ; Париж ; Сидней ; Торонто ; Львів : Наукове Товариство ім. Шевченка, 1990. – 128 с.

5. Левчук М. В. «Смесный суд» в Київській Русі / М. В. Левчук // Православ'я – наука – суспільство: питання взаємодії. Матеріали Третьої всеукр. наук. конф. (20-21 жовтня 2005 р.) / Нац. Києво-Печер. іст.-культ. заповідник, Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка; Ред. рада: Кролевець С. П. (голова) та ін. – К.: Логос, 2006. – С. 121-123.

6. Левчук М. В. Церковний суд у Київській Русі (історико-правове дослідження) : автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.01 [Електронний ресурс] / Марія В'ячеславівна Левчук; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2010. – 22 с.

7. Андреев Д. В. Історія судової системи України X – XVII сторіч / Дмитро Володимирович Андреев [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: http://www.naiu.kiev.ua/tslc/pages/biblio/visnik/nomer3/all_andr.html

8. Яремко Д. В. Церковний суд у Київській русі / Дмитро Валерійович Яремко [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: <http://www.rusnauka.com>

9. Суд і процес у Київській Русі [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: <http://studentam.net.ua/content/view/5945/93/>

10. Устав святого князя Володимира, крестившаго Руськую землю, о церковных судах // Российское законодательство X – XX веков. – М.: Юридическая лит-ра, 1984. – Т. 1. – С. 148-149.

11. Церковні суди [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/monograf/44/9.pdf>

12. Устав князя Ярослава о церковных судах // Российское законодательство X – XX веков. – М.: Юридическая лит-ра, 1984. – Т. 1. – С. 192.

13. Українські грамоти XIV століття / Ред. І. К. Білодід. – К.: Наук. думка, 1965. – 136 с.

14. Суди в Київській Русі [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: <http://uris.org.ua/istoriya-gosudarstva-i-prava-ukrainy/sudi-v-kiyivskiy-rusi>

15. Історія судоустрою України // Вікіпедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: <http://uk.wikipedia.org/wiki/>

16. Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской империи Археографическою экспедициею императорской Академии наук. – СПб.: типография II отделения собственной Е.И.В. канцелярии, 1836. – Т. 1. – 551 с.

17. Судова система Речі Посполитої. Місцеві і церковні суди [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: <http://uris.org.ua/istoriya-gosudarstva-i-prava-ukrainy/sudova-sistema-rechi-pospolitoyi-mistsevi-i-tserkovni-sudi>

18. История государства и права Украинской ССР. – К.: Наук. думка, 1976. – С. 120.

*Хоптяр А. Ю.
м. Камянець-Подільський*

ПРОПАГАНДИСТСЬКА ТА АГІТАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПАРТІЇ СОЦІАЛІСТІВ-РЕВОЛЮЦІОНЕРІВ В ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ (1902-1905 РР.)

У статті робиться спроба висвітлити агітаційну діяльність організації Партії соціалістів-революціонерів (далі ПСР, есери) в Правобережній Україні впродовж 1902-1905 рр. Стаття створена на основі архівних документів, містить дані про особливості форм та методів діяльності есерівських організацій, дає характеристику найактивніших партійних осередків та їхніх лідерів.

Ключові слова: *Партія соціалістів-революціонерів, есери, селянство, інтелігенція, пропаганда, агітація.*

Зіставлення сучасного і минулого, вивчення історичних витоків й факторів виникнення та розвитку тих чи інших політичних явищ, виокремлення етапів історичної еволюції подій — це те, без чого важко зрозуміти історичну реальність. Дане дослідження є спробою аналітичного осмислення подій і явищ, які мали місце в Російській імперії напередодні та в період першої російської революції. Автор намагався найбільш об'єктивно та всебічно розглянути досліджувану ним проблематику.

Протягом останнього часу зріс інтерес дослідників до історії політичних партій, зокрема і Партії соціалістів-революціонерів. Вийшли друком узагальнюючі монографічні дослідження, які присвячені з'ясуванню комплексу проблем, що пов'язані з історичними умовами виникнення, формуванням ідейних та організаційних засад, практичній діяльності ПСР у Російській імперії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Однак у зазначених працях не враховано значний фактичний матеріал про функціонування місцевих партійних організацій та їх агітаційної діяльності. Особливо актуальними видаються дослідження діяльності ПСР на Правобережжі, оскільки існуючі праці практично не містять інформації з даної тематики. Таким чином, проблематика агітації та пропаганди місцевих, зокрема, правобережних комітетів ПСР, на сьогодні, досліджена дуже поверхнево. Певні судження та факти з даної проблеми ми можемо знайти у першій ґрунтовній праці з історії есерів «Партія Соціалістів-Революціонерів та її попередники», видану колишнім начальником охорони імператора, генерал-майором жандармерії О.І. Спиридовічем в 1916 р [20].

Після Жовтневої революції 1917 року, а особливо починаючи з другої половини 20-х рр., історія ПСР стала одним із «табу», та, фактично, до

початку 70-х рр. вищезгадана проблематика майже не поповнювалась новими науковими доробками. В цей період великий внесок у дослідження історії ПСР зробили російські вчені, діячі та публіцисти в еміграції. Фактично перший імпульс розвитку західної історіографії есерів був даний суб'єктивною мемуаристикою російських емігрантів першої хвилі, серед яких були В.М. Чернов, В.Л. Бурцев, Б.В. Савінков, А.А. Аргунов [19, 21].

З початку 1970-х рр. вивчення «непролетарських» партій, зокрема і партії есерів суттєво активізувались. Такі дослідники, як К.В. Гусев, В.М. Гінев, В.Г. Хорос та ін., зберігаючи приналежність до ортодоксально марксистської схеми, ввели в науковий обіг деякі нові джерела з історії ПСР [14, 15].

У 1972 р. М.І. Леоновим була опублікована перша з часів революції 1905-1907 рр. робота про зародження, утворення та діяльність партії есерів, написана, головню, на раритетних та архівних джерелах. Побіжно дослідник торкнувся й історії місцевих організацій, зокрема Київського та Волинського комітетів, оцінив їх діяльність та роль на різних етапах революції, а також навів статистичні дані про утворення місцевих осередків [17].

У 1997 р. вийшло друге, перероблене і доповнене, видання праці М.І. Леонова «Партія соціалістів-революціонерів у 1905-1907 гг.». Автор даного дослідження відкинув марксистські підходи і схеми та поставив за мету комплексно висвітлити історію партії есерів в період революції 1905-1907 рр. 1998 р. ознаменувався фундаментальною працею К.М. Морозова «Партія соціалістів-революціонерів в 1907-1914 р.». Застосовуючи проблемно-хронологічний метод викладу матеріалу, науковці виокремили проблеми, які, на їх думку, були найбільш актуальними для вивчення, зокрема: генезис партії, ідеологічну концепцію, програму, організацію, чисельність, соціальний склад і ряд інших проблем. Проте проблема пропаганди та агітації на місцях залишилася фактично не висвітленою навіть у таких фундаментальних працях [17, 18].

Отже, дана проблематика, особливо в географічних межах Правобережжя, залишається великою «білою плямою» історії ПСР, та, через це є надзвичайно актуальною для дослідження новим поколінням істориків. В статті ставиться мета на основі доступних архівних матеріалів описати сукупність історичних явищ та процесів, пов'язаних з агітацією та пропагандою Партії соціалістів-революціонерів в 1902-1905 рр. серед усіх верств населення.

Після розгрому організації «Народна Воля» та занепаду революційного народництва у 80-х, на початку 90-х рр. XIX ст. ніша радикального руху проти самодержавства залишилась не заповненою. Проте досить швидко, уже з другої половини 1890-х рр. її зайняли представники нової генерації народництва – соціалісти-революціонери. Своім іменем есерівські орга-

нізації, з одного боку, підкреслювали відмінність від прогресуючих соціал-демократів, з іншого, певною мірою, відділяли себе і від народництва, доктриною якого був терор та тероризм.

Початок ХХ ст. став для Партії соціалістів-революціонерів періодом бурхливого розвитку та становлення. Поряд з іншими напрямками діяльності активізувалась пропагандистська та агітаційна робота серед усіх прошарків населення. Так, агітація серед інтелігенції мала, зазвичай, хаотичний характер. Есери агітували перш за все своїх колег по роботі, друзів, знайомих в душі своїх соціалістичних переконань, намагалися включити їх в місцеву партійну організацію. Тих, хто мав організаційний чи ораторський хист, залучали до агітаційної роботи. Есерівським контингентом серед інтелігенції, ставали, як правило, представники незаможної, різночинної інтелігенції, нижчого чиновництва, земські вчителі, студенти. Превалювання інтелігенції серед рядових членів партії, пояснювало її, часто, «аморфну» структуру та певну неорганізованість в питаннях агітації та пропаганди. Одним з прикладів організованої агітації серед інтелігенції може слугувати робота, проведена в м.Києві. У 1903 р. Київський комітет поставив мету вести пропаганду серед вчителів народних шкіл та студентства, в результаті якої в літню пору за містом було організовано два таємних зібрання вчителів, які переростали в антиурядові демонстрації. Така активна пропаганда не могла не привернути увагу поліції, яка вже до кінця літа заарештувала більшу частину найактивніших учасників зібрань, що відчутно завадило подальшій агітаційній роботі серед інтелігенції [20, с. 98].

У травні 1903 р. з середовища народних вчителів утворився «Союз народних вчителів ПСР», який вже до кінця року мав представництва в 10 губерніях, у тому числі в Київській та Подільській. Члени союзу використовували для своєї пропаганди «курси» народних вчителів, постачали охочих літературою, а також вели досить активну агітацію серед селян [17, с. 44].

Велась агітаційна робота і серед студентства, якому в майбутній революції відводилась одна з ключових ролей. У 1903-1904 рр. майже в кожному університеті імперії були таємні гуртки есерів. Так, наприклад в 1903 р. в м.Одесі утворилась «Студентська соціал-революційна організація Новоросійського університету», а в м.Києві діяла тісно пов'язана з нею «Група студентів-революціонерів», яка присвячувала всі свої виступи С.В.Балмашову, убивці міністра внутрішніх справ Д.С.Сіпягіна (1853-1902). У містах Київ, Житомир, Луцьк, Кам'янець-Подільський, есери розповсюджували прокламації також серед учнів старших класів, і така форма пропаганди набула широкого розмаху. Звичайно, значна частина загітованого учнівства в найближчому майбутньому вступала в есерівські організації, що суттєво підживлювало їх ряди [17, с. 45].

Розуміючи, що для успішної масової пропаганди і агітації, потрібно підготувати відповідну кількість літератури, Центральний Комітет ПСР та місцеві осередки з перших днів свого існування докладали великих зусиль для ґрунтовної підготовки та організації видавничої справи. Загалом, за 1902-1903 рр. було видано 76 різноманітних друкованих видань, загальним обсягом 697 000 примірників [20, с. 111-112]. За нашими підрахунками на Правобережжі розповсюджувалась близько 1/20 частина видань від загального обсягу. Окрім центральних періодичних видань («Револуційна Росія», «Вісник Російської Револуції», «Летючий Листок», «Минуле»), великі місцеві комітети також видавали свої газети і журнали, часто виготовляючи їх на гектографах. Так, у м.Києві місцевим осередком видавалися газети «Селянин» та «Добра новина». У травні-червні 1905 р. Білоцерківська організація спеціально для селян видавала «Селянську газету», розмножену на гектографі [2, арк.34].

Більша частина літератури, через брак необхідного друкарського устаткування та постійні обшуки, завозилась з закордону. Особливо це стосувалось найбільш об'ємної за кількістю аркушів літератури – книг та журналів. Література нелегально переправлялась в Росію. Шляхів «доставки» було кілька: контрабанда в подвійних стінках валіз та скринь, переправлення морем на невеликих суднах, і навіть транспортування через Північно-Льодовитий океан, північніше прокладених торговельних маршрутів. Цей спосіб був пов'язаний з великим ризиком для кораблів та екіпажу потрапити в льодову пастку, проте давав можливість перевезти одразу максимальну кількість літератури [20, с. 112-113].

У Росії друкувались в основному газети, брошури та прокламації, які можна було виготовляти з мінімальними витратами та на примітивному обладнанні. У 1902 р. у ПСР функціонували три загальнопартійних друкарні, які розташовувались у містах Пензі, Чернігові та Житомирі. Житомирська друкарня, окрім загальнопартійних видань, обслуговувала потреби у літературі комітетів Правобережжя: Київського, Волинського та Подільського. Однак, до кінця 1902 р. усі три загальнопартійні друкарні були викриті, а їх працівники заарештовані. Тому уже наступного року кількість місцевих друкарень помітно зросла. Есери перестали концентрувати усі потужності в загальнопартійних друкарнях, які було значно легше викрити і розпорозити друкарське устаткування в регіонах по комітетах. Так, у 1903 р. партія мала дві загальнопартійні друкарні та 9 локальних, дві з яких розташовувалися в м.Одесі. Діяла, хоча й недовго, друкарня і в м.Києві. Тактика розпорозення принесла свої плоди, оскільки поліції стало складніше виявляти невеликі видавництва. Деякі з них (Одеське, Катеринославське) існували по кілька років, однак навіть найбільш законспіровані видавництва все ж викривалися поліцією [20, с. 109].

Розповсюдження літератури також мало свою тактику і проводилось, в основному, трьома способами: роздачею, розкиданням та розклеюванням (розкидання та розклеювання відбувалось переважно в нічний та ранковий час). Першим способом розповсюджувались журнали, газети та брошури, другим – в основному прокламації для робітників і селян. Зрідка практикувалась розсилка прокламацій поштою. Такі шляхи розповсюдження були не надто ефективними, і левова частка літератури потрапляла до рук поліції, проте більш ефективного механізму есери, як і інші революційні партії, запропонувати не могли.

Перша половина 1904 р. у житті місцевих організацій ПСР на Правобережжі протікала доволі мляво. Гуртки та організації потерпали під ударами поліції, хоча стала проглядатися тенденція повільного зростання їх чисельності. Так, навесні 1904 р. відновила роботу Житомирська група, відроджувались локальні осередки на Волині та Поділлі, зокрема в містах Луцьку та Кам'янці-Подільському. У м. Києві ж, навпаки, постійні арешти та облави не давали змоги налагодити роботу та змушували есерів переховуватись у глибокому підпіллі. У червні того ж року в м. Києві поліція викрила великий склад революційної літератури, а в липні – друкарню. Через вищезазначені причини, активність Київського комітету в цей час була незначною. Загалом, різко скоротилась агітаційна робота, особливо серед селян. Якщо в 1902-1903 рр. в кожному номері «Революційної Росії» друкувалися статті про успіхи агітації в селянському середовищі, то за 1904 р. в газеті немає жодної статті, присвяченій даній тематиці [14, с. 48].

Звичайно уся сукупність вищезазначених чинників не могли не відобразитись на пожвавленні роботи партійних осередків, які досить швидко набирали сили. Зокрема на той час на Правобережжі відновила свою діяльність «Житомирська робітнича організація», повністю відродилися Волинський та Подільський комітети ПСР. У м. Києві запрацювали нові підпільні друкарні. Всі партійні організації, в тому числі й Правобережжя, нарощували видавництво прокламацій та брошур. Кожен комітет, кожна група намагались використати в своїх інтересах навіть незначні помилки та невдачі уряду, які подавались як докази неминучої загибелі існуючого ладу. Так, Київський комітет випустив прокламацію «Робітниче слово, №1», Волинський – «Що треба пам'ятати трудовому селянству». Центральний комітет ПСР за другу половину 1904 р. видав майже в 2 рази більше літератури ніж за зиму-весну того ж року. Велика кількість агітаційних брошур була поширена серед військовослужбовців та селян [20, с. 153].

Отже, новий підйом революційного руху призвів до посилення репресій в середовищі есерів з боку поліції. Знову були проведені чисельні арешти в містах, зокрема у м. Києві. Проте, незважаючи на протидію царського режиму, ПСР змогла до кінця 1904 р. подолати структурну кри-

зу та зайняла вичікувальну позицію. Діяльність ПСР на Правобережжі в кінці 1904 р. характеризувалась певним затишшям, проте простежувалось зростання кількості есерівських осередків та чисельності задіяних у них людських ресурсів. В умовах наростаючої революційної ситуації будь-яка акція властей могла викликати суспільний вибух, який есери планували спрямувати в потрібне для них русло.

Російська імперія зустріла 1905 р. в тривожному очікуванні соціального вибуху. Частішали робітничі страйки, зростали революційні партії, дух революції ставав захопленням молодого покоління. Революційна напруженість у російському суспільстві досягала своєї критичної межі. Початок січня 1905 р. відзначався страйком робітників на Путилівському заводі у м. Санкт-Петербурзі, які висували не тільки економічні, але й політичні вимоги. На заклик петербурзьких комітетів більшовиків та есерів пролетаріат міста підтримав страйкуючих загальним політичним страйком, у якому незабаром взяли участь до 150 тис. осіб [22]. Події «кривавої неділі» 9 січня 1905 р. в Петрограді сколихнули всю країну, різко зросла активність страйкового руху: у січні 1905 р., за далеко не повними офіційними даними, страйкувало понад 440 тис. робітників (з них від 30% до 60% — з політичних мотивів), а в лютому – близько 300 тис. чоловік. Загальна кількість страйкуючих у січні-лютому 1905 р. приблизно на 200 тис. чоловік перевищувала кількість учасників страйкового руху за попередні чотири роки (1901 – 1904 рр.). Зростала кількість селянських виступів [22].

Таке масове й бурхливе розгортання революційного руху сприяло зростанню революційних есерівських організацій та активізувало видавничу і пропагандистську діяльність. Так, Київській комітет мав свою за-конспіровану друкарню (у лютому 1905 р. вона зазнала розгрому, проте дуже швидко відновилася), гектограф та мімеограф, за допомогою яких видавалися як загальнопартійні так і місцеві прокламації та відозви. Масово видавалися: програмний документ «Проект програми ПСР»; відозви до робітників («В боротьбі здобудеш ти право своє», «Доля працюючого люду»), солдат («До усіх чинів армії та флоту») і селян («Селянський рух», «Земля і Воля», «Становище російського селянства», «Щодо селянського повстання», «Браття селяни»). Основний акцент в роботі комітету робився на розширення пропаганди серед усіх верств населення, передусім, селян. З цією метою всередині Київського комітету була сформована селянська група, яка займалась виключно діяльністю серед селян [1, арк. 5-8].

Агітація проводилась як шляхом зібрань та демонстрацій, так і шляхом розповсюдження пропагандистської літератури, а також формуванням так званих «Робітничих бібліотек». До того ж запроваджувалися нові методи агітації, наприклад, «летючі гуртки». Принцип роботи «летючих гуртків» полягав у тому, що гурткові заняття серед робітників та селян проводили-

ся за допомогою пересувного агітпункту, який рухався від села до села, охоплюючи тим самим значну територію. Створювались також і «летючі бібліотеки», які діяли за тим самим принципом. У травні 1905 р. для кращої координації дій в структурі партії була проведена реорганізація, в ході якої усі українські комітети ПСР були об'єднані під загальним крилом обласної організації, що підпорядковувалася безпосередньо ЦК ПСР. Самі організації перейшли від гурткових занять до масової агітації, почали частіше організовувати мітинги та демонстрації [12, с. 150].

Особливо активно розвивались організації у містах Біла Церква, Володарка, Канів, Васильків, Сміла та інших. Так, організація в Білій Церкві нараховувала 11 членів, більшість з яких були євреями за національністю. Її лідер Ф. Бас проводив гурткові заняття, агітував місцеву інтелігенцію та селян. Організація отримувала літературу від Київського комітету, яка розповсюджувалась по навколишнім селам, охоплюючи Васильківський та Канівський повіти. У травні-червні 1905 р. організація спеціально для селянського населення видавала «Сільську газету», розмножену на гектографі [1, арк. 10]. За схожою схемою діяли й інші місцеві осередки. Основною сферою їх діяльності була пропаганда на місцях. Проте успішність пропаганди цілком залежала від наявності в організації працівника з ораторськими та організаторськими здібностями, що траплялось не так часто.

Загалом, через посилену агітацію та підбурювання селян, на Київщині в першій половині 1905 р. відбулося близько 200 масових селянських виступів, які проходили у формі, як мирних демонстрацій, так і масових заворушень. Селяни виступали за скорочення робочого дня до 8 год., збільшення зарплатні у 4 рази до 1 руб. в день замість 20-25 коп. та покращення умов праці. З початку 1905 р., особливо з середини весни, Волинський комітет постійно нарощував пропагандистську діяльність, особливо серед селян. У м. Житомирі 1 квітня 1905 р. був знайдений склад літератури, загальною чисельністю 2,5 тис. примірників різноманітних брошур та прокламацій, виданих Волинським комітетом. Це був перший тривожний сигнал для поліції щодо поживавлення пропагандистської діяльності есерів в губернії [3, арк. 58].

Незважаючи на відчутний підйом у 1905 р., агітація на Волині була поставлена на менш ґрунтовну та системну основу, порівняно з Київською губернією. Це частково пояснюється тим, що у Волинській губернії Селянський Союз мав відчутно менший вплив. Фактично він на Волині активно не діяв, лише відомі поодинокі випадки пропаганди від його імені за допомогою студентів місцевих закладів, а також заїжджих агітаторів. Попри пасивність Селянського Союзу, пропаганда серед селянства навесні-влітку 1905 р. набула значного розмаху, особливо в Житомирському, Новоград-Волинському, Овруцькому, Рівненському, Луцькому та Креме-

нецькому повітах. Найбільш жваво також робота йшла в районах навколо великих осередків ПСР, зокрема в містах Любар, Заморівці, селах Велика Клитна Старокостянтинівського повіту, Кожушки та Киянка – Новоград-Волинського, Дедекали – Кременецького, Немовичі та Сарни – Луцького. Активними пропагандистами у Житомирі були студенти Віктор Масюкевич, Юда Коварський та київський міщанин Микола Ємельянов, які мали доступ до літератури та явок. [5, арк. 17].

Поряд з вищеназваними прокламаціями, виданими Волинським комітетом ПСР, розповсюджувались також прокламації Центрального Комітету («17 лютого 1905г.», «Становище російського селянства», «Студентам»), Київського («Селянський рух», «Земля і Воля», «Щодо селянського повстання»), Гомельського («Царський маніфест») та Петроградського комітетів («До всіх селян»), а також видання Селянського Союзу («Не платіть податей, не давайте рекрутів») [2, арк. 18].

Незважаючи на масову агітацію в селянському середовищі, в 1905 р. селянських виступів, спровокованих есерами на Волині майже не зафіксовано. Це можна пояснити, передусім, консерватизмом волинського заможного селянства, яке значною мірою зберігало «віру в доброго царя», а в усіх своїх злиднях звинувачувало польських магнатів й уніатську церкву.

Потужним фактором, який значною мірою нівелював ефективність пропаганди та революційної діяльності есерів на Волині, була видавнича та агітаційна діяльність Почаївської лаври, що стала оплотом консерватизму в регіоні.

Окрім пропаганди серед селян у Волинській губернії, зважаючи на те, що вона була прикордонною, велась також активна пропаганда в армії. З цією метою друкувались, розмножувались та розповсюджувались прокламації «Чому у нас війна і як її позбутись», «Звідки пішла російсько-японська війна», «Російським солдатам». У липні 1905 р в Добровицькій волості Рівненського повіту поширювались брошури «Піднімайтесь солдати», що видрукувані у Рівному тиражем 350 примірників [4, арк. 76-78, 718, 750]. Пропаганду есери проводили і серед студентів та учнів гімназій. Так, в с. Дедекали Кременецького повіту поширювались прокламації «Студентам», приурочені до 14 червня 1905 р., звернені до учнів вчительських семінарій. За літо Волинський комітет видав велику кількість прокламацій та брошур. Серед них: «Земля і Воля», «Повідомлення про Одеські події», «Річний звіт Волинського комітету», «До залізничних робітників», «З приводу робітничого страйку», «З приводу процесу Петра Сидорчука» [11, с. 30.].

Великий внесок у виготовленні та поширенні прокламацій на Правобережжі зробив Одеський комітет ПСР. За кількістю виданих в 1905 р. прокламацій він займав одне з перших місць серед усіх комітетів Російської

імперії, дещо поступаючись лише Московському та ЦК ПСР. Загалом, у 1905 р., комітетом видавалось близько 40 різноманітних прокламацій, загальним тиражем 300 тис. примірників, значна частина яких поширювалась у Київській, Волинській та Подільській губерніях. Найпоширенішими серед них стали «Хитра механіка», «Падіння самодержавства», «Відозва Гапона до селян», «Подвиги царизму», «Відозва повсталих матросів броненосцю Потьомкін», а також газета «Вечірні та театральні новини». Для агітації в армії Одеською групою солдат окремо видавались «Листки для солдат». Спеціально для пропаганди серед робітників передруковувались «Робітничі листки», що видавались Катеринославським комітетом ПСР [16, с.177-178]. Через усі ці прокламації червоною ниткою проходили заклики до бунту, повстання, знищення самодержавства, об'єднання сил міста й села: «Товарищи, революционное восстание наш лозунг. И да пребудет оно до тех Пор, пока не совершится дело революции! За работу!» [10, с. 22].

Відчутно активізувалась діяльність есерів Подільського комітету. На початок 1905 р. у м.Кам'янці-Подільському есери вже мали бюро, члени якого «займались перевезенням нелегальної літератури» з-за кордону. Про діяльність бюро свідчили факти вилучення поліцією у липні-жовтні 1905 р. великої кількості нелегальної літератури ПСР у прикордонних селах Гринчук та Гуків – це газети «Революційна Росія» та прокламації «Нічого з нами не поробиш», «Хватило б на всіх землі, якщо б її розміряти правильно», «Ех пора б вам, браття, порозумнішати» [6, арк. 70].

Завдяки агентурній інформації було затримано нелегальну літературу у жителя м.Кам'янця-Подільського І. Рубінштейна в кількості 5 539 примірників – це номери газети «Революційна Росія», брошури «По питанням програми та тактики», прокламації «Завдання майбутнього» та інші. Також у І. Рубінштейна вилучили засоби для таємного перенесення літератури. Нелегальний вантаж був перехоплений поліцією також у будинку Ш. Рофмана. У нього, крім вищезгаданої літератури, знайдено прокламації ПСР «Як дивляться соціал-революціонери на селянство» та «До робітників, товаришів» [7, арк. 12-13].

А тим часом, революція наближалась до своєї кульмінаційної точки. 10 грудня 1905 р. в Москві спалахнуло повстання пролетаріату робітничих районів. Це повстання підготували спільними зусиллями більшовики та есери, сподіваючись що воно підштовхне російське суспільство до рішучих дій – відкритої форми боротьби з режимом. Услід за Москвою, заворушення відбулися в багатьох великих містах Російської імперії. Одночасно з акціями в інших містах, есери планували виступити і в м.Києві. Київський комітет ПСР, спільно з київськими анархістами готували великий збройний виступ на 14 грудня, проте їм на заваді стало Київське охо-

ронне відділення Міністерства внутрішніх справ. Напередодні виступу, 10 грудня поліція заарештувала під час зібрання всю верхівку Київського комітету ПСР. Загалом, протягом 10-12 грудня до в'язниці потрапили 33 впливових київських есери, що, по суті знекровило Київський комітет. Завершальним штрихом розгрому есерів у м.Києві став арешт арсеналу з бомбами та друкарні Київського комітету, до якої невдовзі завезли нове устаткування. Після таких драматичних подій, Київський комітет був, практично, знищений, тому у наступному, 1906 р., його довелось піднімати «з нуля» [2, арк. 16].

Провал повстання в Москві та в інших містах Російської імперії призвів до спаду революційної діяльності. Арешти та репресії проти діячів революційного руху серйозно підірвали всі без виключення революційні партії. На Правобережжі есерівські організації дуже сильно постраждали. Окрім розгромленої Київської організації, масові арешти пройшли в містах Житомирі, Білій Церкві. Революція в країні пішла на спад.

Загалом, у період з 1902 по 1905 рр. в структурі ПСР пройшли відчутні структурні та якісні зміни. Вона пройшла метаморфозу від підпільної змовницько-терористичної організації до партії, орієнтованої на маси і здатної очолити суспільство в разі широкомасштабної революційної боротьби. Основними напрямками діяльності есерівських організацій залишалися пропаганда й терор, за допомогою яких вони намагались впливати на суспільство. Зокрема, пропаганда і агітація впродовж даного періоду розвивались стрімкими темпами, охоплювали не лише селянство, як основну політичну опору есерів, а й інтелігенцію, пролетаріат та армію. Були також налагоджені механізми агітаційної роботи, якісно та кількісно вросли об'єми пропагандистської літератури. Цьому, безперечно, сприяла поява нових друкарень як, зокрема, в українських губерніях, так і в Російській імперії в цілому. Проте, слід зауважити, що як і в попередні роки, партія не мала повноцінної самостійної тактики та не контролювала стихійний розвиток суспільного революційного руху, немовби, «пливучи за течією» подій та перебуваючи в фарватері більш впливових революційних сил, лідерів революційного руху – соціал-демократів.

Джерела та література:

1. Центральний Державний Історичний Архів України у м.Києві (далі ЦДІА України). – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 1049.
2. ЦДІА України. – Ф. 275. – Оп. 1. – Спр. 1117
3. ЦДІА України. – Ф. 442. – Оп. 855. – Спр. 6.
4. ЦДІА України. – Ф. 1335. – Оп. 1. – Спр. 295.
5. ЦДІА України. – Ф. 1335. – Оп. 1. – Спр. 388.
6. Держархів Хмельницької обл. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр.7244.
7. Держархів Хмельницької обл. – Ф. 281. – Оп 1. – Спр.7877.

8. Державний архів Російської Федерації. – Ф. 102. – Оп. 1906. – Спр. 9.
9. Революционная Россия. – 1905. – № 65.
10. Революционная Россия. – 1905. – № 69.
11. Революционная Россия. – 1905. – № 72.
12. Второй период революции 1906–1907 годы / [под ред. Г.М. Деренковского, Г.В. Богданова, А.В. Пяковского и др.]. – М.: Изд. АН СССР, 1957–1963. – Ч. 1: Январь – апрель 1906 г., кн. первая. – 1957. – 1149 с.
13. Замковий П. В. Нові документи з історії революційної боротьби селян у 1905 р. / П. В. Замковий, Л. Я. Демченко // Архіви України. — 1986. — № 1. — С. 40—46.
14. Гусев К. В. Партия эсеров: от мелкобуржуазного революционаризма к контрреволюции. (Исторический очерк) / К. В. Гусев. – М.: Мысль, 1975. – 382 с.
15. Гинев В. Н. Борьба за крестьянство и кризис русского неонародничества. 1902-1914 гг. / В. Н. Гинев. – Л.: Наука, 1983. – 335 с.
16. Зекцер А. 1905 рік на Поділлі. / Аркадій Зекцер. – Вінниця, 1925. – 143 с.
17. Леонов М.И. Партия социалистов-революционеров в 1905-1907 гг. / М. И. Леонов. – М.: РОССПЭН, 1997. – 512 с.
18. Морозов К.Н. Партия социалистов-революционеров в 1907-1914 гг. / К. Н. Морозов. – М.: РОССПЭН, 1997. – 623 с.
19. Савинков Б.В. Воспоминания террориста./ Борис Савинков. - М., 1991. – 198 с.
20. Спиридович А. И. Партия Социалистов-Революционеров и ее предшественники. (1886-1916) / А. И. Спиридович. – Петроград: Военная Типография, 1918. – 627 с.
21. Чернов В. М. В партии социалистов-революционеров: воспоминания о восьми лидерах. / В. М. Чернов. – СПб., 2007.
22. http://uk.wikipedia.org/wiki/Революція_1905—1907

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ:

Авсієвич Алла Валеріївна, доктор філософії в галузі права, заступник завідувача кафедри комерційного та трудового права Хмельницького інституту Міжрегіональної академії управління персоналом

Блажевич Юрій Іванович, кандидат історичних наук, доцент Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, член НСКУ, Почесний краєзнавець України

Візнюк Вероніка Григорівна, провідний науковий співробітник Державного історико-культурного заповідника «Межибіж», член НСКУ

Галатир Віталій Вікторович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Державного архіву Хмельницької області, старший викладач кафедри теорії та практики туризму Хмельницького інституту Міжрегіональної Академії управління персоналом, член НСКУ

Григоренко Олександр Петрович, доктор історичних наук, професор, академік Міжнародної академії інформатизації, дійсний член Центру дослідження історії Поділля і Південно-Східної Волині Інституту історії України НАН України, завідувач кафедри міжнародної інформації Хмельницького національного університету, член НСКУ

Єсюнін Сергій Миколайович, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Хмельницького обласного краєзнавчого музею, заслужений працівник культури України, дійсний член Центру дослідження історії Поділля та Південно-Східної Волині Інституту історії України НАН України, член НСКУ, Заслужений працівник культури України

Завальнюк Олександр Михайлович, доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, член НСКУ

Западенко Ігор Валентинович, науковий співробітник Державного історико-культурного заповідника «Межибіж», член НСКУ

Захар'єв Володимир Анатолійович, науковий співробітник Відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області, член НСКУ

Іваневич Лілія Анатоліївна, кандидат історичних наук, докторант Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України, в. о. доцента кафедри теорії та історії держави і права Хмельницького університету управління та права, член НТШ та НСКУ

Ковальчук Станіслав Францович, директор Славутського районного історичного музею, член НСКУ

Комарницький Олександр Борисович, кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, член НСКУ

Мельничук Катерина Вікторівна, студентка 5 курсу історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка

Мороз Віктор Степанович, кандидат економічних наук, доцент Хмельницького національного університету, член НСКУ

Мороз Володимир Степанович, ст. викладач Дніпропетровського національного університету, Заслужений працівник культури, член НСКУ

Трембіцька Олександра Ігорівна, філолог-перекладач, магістр

Трембіцький Андрій Анатолійович, історик і краєзнавець, магістр, член Хмельницького міського відділу Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАНУ

Трембіцький Анатолій Михайлович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, доцент Хмельницького інституту Міжрегіональної Академії управління персоналом, заступник директора з наукової роботи Державного історико-культурного заповідника «Межибіж», завідувач Хмельницьким міським відділом Центру дослідження Поділля Інституту історії України НАН України, член НТШ і НСКУ, Почесний краєзнавець України

ЗМІСТ

НАШІ ЮВІЛЯРИ:

<i>Блажевич Ю.І., Візнюк В.Г.</i> Життєвий і творчий шлях Анатолія Трембіцького	4
--	---

НАУКОВІ СТАТТІ:

<i>Блажевич Ю.І.</i> Сакральні споруди Поділля: малі форми (історія і сучасність)	14
<i>Галатир В.В.</i> Дипломатична діяльність подолянина І. Токаржевського-Карашевича	28
<i>Григоренко Л.О., Григоренко О.П.</i> Науково-педагогічна діяльність Заслуженого діяча науки і техніки України професора Хмельницького національного університету Вілена Петровича Ройзмана	41
<i>Єсюнін С.М.</i> Історія 7-ї (19-ї) Запорізької червонопрапорної дивізії	51
<i>Завальнюк О.М., Трембіцький А.М.</i> З історії діяльності кам'янецьких вишів у 20–30 рр. ХХ ст.	60
<i>Западенко І.В.</i> Меджибізька фортеця на поштових картках початку ХХ століття.....	71
<i>Захар'єв В.А.</i> Давньоруські курганні могильники XI–XII ст. Сокілецького мікрорегіону на центральному Поділлі	77
<i>Іваневич Л.А.</i> Дослідження традиційного вбрання українців Поділля: сучасний стан проблеми	86
<i>Ковальчук С.Ф.</i> Коли зародилася Славута	106
<i>Комарницький О.Б.</i> Гурткова науково-дослідна робота студентів педагогічних навчальних закладів Поділля та південно-східної Волині у 20-30-х рр. ХХ ст.	113
<i>Мельничук К.В.</i> До питання зміни етнополітики в умовах євроінтеграції України: оборонна політика титульної нації	123
<i>Мороз В.С., Мороз В.С.</i> Римська Імперія і племена Черняхівської культури: взаємовідносин між ними	132
<i>Трембіцька О.І., Трембіцький А.А., Трембіцький А.М.</i> Відомий український письменник, подолянин Степан Риндик про гвалтування української мови та її правопису	145
<i>Трембіцький А.М., Авсієвич А.В.</i> Історія виникнення і діяльності церковного суду в X – XVIII ст. на теренах України	156
<i>Хоптяр А.Ю.</i> Пропагандистська та агітаційна діяльність партії соціалістів-революціонерів в Правобережній Україні (1902-1905 рр.) ...	170
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	181

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ХМЕЛЬНИЦЬКІ КРАЄЗНАВЧІ СТУДІЇ

НАУКОВО-КРАЄЗНАВЧИЙ ЗБІРНИК

ВИПУСК 4

Верстка та друк – ПП Мельник А.А.
Підписано до друку 20.05.2015 р.
Формат 60x84/16, Папір офсетний, Гарнітура Times,
Друк офсетний, Ум. друк. арк. – 10.6
Наклад. 100 прим. Зам. №53.

ПП Мельник А.А.
м. Хмельницький, вул. Чорновола, 37
Тел./факс: (0382) 74-69-49, 74-32-22

Свідоцтво Державного комітету інформаційної політики, телебачення
та радіомовлення України про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 1942 від 15.09.2008 р.